

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2006

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- СОХАЦЬКИЙ М.П. З історії археологічних досліджень трипільської культури в Тернопільській області
- БУЙСЬКИХ А.В., ЗУБАР В.М. До типології та інтерпретації антропоморфних надгробків Херсонеса Таврійського
- КАРТЕР Дж.К. Херсонес Таврійський та Інститут класичної археології. Деякі підсумки американсько-української співпраці
- СКРЖИНСЬКА М.В. Міфи про Афродіту в зображеннях на предметах мистецтва, знайдених у Північному Причорномор'ї
- КОЗАК Д.Н. До проблеми походження слов'ян у Дністро-Дніпровському межиріччі

Articles

- 3 SOKHATSKYJ M.P. From the History of Archaeological Research in Trypillya Culture in Ternopil Oblast
- 12 BUJSKICH A.V., ZUBAR V.M. To the Typology and Interpretation of Anthropomorphic Gravestones of the Tauric Chersonesos
- 24 CARTER J.C. Tauric Chersonesos and the Institute of Classical Archaeology: Some Results of the American-Ukrainian Collaboration
- 35 SKRZHYNSKA M.V. Myths about Aphrodite at the Images on the Works of Art Discovered in the Black Sea North Region
- 44 KOZAK D.N. To the Problem of Origin of the Slavs in the Interfluvium of the Dnister and Dniro Rivers

Публікації археологічних матеріалів

- БАБЕНКО Л.І. Біметалевий меч скіфського часу з колекції Харківського історичного музею
- ПОЛТАВЕЦЬ В.І., НЕРОДА В.В. Нове поселення пізньочорноліської культури на Чигиринщині

Publications of archaeological materials

- 53 BABENKO L.I. Bimetallic Sword of Scythian Time from the Collection of the Historical Museum in Kharkiv
- 58 POLTAVETS V.I., NERODA V.V. New Settlement of the Late Chornolis Culture on Chyhyryn Region

Публікації архівних матеріалів

- СТАНІЦИНА Г.О. Архівні документи щодо зусиль Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) з рятівання музейних цінностей, що вилучались для допомоги голодуючим в 1922 р.

Publications of archives materials

- 63 STANITSYNA H.O. Archival Documents Concerning the Rescue of the Museum Valuables Impounded to Help the Starving People in 1922 by the All-Ukrainian Academy of Sciences (AUAS)

До історії стародавнього виробництва

ГОШКО Т.Ю. Метал доби пізньої бронзи з Тернопільського краєзнавчого музею

To the history of ancient crafts

77 HOSHKO T.Yu. Late Bronze Age and Early Iron Age Metal Objects from the Museum of Local Lore in Ternopil

Київські старожитності

КРАСОВСКИЙ И.С. Церковь Святой Велико-мученицы Екатерины конца XI в. в древнем Киеве

Antiquities of Kyiv

86 KRASOVSKIY I.S. Late 11th c. Church of Great Martyr Katerina in Ancient Kyiv Recent Discoveries and Finds

Дискусії

ГАВРИЛЮК Н.О. Про замулене «русло лісо-степової тематики» (до дискусійної відповіді С.А. Скорого «Стадо скіфів-кочовиків» у напрямку «УкрЛісостепу» (з приводу рецензії Н.О. Гаврилук))

Discussions

92 HAVRYLYUK N.O. About Silted «Channel of Forest-Steppe Matter» (To the Disputing Answer by S.A. Skoryj «The Herd of Scythians-Nomads» in the Line «Ukr-Forest-Steppe» (Concerning the Review by N.O. Havrylyuk))

Рецензії

МОГАРИЧЕВ Ю.М. Рец.: Майко В.В. Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму

ВИНОКУР І.С., ГУРБА Я.С. Рец.: Мельниковская О.Н. Судьба моя — счастливица

ХРАПУНОВ І.М. Рец.: Зубарь В.М., Буйских А.В., Кравченко Э.А., Русяева М.В. Херсонес Таврический в третьей четверти VI — первой половине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры

Book review

95 MOGARYCHEV Yu.M. Rec: Majko V.V. Medieval Hillfort on the Tepsen Plato in the South-Eastern Crimea

98 VYNOKUR I.S., HURBA Ya.S. Rec.: Melnykovska O.M. My Lucky Fortune.

100 KHRAPUNOV I.M. Rec.: Zubar V.M., Bujskych A.V., Kravchenko E.A., Rusyayeva M.V. Tauric Chersonesos in the Third Quarter of the 6th — first Half of the 1st cc. BC: Studies on History and Culture

Хроніка

ПЕТРОВ М.Б. Життя в науці та освіті
ВІДЕЙКО М.Ю. Міжнародний колоквиум «Кукутень — 120 років досліджень. Час підбивати підсумки»

САПОЖНИКОВА Г.В., СКАКУН Н.М. Міжнародний конгрес фахівців з доісторичної технології у Вероні (Італія)

ЗІНЬКО В.М. Шості Боспорські читання

ТАРАСЕНКО І.Г. Магістерській програмі Національного університету «Києво-Могилянська академія» 5 років

News review

105 PETROV M.B. Life in Science and Education
VIDEJKO M.Yu. International Colloquium «Kukuteny — 120 Years of Research. Time to Review»

107 SAPOZHNYKOVA G.V., SKAKUN N.M. International Congress of Specialists in Prehistoric Technology, Verona (Italy)

114 ZINKO V.M. The Sixth Bosporan Readings

118 TARASENKO I.H. Master Programm of National University «Kyiv-Mohyla Academy» is 5 Years Old

Наші автори

121 **Our Authors**

Список скорочень

122 **List of Abbreviations**

М.П. Сохацький

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті стисло висвітлено історію багаторічних польових досліджень пам'яток трипільської культури на території Тернопільської обл.

На Тернопільщині перші пам'ятки трипільської культури були виявлені задовго до того, як В. Хвойка запропонував їхню назву. За багаторічну історію досліджень у регіоні зафіксовано понад 100 місцезнаходжень, з яких зібрано значну кількість матеріалу, що дає підстави для аналітичних висновків. Проте в цілому дослідження були епізодичними, планування і здійснення розкопок здебільшого мали випадковий характер і залежали передусім від ініціативи і можливостей окремих дослідників. З огляду на ці фактори в історії вивчення пам'яток трипільської культури на Тернопільщині можна виокремити чотири різних за значенням і результатами періоди.

Перший період охоплює 1772—1876 рр. У цей час у письмових джерелах уперше згадуються випадкові знахідки орнаментованих керамічних посудин на місцях стародавніх поселень та початок формування приватних колекцій і музеїв. У 1772 р. власник с. Боришківці Борщівського повіту І. Калиновський під час розкопок виявив цілі посудини, мальовані чашки й амфори, що згодом потрапили до колекції С. Гумецького, який володів замком у с. Кудринці, цікавився старожитностями і зібрав на той час велику колекцію кераміки й інших речей, знайдених на поселенні трипільської культури неподалік села. Подальша доля колекції не відома (Przybyslawski 1906, s. 10).

Перші археологічні обстеження в регіоні датуються початком XIX ст. У 1820 р. печерою «Вертеба», що біля с. Більче-Золоте Борщівського повіту, зацікавився орендатор місцевого маєтку Я. Хмелецький, який виявив у ній сліди вогнищ, череп'я, людські кістки, а також глиняний посуд — миски й цебрики (Pszczyka... 1822, s. 49—54).

Зазначимо, що два вищезгаданих факти не можна вважати науковими дослідженнями. Проте впевнено стверджуємо, що йдеться саме про знахідки трипільської культури, хоча свою назву вона й отримала значно пізніше, наприкінці XIX ст.

Лише в 1876—1914 рр. археологічні дослідження на Тернопільщині набули наукового характеру. Перші розвідки і розкопки на трипільських поселеннях у 1876 р. розпочав А. Кіркор — представник Віденської Центральної комісії виявлення і збереження пам'яток старовини. Спочатку дослідник ознайомився з уже відомою на той час печерою «Вертеба». Він разом із С. Козібродським через вузький отвір дістався до печери, вибрав місце, де її висота сягала 2 м, і розпочав розкопки. На глибині 0,4 м вони натрапили на два старанно покладені скелети з витягнутими вздовж тіла руками. Деякі кістки були покриті гіпсовим наростом, довкола лежало багато уламків ліпних посудин. Ще в чотирьох місцях А. Кіркор знайшов людські скелети, але в дуже порушеному стані. Намагаючись досягти скельного дна печери, він викопав шурф завглибшки 2,8 м, виявивши при цьому лише потужний шар намулу. Оглянувши заплутаний лабіринт печери, А. Кіркор зробив опис правої частини підземелля (Kirkor 1879, s. 34—37).

У 1884 р. неподалік печери «Вертеба», у с. Більче-Золоте, на території парку, власником якого був Л. Сап'єга, під час прокопування траншеї робітники випадково знайшли значне скупчення уламків розмальованих посудин і перепаленої глини. Через п'ять років на цьому місці Е. Павлович, працівник музею ім. Любомірських зі Львова, заклад невеликий розкоп і виявив, що культурний шар насичений знахідками. Крім уламків кераміки, зафіксовано цілу біноклеподібну посудину, призначення якої пояснити не змогли (Ossowski 1891, s. 52—67).

У тому ж році у с. Більче-Золоте, на території парку, дослідження продовжив член Антропологічної комісії Краківської академії Г. Осовський. Під шаром чорнозему він натрапив на площадку, викладену великими шматками обпаленої глини, де знайшов дрібні крем'яні знаряддя праці, глиняні жіночі фігурки, кістяне шило, багато цілих глиняних мисок і горщиків (Ossowski 1892, s. 64—89). Верхній горизонт містив посудини з чорним моно-

хромним розписом, а також серію посудин, розмальованих чорною і червоною фарбами. Нижче він виявив метровий шар чорнозему, але не припинив розкопки. На двометровій глибині знову почалися знахідки. Це були грушоподібні посудини, розмальовані червоною і чорною фарбами на білому фоні, а також неглибокі чаші з орнаментом на внутрішньому і зовнішньому боках (Ossowski 1895, s. 4—24). Загалом на території парку Г. Осовський дослідив понад 20 глинобитних площадок. Результати розкопок дали йому підстави зробити висновок про два культурних горизонти, розділені метровим стерильним шаром. Учений вважав виявлені ним рештки глинобитних будинків поховальними спорудами з цегли, а вироби з кераміки, кістки і кременю він відносив до поховального інвентарю. На його думку, культура мальованої кераміки виникла внаслідок впливу культур кам'яної доби Греції на місцеве населення Подністров'я. Завершивши роботи на території парку, Г. Осовський протягом 1890—1892 рр. проводив розкопки у печері «Вертеба» за актуальною на той час методикою французьких археологів. Спочатку він обстежив усю доступну частину печери і з'ясував, що на ближній ділянці лабіринту, у найбільш високих і просторих залах, зосереджені значні скупчення фрагментів мальованої кераміки.

За підтримки власника печери і мецената археологічних досліджень Л. Сап'єги над входною воронкою до печери збудували великий дерев'яний будинок. На розкопках у печері щоденно працювали 20—25 чоловік. Землю із рештками матеріальної культури піднімали на поверхню і при денному світлі обстежували. Під час розчистки низького входу Г. Осовський виявив майстерно зроблені кам'яні сходи. Неподалік входу, на глибині 2 м у намулі було знайдено рештки великого вогнища, навколо якого лежало багато кісток оленя, вола, дикого кабана, ведмеда, а також цілі й потрошені орнаментовані посудини, дрібні крем'яні знаряддя, лошчило з оленячого рогу і кілька кам'яних сокир. Також виявлено мідні вироби: серпоподібний ніж, кинджал, чотиригранне шило і дві пластини. Серед знахідок були антропоморфні фігурки. У високих галереях середньої частини печери дослідник натрапив на фрагменти посудин, де крім звичайного лінійного орнаменту були зображення звірів: лисиці, білки й оленя (Осовский 1895, с. 27—48). З огляду на велику кількість знахідок та потребу в їх реставрації у маєтку обладнали окреме приміщення з довгими дерев'яними столами. До роботи над керамікою залучалися місцеві селяни. Згодом відреставровані речі зайняли місце у вітринах музею, який розміщувався в палаці Л. Сап'єги, завдяки коштам якого та за сприяння Краківської академії у Празі в 1892 р. було видано досить точний план печери «Вертеба», виконаний Г. Осовським (3 великих аркуші) (Plan... 1892—1893).

Г. Осовський також детально обстежив трипільські поселення у Гусятинському, Чортківському та Заліщицькому повітах (села Вигнанка, Васильківці, Гадинківці, Щитівці). На жаль, результати археологічних досліджень не були опрацьовані й видані у повному обсязі, оскільки вчений змушений був покинути Галичину і виїхати до Сибіру.

У цей період розкопки трипільських пам'яток були епізодичними і, як правило, їх проводили принагідно під час дослідження археологічних об'єктів інших періодів. Археологи того часу особливу увагу приділяли ефектним знахідкам, майже не дбаючи про розкриття широких площ поселень, що унеможливлювало стратиграфічні спостереження і фіксацію контурів жител. Як наслідок, тогочасні висновки не спиралися на аналіз конкретного матеріалу, тому на їх основі було створено лише приблизні інтерпретаційні конструкції.

У 1898, 1904 і 1907 рр. печеру «Вертеба» досліджував В. Деметрикевич. Йому вдалося відкрити нові ходи у південній частині лабіринту, де було знайдено значні рештки вогнищ, фрагменти мальованих посудин, знаряддя праці з кістки і кременю, антропоморфні й зооморфні глиняні фігурки, а також кістяний амулет у вигляді голови бика з ліроподібними рогами. На різних ділянках підземелля науковець виявив декілька людських скелетів, а біля них велику кількість фрагментів трипільської кераміки. Дослідник вважав, що давні мешканці загинули в печері через обвал входу, що стався внаслідок землетрусу (Demetrykiewicz 1900, s. VII—VIII). На підставі угоди між Терезою Сап'єгою і Краківською академією наук В. Деметрикевич вивіз із с. Більче-Золоте до Археологічного музею у Кракові в 1904 р. 50, а 1907 р. — ще 40 скринь із старожитностями трипільської культури. Це були матеріали з його власних розкопок, а також із досліджень А. Кіркора та Г. Осовського. Академія зобов'язалася зробити каталог, впорядкувати і консервувати матеріали, а також відкрити постійно діючу виставку під назвою «Збірка розкопок із Більче-Золоте імені Леона і Терези Сап'єгів». Нині колекція трипільських матеріалів із с. Більче-Золоте зберігається у Краківському археологічному музеї і налічує понад 35 тис. фрагментів кераміки, 300 цілих посудин, 120 цілих і фрагментованих антропоморфних та зооморфних глиняних фігурок, понад 60 інших виробів із глини (пряслиця, ткацькі грузила), близько 200 виробів із кістки та рогу, 300 крем'яних і кам'яних виробів, а також прикраси з кістки, міді й мушлі.

Результати своїх розкопок у печері «Вертеба» В. Деметрикевич не опублікував, за винятком двох невеликих звітів (Demetrykiewicz 1908, s. X). Він проводив розвідкові розкопки у селах Васильківці, Буданів, Зеленче та в інших місцевостях Тернопільщини. На відміну від Г. Осовського, дослідник трактував трипільські «площадки» як рештки жи-

тел і вважав, що скупчення обпаленої глини — це залишки обмазки стін наземних жител, знищених вогнем, а не глиняні поховальні споруди («цеглові домовини»). В. Деметрикевич також висловив думку про зв'язок культури мальованої кераміки на Дністрі з мікенською культурою.

Черговою віхою у вивченні пам'яток із розписним посудом стали багаторічні розкопки в ур. «Обоз» біля с. Кошилівці Заліщицького повіту. Поселення ще у 1878 р. виявив А. Шнайдер, вважаючи його місцем колишнього розташування римського табору, а знайдену там жіночу глиняну фігурку він ототожнював із зображенням римської богині Флори (Dwutygodnik... 1878, s. 328). Восени 1906 р. професор Чернівецького університету Р. Кайндль провів тут кількадемні розкопки, в результаті яких було зафіксовано сліди енеолітичного поселення, знахідки з якого виявилися аналогічними до матеріалів, знайдених у селах Шипинці й Городниця (Kaindl 1908, s. 144—150).

Найдетальніші розкопки на поселенні Кошилівці здійснив професор Львівського університету Карл Гадачек, який протягом 1908—1912 рр. дослідив близько 1500 м² пам'ятки. Він застосував нову на той час методику розкопок, розділивши досліджувану територію на квадрати по 2 м, кожен з яких ретельно обстежували, знімаючи землю на 1—2 м (аж до материка). Тут, під шаром гумусу, на ділянці завширшки 25 м і завдовжки 68 м виявили 18 печей заввишки близько 0,9 м, фундаментом для яких слугували кам'яні плити або битий посуд. Дослідник вважав, що печі використовували для гончарства і випічки хліба. За його твердженням, у цьому поселенні мешкали переважно гончарі. У межах жител, поблизу печей та в ямах, було виявлено різноманітні речові знахідки: унікальну колекцію орнаментованого керамічного посуду, глиняні грузила і плоскі пряслиця, рогові мотики, кістяний кинджал, кам'яні й крем'яні знаряддя, срібну спіраль, мідне шило і намистину. Поселення дало одну з найбільших колекцій трипільської пластики. Серед антропоморфних зображень кількісно переважають жіночі статуетки, старанно виготовлені й часто розписані фарбами. Розпис передає деталі одягу, взуття, прикрас. Досить багато і зооморфних статуеток: бик, кінь, свиня, баран, собака, птах та ін. Цікавою є посудина у вигляді фігурки вола з двома головами, на якій збереглися сліди розпису, що, очевидно, передає упряж. У фондах Львівського історичного музею з поселення Кошилівці зберігається колекція антропоморфної пластики, яка налічує 180 екземплярів цілих та фрагментованих фігурок і 54 екземпляри зооморфних статуеток. У цілому, як на той час, методично розкопки було проведено добре: відкрито широкі площі, простежено окремі глинобитні вимостки, в тому числі з перепаленими людськими кістками, але відсутні плани жител і профілі розкопів (Захарук 1971, с. 180—

183). За результатами досліджень у с. Кошилівці К. Гадачек видав монографію та ілюстрований альбом до неї, що стало першою значною студією, важливою для характеристики трипільської культури на західноукраїнських землях (Черныш 1982, с. 221). У книзі вперше в практиці вивчення трипільської культури другої половини XIX — початку XX ст. було висвітлено усі категорії знахідок, інформацію про які спеціалісти згодом використовували для розкриття багатьох проблем історії трипільського населення. З часом поселення Кошилівці стало епонімом окремої групи знахідок (Hadaček 1914a, s. 73; Hadaček 1914). З огляду на унікальний характер речових комплексів пам'ятки, зокрема керамічного, в одній із сучасних культурно-хронологічних класифікацій культури Трипілья—Кукутень їй відведено окрему ступінь.

К. Гадачек, крім масштабних досліджень у с. Кошилівці, у 1912 р. проводив пробні розкопки на трипільських поселеннях Капустинці, Пилипче, Устя, Мельниця, Кудринці, Вовківці, Звенигород Борщівського повіту. Він наголошував на надзвичайній подібності декоративної техніки й орнаментального репертуару трипільської кераміки з керамікою Фессалії, а безпосередньо через неї з егейською культурою в цілому.

Улітку 1914 р. археологічна експедиція Львівського університету під керівництвом антрополога Я. Чекановського за участю молодих археологів В. Гребеняка та Я. Пастернака працювала у печері «Вертеба» біля с. Більче-Золоте, де були виявлені цікаві матеріали енеолітичної доби (Петегиріч, Павлів 1991, с. 418).

Події, пов'язані з Першою світовою війною, не сприяли археологічному вивченню краю. Щоправда, у 1915 р. в околицях с. Кудринці П.В. Сюзов зібрав унікальну колекцію трипільської кераміки: фрагменти грушоподібних посудин, прикрашені малюнками, виконаними чорною і білою фарбами на червоному фоні. Тоді колекція потрапила до Музею антропології та етнографії Академії наук у Петрограді й пізніше була опублікована Т.С. Пассек (Пассек 1949).

Важливе місце у тогочасній історіографії посідала монографія Б. Януша, у якій було підбито підсумки вивчення пам'яток культури мальованої кераміки Східної Галичини, систематизовано й узагальнено розрізнену інформацію про результати досліджень у регіоні до 1914 р. включно (Janusz 1919).

Третій період історії досліджень — між Першою і Другою світовими війнами — це час активних розвідок і реєстрації поселень трипільської культури, а також розкопки, започатковані Л. Козловським. У 1922 р. на поселенні Бучач він відкрив 250 м² і виявив 4 квадратні за формою землянки (Koziowski 1930, s. 4—5). Вже наступного року Л. Козловський і Г. Чайдл дослідили відому па-

м'ятку в урочищі «Обоз» поблизу с. Кошилівці. На ділянці в 100 м² вони виявили «хати на палях», гончарні й хлібні печі, господарчі ями. Тоді ж Л. Козловський проводив розкопки на поселенні Незвисько, де відкрив 500 м² площі і зафіксував контури 4 господарчих ям і обриси одного житла. Трипільські житла дослідник поділяв на наземні будівлі (Кошилівці), надземні типу мегарону (Назвисько) та квадратні заглиблені житла (Бучач). Він створив першу графічну реконструкцію трипільського житла та висловив безпідставне трактування спочатку «дворів на палях», а пізніше «хат на палях». Усупереч Е. Штернові та В. Хвойці, які вважали площадки рештками жител покійних, висловив переконання, що стоянки трипільської культури є селищами, а площадки — хатами, які по смерті власника спалювали разом із його тілом. Оперуючи значним масивом порівняльних матеріалів із досліджень поселень в Україні та Румунії, Л. Козловський запропонував синхронну таблицю періо-дизації трипільських пам'яток, у якій найдавніші поселення типу Городниця—Городище, Назвисько відносив до виділеного ним третього періоду неоліту (3000—2500 рр. до н. е.), а поселення наступних двох фаз із біхромною і монохромною керамікою типу Більче-Золоте і Кошилівці — до четвертого періоду (2500—2000 рр. до н. е.). Він припускав, що трипільська культура виникла незалежно від півдня, зазнаючи на різних етапах певних південних впливів. Дослідник вважав, що відхід осілого хліборобсько-скотарського населення з їхніх традиційних територій відбувся внаслідок повільного наступу сухого клімату. Результати досліджень трипільських пам'яток Л. Козловський опублікував у своїй монографії про неоліт Польщі (Kozłowski 1924).

У 1925 р. керівник Інституту доісторичної археології Познанського університету Ю. Костшевський розпочав нетривалі дослідження на Дністрі. Спочатку він відкрив у с. Кошилівці три житла трипільської культури та могильник епохи бронзи. Потім у с. Білий Потік Чортківського повіту, під час розкопок могильника комарівської культури, дослідник виявив культурний шар із рештками трьох жител періоду трипільської культури (Kostrzewski 1925, s. 9). Матеріали з цього поселення нині зберігаються в Познанському археологічному музеї.

Численні археологічні колекції трипільської культури з Тернопільщини продовжували поповнювати фонди музеїв, наукових установ у Відні, Кракові, Варшаві, Лондоні, а також приватні збірки. У 1926 р. Л. Чикаленко, вивчаючи матеріали з України у музеях Польщі, опрацював трипільську кераміку з розкопок відомої пам'ятки в с. Більче-Золоте. Результати його дослідження були опубліковані в окремому збірнику (Чикаленко 1926).

Завідувач археологічного музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові Ю. Полянсь-

кий під час щорічних довготривалих польових досліджень із геології зібрав багатий джерельний матеріал на палеолітичних і енеолітичних пам'ятках Тернопільщини. Зокрема, у 1927 р. у с. Ланівці Борщівського повіту він проводив невеликі пробні розкопки на місці зруйнованого каменоломнею поселення трипільської культури в урочищі «Замчисько», де виявив «біноклеподібну посудину», кілька цілих мисок, зернотерку і скупчення кісток великої рогатої худоби. Ю. Полянський першим обстежив трипільські поселення біля сіл Козаччина і Стрілківці, на яких знайшов фрагменти мальованого посуду і уламок глиняної антропоморфної фігурки. Крім того, в Заліщицькому повіті, біля с. Новосілка Костюкова в урочищі «Вигощів», дослідник зафіксував велике поселення трипільської культури, а в м. Заліщики обстежив поселення і зібрав цінну колекцію археологічних матеріалів. Судячи з його звіту, тут одночасно існували два типи жител: «житлові ями» і площадки. Всі знахідки Ю. Полянського поповнили фонди музею НТШ у Львові, а згодом були ним частково опубліковані (Полянський 1928, с. 17—19, 21—23, 28, табл. VII—X).

Випускник Карлового університету в Празі, молодий археолог О. Кандиба восени 1928 р. та влітку 1929 р. за завданням НТШ у Львові досліджував трипільські пам'ятки у Східній Галичині. Він проводив пробні розкопки в селах Козаччина, Ланівці, Стрілківці, Більче-Золоте Борщівського повіту, а також у селах Новосілка Костюкова, Голігради, Касперівці й Добрівляни у Заліщицькому повіті (Кандиба 1937, с. 1—12). Свої археологічні дослідження О. Кандиба розпочав у с. Ланівці в урочищі «Замчисько». Тут трипільське поселення зазнало значних пошкоджень: місцеві жителі, добуваючи камінь для будівництва, майже повністю знищили культурний шар. Та все ж О. Кандиба зумів розчистити і дослідити глинобитні площадки трьох жител. Він детально зафіксував послідовність залягання фрагментів обпаленої глини, перед тим здійснивши приблизну реконструкцію споруд. На основі результатів розкопок учений дійшов висновку, що досліджені ним житла були знищені пожежею. З культурного шару вибрано значну кількість мальованої кераміки, крем'яні скребки, фрагменти глиняної статуетки. На думку дослідника, розписна кераміка із с. Ланівці подібна до глиняних виробів із пам'яток у с. Городниця, що над Дністром.

Найдокладніші пробні розкопки провів О. Кандиба в печері «Вертеба» — на той час уже відомою пам'яткою археології. У трьох різних частинах печери він заклав невеликі шурфи. Відомо, що вченому під час розкопок допомагав місцевий житель, провідник і охоронець печери М. Перун (Сохацький 1997, с. 69). Загалом результати розкопок у печері «Вертеба» дали змогу О. Кандибі зробити

важливі наукові висновки. Застосовуючи стратиграфічний метод, він зафіксував два хронологічні горизонти трипільської культури, які, на думку дослідника, пов'язані з пам'ятками двох різних типів. Так, у нижньому шарі залягала кераміка Більчанського типу, у верхньому — Кошиловецького. О. Кандиба вважав, що це відкриття дасть змогу по-новому підійти до розуміння унікальної пам'ятки, виходячи з еволюційного розвитку трипільської культури у Верхньому Наддністрів'ї, та сприяти осмисленню типологічної класифікації наявних матеріалів.

У Заліщицькому повіті О. Кандиба детально обстежив залишки чотирьох трипільських поселень. Неподалік с. Навосілка Костюкова на полі «Вікно» та в урочищі «Вигощів» біля с. Голігради він зібрав уламки мальованої кераміки. На північ від с. Касперівці, на високому березі р. Серет, археолог виявив рештки великого поселення, зафіксував скупчення обпаленої глини та знайшов вироби з кременю. У с. Добрівляни О. Кандиба оглянув знищене трипільське поселення, де на поверхні було виявлено орнаментовані фрагменти посуду, крем'яні скребки, вироби з кістки. Тоді ж було повністю розкопано дві частково знищені господарчі ями і рештки глинобитної площадки. Вчений наголошував на важливості добрівлянських знахідок через їх надійну стратиграфію. На жаль, на цей час поселення знищене глиняним кар'єром. Унікальна колекція з поселення Заліщики (більшість знахідок — керамічні вироби) нині зберігається у Львівському історичному музеї. Усього було знайдено близько 460 цілих посудин і фрагментів, з яких 97 % становить розмальований посуд.

З року в рік зростала кількість пам'яток, поповнювались колекції, і новим матеріалам було вже «тісно» у рамках періодизації, запропонованої Л. Козловським. Вимагала перегляду й типологія кераміки. О. Кандиба на основі матеріалів із Наддністрів'я створив нову періодизацію, побудовану на зіставленні різних орнаментальних стилів, профілів і пропорцій посудин, рівня складності орнаментних мотивів. Загалом дослідник виділив 5 фаз: перша незвичка фаза, визначена ще Л. Козловським, відповідала фазі Кукутені А; друга фаза — заліщицька зіставлялася з фазою Кукутені А — В; третя — городницька фаза була проміжною між поселеннями раннього і пізнього періодів; четверта і п'ята фази (Більчанська і Кошиловецька) синхронізувалися з фазою Кукутені В (Черныш 1982а, с. 205).

З інших пробних досліджень того часу відзначимо розкопки Т. Сулімірського в 1930 р. і Й. Журовського в 1935 р. на поселенні в м. Заліщики, а також дослідження Я. Брика 1931 р. у с. Кудринці (Пастернак 1961, с. 164).

У той період археологи проводили невеликі та нетривалі розкопки переважно у двох південних

районах Тернопільщини. Очевидною була нерівномірність вивчення окремих територій. Так, трипільські пам'ятки на півночі області вперше були відкриті лише в середині 1930-х рр. О. Цинкаловським, який здійснював тут розвідки за дорученням Варшавського археологічного музею. Зокрема, він виявив поселення у Шумському р-ні біля с. Корночівка. 1939 р. на поселенні неподалік с. Бодаки Збаразького р-ну віднайдено рештки заглиблених жител, крем'яні знаряддя, кістяні вироби. Матеріали цих досліджень, які О. Цинкаловський передав до Кременецького музею, довго не публікувалися і почали з'являтися в польських виданнях лише в 1960-х рр. (Zynkaiowski 1969, s. 221—227).

На повоєнний період припадають найпомітніші досягнення у вивченні трипільської культури. Широкі польові дослідження багатьох важливих пам'яток, зосереджених на порівняно невеликій території, дали змогу не тільки порушити, а й тісно чи іншою мірою розв'язати низку важливих проблем історії стародавнього населення доби енеоліту. Активну і часто провідну роль у більшості з цих досліджень відігравали археологи з Москви, Києва, Ленінграда, Львова.

Протягом 1946 — на початку 1950 рр. у Придністрів'ї працювала комплексна археологічна Південноподільська експедиція під керівництвом М.І. Артамонова, яка здійснювала дослідження різночасових пам'яток, у тому числі й трипільських. Зокрема, М.І. Маркевич обстежив відоме поселення біля с. Бодаки, а П.І. Борисковський, здійснюючи в 1946—1948 рр. розвідкові роботи на лівому березі Дністра, зафіксував поблизу с. Збриж Борщівського р-ну сліди трипільської культури: рештки жител та уламки кераміки (Борисковський 1950, с. 117—131).

На початку 1950-х рр. значну увагу було приділено вивченню історії племен пізнього Трипілья. На території Тернопільської обл. ще з праць польських і українських археологів було відомо чимало яскравих пам'яток, датованих пізнім етапом розвитку Трипілья (села Більче-Золоте, Кошилівці, Касперівці, Сухостав та ін.). Вже у той час на деяких поселеннях дослідники попередньо виокремили кілька культурних нашарувань і на основі типологічної систематизації матеріалів давніх колекцій, зібраних здебільшого у Львівському історичному музеї, робили відповідні висновки. Втім спостереження, здійснені суто типологічним шляхом, вимагали перевірки польовими дослідженнями, тому на багатьох поселеннях Тернопільщини були проведені контрольні розкопки.

Трипільський загін Подільської археологічної експедиції на чолі з М.Ю. Смішком у 1952 р. додатково вивчав трипільське поселення в урочищі Берестки біля с. Сухостав Копичинецького р-ну. Під час розкопок було відкрито рештки великого глиняного житла розміром 20 × 5 м, у якому вияв-

лено розвал печі, значну кількість фрагментів посуду, 5 жіночих глиняних статуеток, 30 глиняних грузил, кам'яні й кістяні знаряддя праці. Поселення неподалік с. Сухостав, за аналогією з іншими поселеннями (Більче-Золоте, верхній шар Поливаного Яру), датовано ранньою стадією пізнього етапу розвитку трипільської культури (Кравець 1955, с. 133—135).

Під загальним керівництвом Ю.Н. Захарука Трипільський загін Подільської комплексної експедиції у 1953 р. здійснив розкопки біля с. Кошилівці, де було відкрито рештки двох наземних жител з печами за межами житлових приміщень. Під долівкою виявлено поховання перепалених кісток черепа людини. Серед знахідок — жіночі й чоловічі глиняні фігурки, статуетки тварин, кам'яні та кістяні знаряддя (Кравець 1955, с. 134). Крім того, в урочищі Товдри поблизу с. Кошилівці на високому березі р. Джурин було зафіксовано рештки поселення, яке за характером кераміки має багато спільного з такими пам'ятками, як Касперівці, Сандраки, Городськ, що датуються етапом С II, за періодизацією Т.С. Пассек.

Дослідження відомого поселення пізнього етапу трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче Тербовлянського р-ну проводив у 1947 р. науковий працівник Тернопільського краєзнавчого музею С.А. Судаков. У ході розкопок уточнено характер наземних жител (площадки) і комплекс знахідок, подібний до матеріалів із поселень біля сіл Кошилівці і Більче-Золоте (Судаков 1952, с. 104—111).

У той період ознайомчі археологічні розвідки здійснили Ю.М. Захарук у 1952 р. на поселенні Бодаки, В.П. Кравець і І.К. Свешніков у 1952 р. на поселенні Бучач. Розкопки біля сіл Сухостав, Кошилівці і Семенів-Зеленче дали змогу з'ясувати низку важливих аспектів житлобудівництва в епоху пізнього Трипілья на Подністров'ї. Крім того, було виявлено нові культурні комплекси пізнього етапу, дуже важливі для відносного датування зазначених пам'яток, серед яких, як вважала В.П. Кравець, найранішими є Сухостав, Кошилівці, Бучач, Більче-Золоте (печера «Вертеба»), де-що пізнішим — Семенів-Зеленче і найпізнішим — Кошилівці (урочище Товдри).

Цікаві результати були одержані під час проведення розвідувальних обстежень пізньотрипільських пам'яток у Борщівському р-ні. В 1956 р. експедиція Львівського історичного музею, очолювана І.К. Свешніковим, на території с. Більче-Золоте виявила майже повністю зруйноване будівництвом ГЕС пізньотрипільське поселення, на поверхні якого знайдено уламки посудини, зафіксовано сліди зруйнованих площадок. У печері «Вертеба» на відстані 150 м від входу було закладено шурф (2 × 2 м), у результаті чого на невеликій глибині виявлено культурний шар пізньотрипільського поселення, насичений уламками кераміки, тваринними та

людськими кістками, що залягали не в анатомічному порядку, а в суміші з іншими культурними рештками. На думку І.К. Свешнікова, кістки з культурного шару не можна розглядати як поховання. Це, найімовірніше, — рештки жителів, які загинули в трипільському печерному сховищі. Експедиція також вивчала третє поселення біля с. Більче-Золоте, в урочищі «Кадуби», у центральній частині поля якого було зібрано підйомний матеріал: кістки тварин, фрагменти глиняної обмазки та пізньотрипільських орнаментованих посудин (Свешніков 1959, с. 8). Під час огляду відомого поселення в парку с. Більче-Золоте зауважено, що майже на всій площі пам'ятки місцевими жителями були викопані глибокі ями для добування глини, у стінках яких зафіксовано значну кількість трипільської кераміки (Свешніков б/г).

Для цього етапу археологічних досліджень характерними були нетривалі ознайомчі й перевірні розкопки з елементами верифікації.

Важливі польові роботи у 1950-х рр. здійснила Дністровська археологічна експедиція Львівського відділення ІА АН УРСР під керівництвом К.К. Черниш. Багаторічні розкопки проводили на поселеннях Ленківці Чернівецької обл. та Незвисько Івано-Франківської обл. У 1954 р. К.К. Черниш зробила невеликі обстеження на поселенні Бодаки. Крім того, під час розкопок багатошарового поселення біля с. Торське Заліщицького р-ну над шаром лінійно-стрічкової кераміки дослідниця виявила значні рештки матеріальної культури пізньотрипільського часу (Черныш 1962а, с. 83).

Нагромадження археологічних джерел та введення в науковий обіг значної частини знахідок трипільської культури окреслювало нові напрями дослідження історії населення Середнього Подністров'я енеолітичної доби. Публікації на основі матеріалів з поселень Тернопільщини здійснювали Т.С. Пассек, К.К. Черниш, Ю.М. Захарук та ін. (Пассек 1961, с. 228; Черныш 1962, с. 5—85; Захарук 1960, с. 229—235).

Зауважимо, що північно-західні периферійні пам'ятки трипільської культури у верхів'ї р. Горинь до 1960-х рр. майже не досліджували. Новим важливим кроком у вивченні господарства, культури та побуту пізньотрипільських племен на межі Поділля і Західної Волині стали розкопки М.А. Пелешишина у 1969 р. на поселенні біля с. Лози Збарзького р-ну. На площі 300 м² було виявлено рештки глиняних площадок, крем'яні знаряддя праці й відходи виробництва, фрагменти керамічного посуду, що дало змогу віднести Лозівське поселення до найпізніших трипільських пам'яток (Пелешишин 1973, с. 55—62).

Поселення неподалік с. Окопи Борщівського р-ну — поки що єдина виявлена і досліджена на території Тернопільської обл. пам'ятка раннього періоду трипільської культури, відкрита у 1969 р.

Середньодністровською експедицією і дослідження В.Г. Збеневичем у 1978—1980 рр. На площі 70 × 40 м було виявлено 4 глинобитних житла, значну кількість кераміки (близько 8,5 тис. фрагментів), 800 керамічних знарядь, 70 виробів зі сланцю і каменю, 40 предметів із кістки і рогу (Збеневич 1989, с. 18, 39, 207).

У 1970-х рр. археологічні роботи на Тернопільщині значно поживалися. Тут регулярно працювали експедиції з різних наукових установ України. Для цього періоду були характерними комплексні дослідження трипільських пам'яток фахівцями з різних галузей науки — археології, геології, палеоботаніки, антропології тощо.

Протягом багатьох років стаціонарні польові дослідження й розвідки у Заліщицькому і Борщівському р-нах проводили археологічні експедиції Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом Ю.М. Малєєва, які виявили низку нових поселень трипільської культури у Заліщиках, Печорній, Зозуленцях, Дуневі, Касперівцях, Бедриківцях, Синькові, Кривчу та в інших місцевостях. У 1974 р. на околицях с. Блищанка Ю.М. Малєєв здійснив невеликі попередні розкопки на трипільському поселенні в урочищі Горби, що дало змогу дослідити житлово-господарчі споруди кошиловецької групи пізнього Трипілля (Малєєв 1993, с. 33—34).

З метою вивчення стану збереженості та обліку археологічних пам'яток І.П. Герета здійснив обстеження у селах Кошилівці, Збручанське, Білий Потік, Велесневе. У 1974 р. співробітники Тернопільського краєзнавчого музею дослідили трипільське поселення, яке руйнувалося будівництвом консервного заводу в с. Колод्रीбка Заліщицького р-ну (Малєєв 1973, с. 102).

Інтенсивні археологічні дослідження в межиріччі Прута і Дністра пам'яток енеоліту дали змогу уточнити періодизацію культури Трипілля-Кукутень та наблизитися до розв'язання проблеми її походження й історичної долі. Н.В. Виноградова переконливо обґрунтувала необхідність виділення чотирьох варіантів культури на середньому етапі її розвитку, а також з'ясувала локальні особливості окремих груп трипільських пам'яток на території Подністров'я. Дослідниця детально проаналізувала знахідки з поселення Залішки, зокрема багату колекцію орнаментованого керамічного посуду, що дало змогу уточнити характер дністровських пам'яток перехідного періоду ВІ—ВІІ. У наукових публікаціях Н.В. Виноградова широко використовувала матеріали з пам'яток Більче-Золоте, Вигнанка, Васильківці, Бучач (Виноградова 1973, с. 68—75).

У 1987 р. співробітники Тернопільського краєзнавчого музею (О. Гаврилюк, О. Ситник, М. Ягодинська) провели рятівні розкопки на відомій пам'ятці Бучач (урочище Федір), культурний шар якої

на той час був майже повністю зруйнований будівництвом. Під час археологічних розкопок було обстежено майже 350 м² площі, досліджено 4 житла, 3 господарчі ями і побутову споруду невідомого призначення. На місці господарчо-побутових об'єктів і в культурному шарі знайдено мідні речі, кістяні вироби, крем'яні знаряддя, велику кількість кераміки. Аналіз споруд та археологічних матеріалів дав змогу уточнити час існування поселення Бучач, визначивши його кінцем середнього етапу культури Трипілля-Кукутень (В II за Т.С. Пассек) (Ситник 1993, с. 33—34).

Протягом 1989, 1990 і 1992 рр. у Заліщицькому р-ні на поселенні Блищанка працювали експедиції Інституту суспільних наук АН України (В.М. Конопля), Інституту археології АН України (В.О. Круц, С.М. Рижов) та Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. За три польові сезони ними було розкопано 1368 м² і відкрито рештки 11 наземних житлових споруд, дві з яких було віднесено до заліщицької групи, а решта — до кошиловецької, напівземлянку і 3 господарчі ями трипільської культури. За даними геомагнітної зйомки в межах пам'ятки (площею до 45 га) знаходилось близько 500 наземних жител. Археологічні знахідки представлено колекцією керамічного посуду, виробами з кістки і рогу, антропоморфною і зооморфною пластикою (Конопля, Круц, Рижов 1993, с. 8—13; Конопля 1997, с. 77—98).

Багаторічні польові роботи проводилися й на півночі Тернопільщини — біля с. Бодаки Збаразького р-ну, яке попередні дослідники характеризували як своєрідний об'єкт на північно-західній окраїні трипільської культури в період її розквіту. З 1984 р. тут розпочав стаціонарні розкопки Енеолітичний загін Ленінградського відділення ІА АН СРСР на чолі з Н.М. Скакун. Дослідження поселення поблизу с. Бодаки тривають і нині завдяки виявленню великої кількості крем'яних виробів. На сьогодні в результаті проведених розкопок встановлено площу і межі поселення, досліджено житлові й господарчі споруди, виявлено майстерню з обробки кременю і гончарську піч, а також зібрано керамічний посуд. Наймасовішими знахідками є крем'яні вироби і скупчення відходів виробництва. Унікальна колекція крем'яних знарядь праці з поселення Бодаки свідчить про велике значення в його господарстві крем'янообробного виробництва, продукти якого призначалися і для міжплеменного обміну (Скакун 1990, с. 43; Скакун 1998, с. 35—38).

Джерелознавча база, набута багаторічними дослідженнями, дала змогу розглядати узагальнювальні проблеми, передусім питання локально-хронологічних побудов, виділення послідовності типів пам'яток та зв'язків місцевого трипільського населення із західними сусідами. В.О. Круц і С.М. Рижов окреслили територію Верхньодністровської

регіональної групи пам'яток (Круц, Рижов 1997). Т.М. Ткачук досліджує специфіку керамічних комплексів пам'яток регіону та питання синхронізації їх з іншими локальними групами Трипілля (Ткачук 1998, с. 15—17; Ткачук 2001, с. 60—61).

Упродовж останніх десяти польових сезонів експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом автора вивчає трипільські пам'ятки у Середньодністровському Лівобережжі. З метою доповнення і уточнення археологічної карти проведено суцільне обстеження території уздовж берегів річок Серет, Нічлава, Циганка, Збруч, Стрипа і Дністер. Окрім розвідок, здійснено і стаціонарні розкопки поселення біля с. Глибочок, на території якого розкрито близько 700 м² загальної площі, повністю досліджено рештки 3 великих глинобитних жител (розмір найбільшого: 10 м завширшки і 26 м завдовжки). Речовий матеріал з розкопок характеризується численною колекцією керамічного посуду, крем'яними, кістяними та мідними виробами. У розкопі № 1 виявлено скарб мідних речей (гачкоподібна підвіска з вушком, три кільця, ромбоподібна пластина і шило), сировина для виготовлення яких, за даними спектрального аналізу, походить із родовищ самородної міді Волині. У 1997 р. проводили розкопки на трипільському поселенні в урочищі «Соколів» неподалік с. Збручанське, матеріали з якого дають підставу датувати зазначене поселення кінцем середнього етапу розвитку Трипілля.

Протягом 1996—2003 рр. тривали розкопки у печері «Вертеба» біля с. Більче-Золоте. Археологи вивчали стан збереженості культурного шару у привхідній частині восьмикілометрової підземної

порожнини, детально досліджували територію біля входу в печеру, а також обстежили і зафіксували усі пам'ятки трипільської культури на прилеглий до печери місцевості в радіусі 10 км. За цей період відкрито 357 м² загальної площі, з яких 293 м² — на поверхні і 64 м² — на дев'яти різних ділянках печери. Зібрано колекцію посуду, антропоморфні й зооморфні статуетки, знаряддя праці з кістки, кременю, каменю, одну мідну сокиру, шило і 14 пронизок. Цікавим є амулет, вирізаний із кістяної пластини, що імітує голову бика з масивними рогами. Крім того, дослідники зафіксували залягання печерних відкладів і виокремили непорушне залягання матеріалів трьох локальних груп трипільської культури (Сохацький 1993, с. 10—22; Сохацький, Дудар 1996, с. 99—101; Сохацький, Суровий 1997, с. 74—78).

Працею кількох поколінь археологів і науковців створено джерелознавчу базу, що дає змогу, хоча і в дуже загальних рисах, визначити специфіку Тернопільщини як трипільського регіону. Наявні матеріали з трипільських поселень є важливим джерелом для їх порівняльного вивчення та з'ясування місця серед синхронних пам'яток інших регіонів поширення трипільської культури, а також відкривають перспективи глибшого вивчення етнокультурних процесів населення — носія цих пам'яток. Результати досліджень трипільських пам'яток на Тернопільщині дають змогу визначити їхні культурні групи, типи і хронологічні періоди, порушити питання походження, особливості господарювання, соціального ладу, з'ясувати проблеми взаємозв'язків, хоча остаточне розв'язання цих питань є справою майбутнього.

Борисковський П.І. Деякі доповнення до археологічної карти середньої Наддністрянщини // *Археологія*. — 1950. — 4. — С. 117—131.

Виноградова Н.М. Памятники переходного этапа Триполья VI—VII в Поднестровье // *СА*. — 1972. — № 1. — С. 36—55.

Виноградова Н.М. Трипільське поселення Заліщики на Дністрі // *Археологія*. — 1973. — № 8. — С. 68—75.

Захарук Ю.М. Глиняный амулет из с. Кошиловцы // *СА*. — 1960. — № 2. — С. 229—235.

Захарук Ю.М. Пам'ятки кошиловецького типу // *Археологія Української РСР*. — 1971. — 1. — С. 180—183.

Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989. — С. 18, 39, 207.

Кандиба О. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // *Зап. НТШ*. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 1—12.

Конопля В.М. Поселення кошилівецької групи трипільської культури Блищанка-2 // *Наук. зап. Львів. істор. музей*. — Львів, 1997. — С. 77—98.

Конопля В.М., Круц В.О., Рижов С.Н. Нове поселення Заліщицької групи трипільської культури в південно-західному Поділлі // *Наук. зап. Терноп. краєзн. музей*. — Тернопіль, 1993. — С. 8—13.

Кравець В.П. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье // *КСИА АН УССР*. — К., 1955. — Вып. 4. — С. 133—135.

Круц В.О., Рижов С.М. Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур // *Археологія*. — 1997. — № 2.

Малєєв Ю.М. Охоронні розкопки на Тернопільщині // *Археологія*. — 1973. — № 12. — С. 102.

Малєєв Ю.М. Нові пам'ятки трипільської культури середнього Подністров'я: Тези доп. і повідомл. міжнарод. наук. конф. «Трипільська культура України». — Львів, 1993. — С. 33—34.

Оссовский Г.О. О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер юго-западной окраины европейской России и смежных с нею областей Галиции // *Тр. Том. об-ва естествоиспытат. и врачей*. — Томск, 1895. — Вып. 5. — С. 27—48.

- Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10.
- Пассек Т.С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — 1961. — № 84. — С. 228.
- Пастернак Я.* Археология Украины. — Торонто, 1961. — С. 164.
- Пелецишин М.А.* Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині // Археологія. — 1973. — № 11. — С. 55—62.
- Петегирч В., Павлів Д.* Археологія у дослідженнях членів НТШ // Зап. НТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 418.
- Полянський Ю.* Нові археологічні знахідки з Галичини // Зап. НТШ. — 1928. — Т. 149. — С. 17—19, 21—23, 28, табл. VII—X.
- Свешников И.К.* Отчет о работе Тернопольской археологической экспедиции ЛИМ в 1956 г. // Наук. архів ІА НАН України, ф. експ. № 2701.
- Свешников І.К.* Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. — Львів, 1959. — С. 8.
- Ситник О.С.* Поселення Бучач і його місце серед трипільського масиву Подністров'я: Тези доп. і повідомл. міжнар. наук. конф. «Трипільська культура України». — Львів, 1993. — С. 33—34.
- Скакун Н.М.* Вивчення енеолітичного поселення-майстерні біля с. Бодаки: Тези доп. і повідомл. І Терноп. обл. наук.-краєзн. конф. — Тернопіль, 1990. — Ч. 1. — С. 43.
- Скакун Н.М.* Некоторые результаты изучения поселения Бодаки на крайнем северо-западе Триполья: Наук. матер. Міжнарод. археол. конф. — Заліщики, 1998. — С. 35—38.
- Сохацький М.П.* Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991—1993 рр. // Літопис Борщівщини. — 1993. — Вип. 3. — С. 10—22.
- Сохацький М.П.* Археологічні дослідження Олега Кандиби-Ольжича на Тернопільщині // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. — Тернопіль, 1997. — С. 69.
- Сохацький М.П., Дудар О.В.* Розкопки трипільського поселення біля с. Глибочок Тернопільської області // Матеріали IV Міжнарод. археол. конф. студентів і мол. вчених. — К., 1996. — С. 99—101.
- Сохацький М.П., Суровий О.А.* Нові археологічні дослідження в печері «Вертеба» // Akademia na posnanu profesora J.A. Kowalenska. Історичні дослідження.—Кам'янець-Подільський, 1997. — С. 74—78.
- Судаков С.А.* Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. 4. — С. 104—111.
- Ткачук Т.М.* Походження та відносна хронологія кошиловецької групи // Наук. матеріали міжнарод. археолог. конф. — Заліщики, 1998. — С. 15—17.
- Ткачук Т.М.* Кошиловецький шар поселення Більшівці і його місце в енеоліті Верхнього Подністров'я: Тези доп. міжнарод. наук.-практ. конф. «Трипільський світ і його сусіди». — Збараж, 2001. — С. 60—61.
- Черныш Е.К.* К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье // МИА. — 1962. — № 102. — С. 5—85.
- Черныш Е.К.* Неолитическое поселение у с. Торское на Днестре // КСИА АН СССР. — 1962а. — Вип. 92. — С. 83.
- Черныш Е.К.* Памятники позднего периода культуры Триполье—Кукутени // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 221.
- Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982а. — С. 205.
- Чикаленко Л.* Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Більче-Золоте // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1. — С. 113—202.
- Demetrykiewicz W.* Sprawozdania z posiedzeń komisji odbytych w drugiej połowie r. 1898 i r. 1899 // MAAE. — Kraków, 1900. — Т. 4. — S. VII—VIII.
- Demetrykiewicz W.* Sprawozdania z posiedzec komisji odbytych w roku 1907 i 1908 // MAAE. — Kraków, 1908. — Т. 10. — S. X.
- Dwutygodnik naukowy.* — Kraków, 1878. — S. 328.
- Hadaczek K.* La colonie industrielle de Koszylowce de l'époque eneolithique. Album des fouilles. — Leopold, 1914. — 19 p., 33 tabl.
- Hadaczek K.* Osada przemysłowa w Koszyowcach z epoki eneolitu. — Lwów, 1914а. — S. 73
- Janusz B.* Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. — Lwów, 1919.
- Kaindl R.* Neolitische Funde mit bemalter Keramik in Koszyowce // Jahrbuch für Altertumskunde — 1908. — Т. 2. — S. 144—150.
- Kirkor A.* Zprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // ZWAK. — Kraków, 1879. — Т. 3. — S. 34—37.
- Kostrzewski J.* Przegląd Archeologiczny. — Poznań, 1925. — Т. 3. — S. 9.
- Koziowski L.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. — Lwów, 1924.
- Koziowski L.* Budowle kultury ceramiki malowanej w świetle badań przeprowadzonych w Koszyowcach, Nezwiskach i Buczaczu. — Lwów, 1930. — S. 4—5.
- Ossowski G.* Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890 // ZWAK. — Kraków, 1891. — Т. 15. — S. 52—67.
- Ossowski G.* Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1891 // ZWAK. — Kraków, 1892. — Т. 16. — S. 64—89.

- Ossowski G. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1892 // ZWAK. — Kraków, 1895. — T. 18. — S. 4—24.
- Plan pieczary «WERTEBY» w Bilczu — Złotem (powiatu Borszczowskiego) wykonany przez G. Ossowskiego w latach 1891—1892 // Wydanie Komisji antropologicznej Akademii Umijetności w Krakowie, koztem Księcia Leona Sapiehy. — Kraków, 1892—1893.
- Przybysławski W. Repertorium zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej. — Lwów, 1906. — S. 10.
- Pszczylka krakowska. — Kraków, 1822. — T. 3. — S. 49—54.
- Zynkaiowski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // WA. — Warszawa, 1969. — T. 34, Z. 2. — S. 221—227.

Одержано 16.07.2004

М.П. Сохацький

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье впервые предпринята попытка систематизировать различные сведения об истории многолетних полевых исследований трипольско-кукутенских памятников на Тернопольщине, открытых здесь еще в 70-е гг. XIX в. В кратком историческом обзоре выделены четыре разные по значению хронологические периоды изучения памятников. Результаты раскопок в пещере «Вертеба», поселений Бильче-Золотое «Парк», Кошиловцы, Залещики открыли новые возможности для изучения хозяйственно-производственных, демографических и культурных аспектов в истории трипольского населения данного региона.

М.Р. Sokhatskyj

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN TRYPILYA CULTURE IN TERNOPIL OBLAST

In the article for the first time the attempt is made to systematize and reduce in a precise sequence various data on a history of long-term field researches of Trypilsko-Kukytensky sites in Ternopil Region which were opened here still in the 70s XIX c. In a brief historical review four different on the value chronological periods of studying places of interest are allocated. The results received during excavation in the cave «Werteba», settlements: Bilche-Zolote «Park», Koshylivtsi, Zalizchky have opened new opportunities for studying economic-industrial, demographic and cultural aspects in a history of Trypillya settlement of this region.

А.В. Буйських, В.М. Зубар

ДО ТИПОЛОГІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АНТРОПОМОРФНИХ НАДГРОБКІВ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

У статті запропоновано нову типологію антропоморфних надгробків некрополя Херсонеса Таврійського античної доби, зроблено спробу з'ясувати місце та семантичне значення цих пам'яток у поховальній практиці херсонеситів.

Серед надгробних пам'яток Херсонеса античного часу найчисленнішою групою є антропоморфні, які з огляду на їх простоту, очевидно, належали найрізноманітнішим верствам греків-херсонеситів. Надгробки виготовляли у вигляді людської голови, з плоским лицевим боком, злегка позначеною шиєю і вузькими плечима. Внизу, як правило, був шип, що вставлявся в горизонтальну вапнякову плиту прямокутної чи трапецієподібної форми, розміщену безпосеред-

ньо над могилою. Подекуди такі пам'ятники закріплювали на одному постаменті з високою прямокутною надгробною стелою.

Історія вивчення цього специфічного різновиду надгробних пам'яток налічує понад 100 років і становить значний інтерес, адже висвітлює широке коло проблем, пов'язаних не лише з інтерпретацією власне пам'яток (передусім їх етнічним походженням), а й із формуванням духовної культури та ідеологічних уявлень населення Херсонеса за античної доби.

© А.В. БУЙСЬКИХ, В.М. ЗУБАР, 2006

К.К. Косцюшко-Валюжинич уперше виявив антропоморфні надгробні пам'ятники у 1891 р. під час першого польового сезону масштабних розкопок некрополя Херсонеса і впевнено інтерпретував їх як «дитячі надгробки грубої роботи» (Косцюшко-Валюжинич 1893, с. 18).

У 1896 р. дослідник знайшов численні прямокутні плити із заглибленнями, в які, як він правильно визначив, вставляли «у вертикальному положенні вищезгадані гостроконечні прикраси» (Косцюшко-Валюжинич 1898, с. 183), а також перші монолітні наїски: «малий надгробок у вигляді портика з колонами і фронтоном», у тому числі і з рельєфним «орнаментом» усередині, тобто із врізаним антропоморфом (Косцюшко-Валюжинич 1901, с. 122). У 1898 р. К.К. Косцюшко-Валюжинич виявив профільовану з трьох боків базу під стелу, на одній із фасадних боків якої містилося врізане зображення «у вигляді голови і плечей» (Косцюшко-Валюжинич 1898, с. 186, 193). У 1902—1903 рр. було знайдено декілька «головоподібних» надгробків і підставок до них, а також антропоморфний надгробок «з клиноподібною бородою» (Косцюшко-Валюжинич 1905, с. 85).

У 1904 р. на південній ділянці некрополя до-слідник виявив кілька східчастих поховальних конструкцій, поховання в яких датуються першими століттями н. е. Під час їх розчищення з'ясувалося, що більшість поховальних споруд було зроблено з надгробних пам'яток попередньої доби, у тому числі й антропоморфних надгробків і підставок до них. Найцікавішою була знахідка мармурового антропоморфного надгробка, переробленого у вторинному використанні на плитку із зазначенням на одному з підтесаних боків ім'ям похованого, яку вставляли в стелу (Косцюшко-Валюжинич 1906, с. 64—66). У 1905 р. під час розкопок ділянки некрополя у Карантинній бухті К.К. Косцюшко-Валюжинич зафіксував 44 «малих складених надгробків, що нагадували голову з початком плечей», 23 прямокутні плити-підставки під ці надгробки, плитку з двома прямокутними заглибленнями «для верхніх вставок», а також 4 надгробних пам'ятники у вигляді «грецького портика з випуклою головою і початком плечей» (Косцюшко-Валюжинич 1907, с. 116). Окремо було виділено надгробок у вигляді «людської голови», що стояла *in situ* як пам'ятник над похованням (Косцюшко-Валюжинич 1907, с. 48).

Після смерті К.К. Косцюшка-Валюжинича розкопки на західному березі Карантинної бухти продовжив М.І. Репніков. У 1908 р., досліджуючи територію на південь від башти XVII, у насипу могил він виявив 12 антропоморфних надгробків і 9 плит-підставок. Усього ж за 12 років дореволюційних розкопок некрополя у Карантинній бухті було виявлено 156 антропо-

морфних надгробків і 151 плитку-підставку до них (Колесникова 1973, с. 38).

Слід зазначити, що строкатість визначень, використаних К.К. Косцюшком-Валюжиничем під час атрибуції відкритих ним пам'яток, за-свідчує відсутність розробленої єдиної термінології, що насамперед пояснюється недосконалою методикою дослідження і браком єдиних наукових критеріїв інтерпретації виявлених об'єктів. Утім, попри всю недосконалість проведених на території некрополя Херсонеса наприкінці XIX — на початку XX ст. розкопок, методики фіксації знайдених об'єктів і відсутність необхідної, з погляду сучасних вимог, польової документації, безумовна заслуга К.К. Косцюшка-Валюжинича полягає у ретельному зборі та фіксації у звітах усіх випадків знахідок того типу надгробних пам'яток, що нас цікавить. Праця К.К. Косцюшка-Валюжинича дала змогу отримати найвичерпнішу статистику виявлених надгробків, а розмаїтість залишених дослідником формулювань часто навіть допомагає у точному визначенні типу пам'ятки. Це набуває особливого значення з огляду на те, що колекція антропоморфних надгробних пам'яток Херсонеського музею дуже постраждала під час Другої світової війни. У ході розкопок раннього некрополя на Північному березі Херсонеса в середині 1930-х рр. було зафіксовано єдину антропоморфну пам'ятку, пов'язану, зокрема, із похованням у зібганому стані (Белов 1938, с. 192, рис. 41). Ця знахідка протягом кількох десятиліть слугувала, як тоді здавалося, надійним етнічним індикатором на користь висновків про варварську приналежність усіх подібних пам'яток. Наступну аналогічну безпосередньо пов'язану з похованням знахідку — монолітний наїск з рельєфним антропоморфом — виявили лише 20 років потому на території південно-східної ділянки некрополя міста, серед каміння завалу над могилою з витягнутим кістяком *in situ* (Борисова 1956/36, с. 16, рис. 64).

Згідно з уточненими даними на середину 1980-х рр., за весь час розкопок у Херсонесі було зафіксовано 196 антропоморфних надгробків, приблизно таку ж кількість плиток-підставок під них і 166 монолітних наїсків із рельєфним зображенням антропоморфів (Колесникова 1986, с. 87). Проте слід зазначити, що у виданий каталог античної скульптури Херсонеса увійшло всього 58 антропоморфних надгробних пам'яток, 4 плити-підставки, 9 наїсків із рельєфними антропоморфними зображеннями і 8 без рельєфів (Іванова і др. 1976, № 223—228, 285 а—г, 286—294, 295—302). На сьогодні, з урахуванням найновіших розкопок у районі римської цитаделі і західної ділянки некрополя, херсонеська колекція антропоморфних пам'яток усіх типів налічує понад 200 одиниць. Аналогічні надгробки знайдено не лише в Херсо-

несі, а й під час розкопок некрополів античних поселень у Північно-Західній Тавриці (Щеглов 1978, с. 48—49, рис. 19).

Незважаючи на численність і різноманітність форм, а також очевидну серійність виготовлення антропоморфних надгробків, ці пам'ятки тривалий час не привертали належної уваги дослідників. Предметно вивчати їх почали лише з 1940-х рр. Цікаво, що першими на незвичний вигляд надгробків звернули увагу не археологи, а історики мистецтва. Г.П. Іванова першою висловила думку про те, що ця категорія надгробних пам'яток належала не грецькому, а варварському (таврському) населенню Херсонеса, аргументуючи це тим, що надгробки мали вигляд схематичних зображень людської голови і були пов'язані лише з обрядом зібганих поховань (хоча на користь цього висновку свідчить лише один такий надгробок з некрополя на Північному березі, згаданий вище). Крім того, дослідниця вважала, що шпильаста форма завершення цілої низки пам'яток нагадує форму скіфського головного убору (Іванова 1941, с. 107—108).

Ця гіпотеза досить тривалий час була домінуючою у радянській історіографії античності, оскільки вважалося, що весь масив поховань у зібганому стані, зафіксований у некрополі Херсонеса, належав місцевому варварському населенню. З цим положенням повністю погоджувався С.Ф. Стржелецький, який продовжив розкопки, на його думку, таврського некрополя на Північному березі Херсонеса (Стржелецький 1948, с. 69—95). Таврськими надгробними пам'ятками вважала антропоморфи і Н.В. П'ятишева, назвавши їх «надгробками-примітивами» (П'ятишева 1946, с. 175—179). О.М. Щеглов також поділяв погляди щодо генетичного зв'язку антропоморфів з колом таврських надгробних пам'яток, зазначивши при цьому, що звичай ставити подібні надгробки набув поширення і в середовищі грецького населення міста, а самі антропоморфи встановлювали на одному постаменті з надгробними пам'ятниками звичайних античних типів (Щеглов 1968, с. 218—220, прим. 13). Цей висновок на той час був досить важливим, через те що вперше було зазначено зв'язок між антропоморфами і грецьким населенням міста.

Абсолютно новий підхід до вивчення антропоморфних надгробків запропонувала Л.Г. Колесникова. Проаналізувавши значний масив архівних документів, передусім матеріали дореволюційних і довоєнних розкопок, і спираючись на надійну статистичну базу, дослідниця довела, що випадки знахідок антропоморфних пам'ятників, пов'язаних із похованнями у зібганому стані, насправді — поодинокі. Детальний аналіз пам'яток, топографії їх знахідок у некрополі Херсонеса і на території хори, їх сполучення з античними формами монолітних наїсків, а також факти встановлення їх на одному постаменті з античними стелами дали їй змогу

принципово по-новому інтерпретувати такі надгробки. Насамперед це висновки щодо місцевого походження зазначеного типу надгробків і відсутності серед херсонеських антропоморфних надгробків форм, які можна було б розглядати як сполучну ланку з аналогічними пам'ятками найближчого варварського оточення — таврами. Ці спостереження надзвичайно важливі для подальшої розробки різних аспектів проблематики, пов'язаної із херсонеськими антропоморфними надгробками (Колесникова 1973, с. 37—48). Ще одним вагомим аргументом на користь висновків про грецьке походження цієї категорії пам'яток стали рештки поліхромного розпису на їх лицьовому боці, які дали змогу реконструювати первісний вигляд надгробків (Колесникова 1977, с. 87—92; пор.: Carter 2002, р. 161—170). З огляду на це зауважимо, що після публікації робіт Л.Г. Колесникової правильність встановленої етнічної атрибуції херсонеських антропоморфних надгробків уже не підлягає жодним сумнівам (докл. див.: Диатроптов 2001, с. 64—64).

Висновки Л.Г. Колесникової порушили нову проблему, пов'язану зі з'ясуванням місця і ролі антропоморфних надгробків серед синхронних об'єктів, виявлених на території херсонеського некрополя. Крім того, дослідниця спробувала розподілити антропоморфні пам'ятки на дві групи, пов'язані з чоловічими та жіночими похованнями. Згідно зі спостереженнями Л.Г. Колесникової, у надгробках з рельєфним рубцем чи ребром на зворотному боці можна вбачати схематично передану голову, загорнуту в покривало, із невиділеною, узагальнено позначеною шиєю, що дає змогу пов'язувати їх із жіночими похованнями. Натомість надгробки з круглою головою і чітко виділеною шиєю можна розглядати як пам'ятники, що ставили над чоловічими похованнями (Колесникова 1977, с. 89—90). Рештки розпису, об'ємність зворотного боку голів і в деяких випадках їх шпильасте завершення дали змогу Л.Г. Колесниковій семантично трактувати цілу серію антропоморфних надгробків як узагальнений художній образ жінки, яка тужить (Колесникова 1977, с. 87—99).

Розвиваючи ідею В.М. Даниленка про те, що чоловічі та жіночі поховання характеризувалися різними варіантами завершення надгробних стел (Даниленко 1969, с. 39—40), Л.Г. Колесникова провела паралель між завершеннями антропоморфа у вигляді шпильастої голови і монолітного наїска або стели з трикутним фронтоном, яких, за її підрахунками, у Херсонесі на середину 1980-х рр. було відомо 38 екземплярів, і всі, за палеографічними даними, — жіночі (Колесникова 1977, с. 96). Ця обставина дала змогу припустити, що такі антропоморфні жіночі надгробки, очевидно, семантично були пов'я-

зані з образом Кори-Персефони (Колесникова 1977, с. 99).

Л.Г. Колесникова розробила першу типологію антропоморфних надгробків Херсонеса, розподіливши всі пам'ятки на два основних типи — скульптурні (об'ємні) і рельєфні у наїсках (плоскі). Крім того, дослідниця запропонувала декілька варіантів об'ємних антропоморфів відповідно до особливостей виконання зворотної частини голів (Колесникова 1986, с. 86—87). У пам'ятників *першого варіанта* округлий задній бік має слабкий перелом, який розділяє зворотну частину на добре оброблені з гладенькою поверхнею боки та пласку потилицю (рис. 1).

Антропоморфні надгробки *другого варіанта*, як правило, невеликих розмірів і з чіткими обрисами, мають добре оброблений лицьовий бік, рівну, сплюснену, але не згладжену потилицю (рис. 2). Саме до цієї групи належить один із найраніших пам'ятників, виявлений над могилою на Північному березі (Колесникова 1986, с. 95; пор.: Федоров 1977, с. 348) (рис. 3). *Третій варіант* — це масивні вироби, зворотний бік яких близький за формою до реальної людської голови з округлою потилицею (рис. 4), а лицьова частина плавно переходить у потилицю (Колесникова 1973, с. 37—48; 1977, с. 87—99; 1986, с. 86—101; Иванова и др. 1976, с. 79—95). На підтесаному лицьовому боці фарбами зображали обличчя людини, до того ж не виключено, що її рисам надавали портретної схожості з померлим (пор.: Чубова 1977, с. 346). Зазначену типологію антропоморфних пам'ятників з Херсонеса без жодних заперечень прийняло наступне покоління дослідників (Федоров 1983, с. 20; Стоянов 2004, с. 9; Буйских 2005, с. 197).

Проте сьогодні, на нашу думку, варто відкоригувати запропоновану кілька десятиліть тому типологічну схему антропоморфних надгробків. Необхідність такої роботи очевидна і пов'язана з появою сучасної класифікації аналогічних пам'ятників, що походять із території Боспору (Молева 2002, с. 37—69). У результаті дослідження значної серії антропоморфів (понад 200 пам'ятників) Н.В. Молева звернула увагу на те, що докладна класифікація, розроблена Л.Г. Колесниковою на основі херсонеських пам'ятників, не підходить для боспорських матеріалів (Молева 2002, с. 38), отже, вона — не універсальна, оскільки будь-яка класифікація однотипних пам'яток має ґрунтуватися на єдиних критеріях.

За основну типологічну ознаку Л.Г. Колесникова обрала форму зворотного боку голови антропоморфа, що, на її погляд, було надійним критерієм для херсонеських пам'яток. Проте для боспорських матеріалів ця ознака не працювала, тому Н.В. Молева запропонувала головною ознакою вважати особливості форми й окремих складових (голова, шия, плечі, тіло) антропоморфних

Рис. 1. Антропоморфний надгробок першого варіанта першого типу, за Л.Г. Колесниковою

Рис. 2. Антропоморфний надгробок другого варіанта першого типу, за Л.Г. Колесниковою

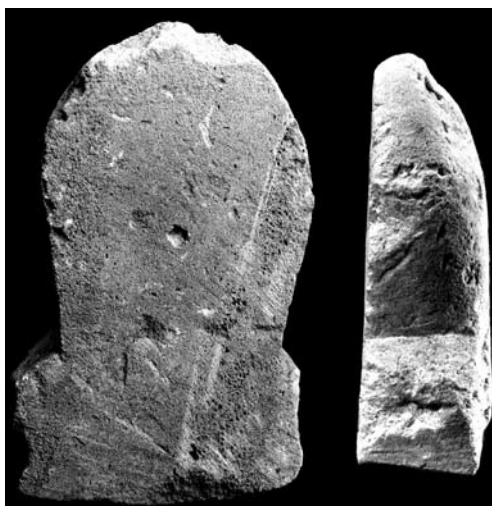

Рис. 3. Надмогильний антропоморфний пам'ятник із розкопок Г.Д. Белова на Північному березі

Рис. 4. Антропоморфний надгробок третього варіанта першого типу, за Л.Г. Колесниковою

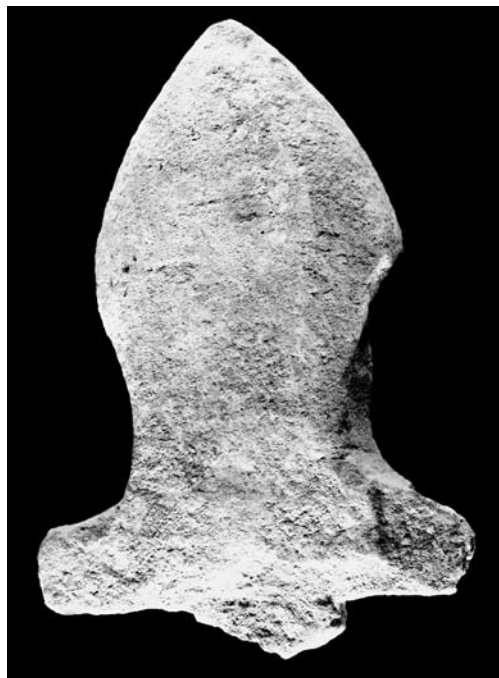

Рис. 5. Надмогильний антропоморфний пам'ятник третього варіанта першого типу

кам'яних скульптур (Молева 2002, с. 38). Саме ця обставина змусила нас знову звернутися до херсонеських антропоморфних надгробних пам'яток, адже методичні принципи виокремлення основних їх типів мають бути єдиними.

Безумовно, в основі класифікації херсонеських пам'ятників незмінним залишається виділений ще Л.Г. Колесниковою принцип розділення всіх пам'ятників на два основних типи — *об'ємні скульптурні і рельєфні*. Характерно, що такі ж типи відкривають і класифікаційну низку боспорських надгробків (Молева 2002, с. 40—41). Проте цілком очевидно, що дослідниці вкладали в ці однакові типи різний зміст. На нашу думку, більш універсальною є класифікація Н.В. Молевої, оскільки розроблені нею критерії оцінки дають змогу чітко виділяти го-

ловні та другорядні ознаки, а за основу класифікації, як і раніше, використовувати формуювальний принцип. Отже, форма зовнішніх обрисів антропоморфних виробів має бути основною ознакою і під час виділення варіантів *першого типу* пам'яток. Нижче запропонована класифікація херсонеських антропоморфів.

Перший варіант представлено пам'ятниками з видовженою головою овальної форми, плавно заокругленою у верхній частині (рис. 3). До *другого варіанта* належать антропоморфи з округлою чи майже круглою головою (рис. 2), а до *третього варіанта* — надгробки із загостреною формою голови (рис. 1; 5). Зазначимо, що ці три варіанти антропоморфних надгробків виділив у своєму звіті ще Р.Х. Лепер у 1908 р. (Лепер 1912, с. 108, рис. 135—137). Усі три виділені варіанти об'ємних антропоморфних надгробків є продукцією місцевого серійного виробництва.

Крім вищезазначених, існує декілька різновидів пам'ятників, які масово не виготовлялися, тому їх і не виділено в окремий варіант надгробків. Утім вони доповнюють загальну картину місцевого херсонеського виробництва всіх різновидів надгробків, а також свідчать про певну варіативність і тісний зв'язок між усіма відомими в Херсонесі типами аналогічних надгробних пам'ятників. Це, зокрема, пам'ятник, що продовжує розвиток другого варіанта — антропоморф із врізаним заглибленням для вставки мармурової плитки з іменем покійного (Іванова и др. 1976, № 273) (рис. 6). Остання деталь добре відома за іншим типом надмогильних пам'яток — вертикальними стелами на спеціальних постаментах. Оригінальне композиційне рішення має також плита із заглибленнями під надгробок і вирізаним у невисокому рельєфі антропоморфом третього варіанта — із загостреною головою (Антонова, Сухинина 1990/57, рис. 50) (рис. 7). Цей пам'ятник належить до перехідного варіанта між надгробками першого і другого варіантів.

До *другого типу* Л.Г. Колесникова віднесла лише рельєфні антропоморфні надгробки в наїсках, які інтерпретувала як «рельєфне зображення людини в ніші-едикулі, що являє собою фасад храму доричного ордеру» (Колесникова 1986, с. 87) (рис. 8). Вважаємо, що і до цього типу пам'ятників слід внести певні корективи. Цілком очевидно, що форма потилиці перестає бути первісною ознакою, оскільки антропоморфи були вирізані в невисокому рельєфі в наїсках і мали різне завершення голів. Крім того, подібний типологічний підхід абсолютно не враховує інших відомих варіантів рельєфних зображень антропоморфів. Отже, очевидно, що слідом за Н.В. Молевою, до другого типу антропоморфних пам'ятників варто відносити всі надгробки з рельєфними антропоморфними зображеннями (Молева 2002, с. 41), а не лише розміщені у наїсках. Саме такий типологічний розподіл усуває проти-

Рис. 6. Антропоморфний пам'ятник — похідна форма другого варіанта першого типу

річчя у класифікації херсонеських і боспорських пам'ятників, на які цілком слушно звернула увагу Н.В. Молева. Всередині другого типу також слід виділити кілька варіантів.

Перший варіант типу представлено антропоморфами в наїсках-едикулах (рис. 8). Проте наїски можуть бути виконані не лише в доричному ордері, як зазначала Л.Г. Колесникова, адже вони мають дуже узагальнене трактування перекриття, що унеможливило точне визначення ордерної належності пам'ятки (Буйських 2005а, с. 53—55, рис. 7, 1). Типологічно до першого варіанта належать також ті надгробки, на яких написане фарбами обличчя померлого розміщували в наїску чи едикулі з фронтоном і пілястрами (Федоров 1977, с. 348; Буйських 1989, с. 20—22, рис. 26, 1). До *другого варіанта* відносять антропоморфні зображення, вирізані в невисокому рельєфі чи виконані лініями на плоских плитах. Усього на одній плиті зафіксовано від одного (рис. 9, а) до кількох (рис. 9, б, в) рельєфів, до того ж виконаних з різним ступенем ретельності зображення рис обличчя, деталей голови, ший, плечей (Косцюшко-Валюжинич 1905, с. 92, рис. 44; Гриневиц 1927, с. 68, рис. 69; Щеглов 1968, с. 214—217; Иванова и др. 1976, № 281—284).

На цей час потребує уточнення і хронологія антропоморфних пам'ятників, в основних рисах розроблена Л.Г. Колесниковою (Колесникова 1986, с. 86—101). Найраніший надгробок, датований кінцем V ст. до н. е., виявив Г.Д. Белов на Північному березі (Белов 1938, рис. 41) (рис. 3). Утім верхню хронологічну межу існування пам'ят-

Рис. 7. Антропоморфний пам'ятник — похідний варіант між пам'ятниками першого і другого варіантів першого типу

Рис. 8. Антропоморфні надгробки другого типу та першого варіанта другого типу, за Л.Г. Колесниковою

ки визначили кінцем IV ст. до н. е. (Колесникова 1986, с. 95), що не відповідає сучасним уявленням про хронологію цієї ділянки некрополя Херсонеса. Нещодавно, на основі перегляду датувань керамічного матеріалу з могил і спостережень щодо послідовності подальшої забудови цього району міста, була запропонована нова дата припинення існування раннього некрополя — не пізніше середини IV ст. до н. е. (Буйських 2005б, с. 149—150). Отже, і датування надгробка не може виходити за визначену хронологічну межу.

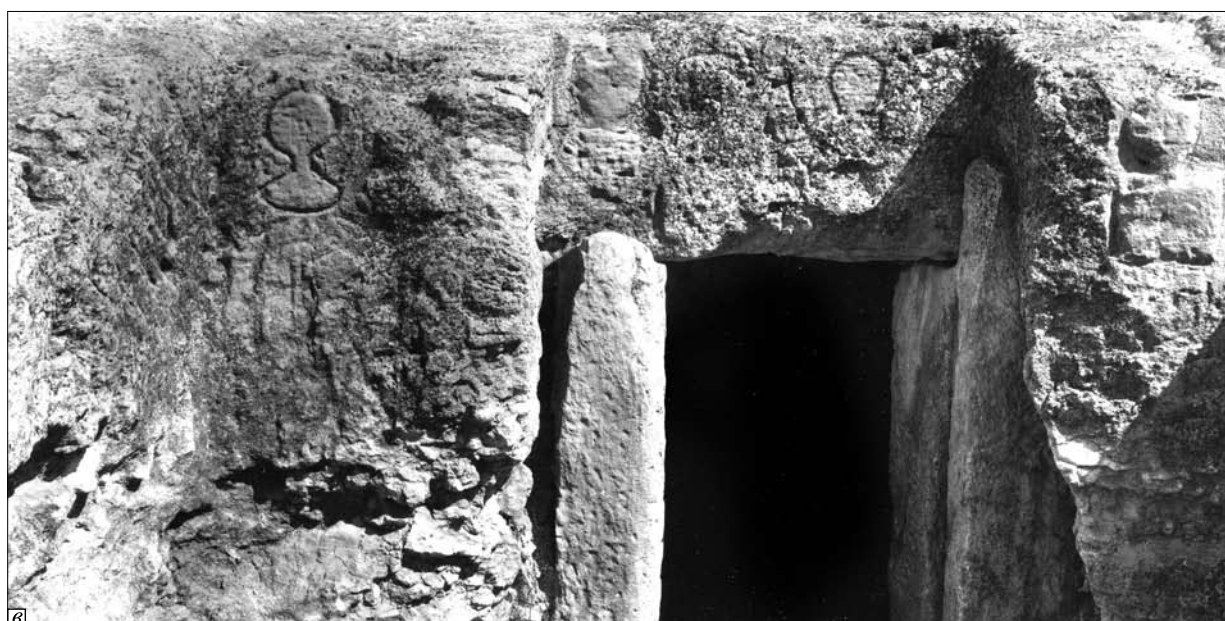
Згаданий надгробок стилістично дуже подібний до пам'ятника, виявленого К.К. Косцюшком-Валюжиничем (Иванова и др. 1976, № 271)

a

b

c

Рис. 9. Антропоморфні надгробки другого варіанта другого типу. Пояснення у тексті

(рис. 10). Загальна форма голів надгробків, асиметрія їх композиційної побудови, відсутність шипа і в цілому — неусталені обриси, найімовірніше, засвідчують їх ранішу появу порівняно з основною масою подібних пам'ятників. Нетиповість такої форми для херсонеських надгробків уже привертала увагу дослідників (Іванова и др. 1976, с. 88). Із зазначеного випливає, що не пізніше першої половини IV ст. до н. е. сформувався специфічний тип антропоморфного надгробного пам'ятника мініатюрної форми, який став характерним саме для поховальної практики Херсонеса і Херсонеської держави в цілому.

На користь цього висновку свідчить і порівняння херсонеських антропоморфних пам'ятників із боспорськими. Всі антропоморфні надгробки, що походять з європейської та азіатської частин Боспорської держави, мають чітко окреслений масивний тулуб, притаманний пам'ятникам обох типів (Зинько 1997, с. 71, рис. 3; Молева 1999, с. 315—328; 2002, с. 40—41); пор.: Tsetskhladze, Kondrashev 2001, р. 345—363). Херсонеські ж надгробки мають мініатюрні розміри саме через відсутність видовженого тулуба, тому їх головною відмінною рисою дійсно є форма голови, що розміщена на однаково низьких плечах. При цьому форма потилиці набуває другорядного (варіантного) значення. Зауважимо, що за формою боспорські пам'ятники близькі до ольвійських (Козуб 1984, с. 168), що ще більше підкреслює унікальність типу херсонеських антропоморфних надгробків. Саме ця обставина дала змогу Н.В. Молевій виділити їх у погрудні пам'ятники херсонеського типу (Молева 2002а, с. 25), з чим варто погодитися.

За даними Л.Г. Колесникової, більшість датованих антропоморфних пам'ятників (переважно другого і третього варіантів першого типу) і плиток-підставок до них належать до IV—III ст. до н. е. (Колесникова 1986, с. 96). Ці хронологічні рамки встановлено дослідженнями Західного некрополя Херсонеса, де плитки-підставки було зафіксовано у повторному використанні як обкладки могил (Буйських 1989, с. 17—22), датування яких у межах III—II ст. до н. е. підтверджено комплексом виявленого поховального інвентарю (Зубарь, Ланцов 1987, с. 37; Зубарь, Шевченко, Липавский 1989, с. 8, 17, 18, 20; 1990, с. 8, рис. 12, 1).

Скульптурні антропоморфні надгробки — це єдиний тип херсонеських надгробних пам'ятників, що існував до перших століть н. е. Їх кількість різко скоротилася, але, найважливіше, зникла характерна саме для Херсонеса стандартна форма мініатюрного пам'ятника, що була найпоширенішою саме в елліністичний період. Скульптурні надгробки, датовані першими століттями н. е., виконано в зовсім іншій стилістичній традиції. Вони мають загострені донизу обличчя з примітивно проробленими і прокресленими врізаними лініями деталями (Щеглов 1968, с. 217, рис. 4) чи виконаними в невисокому рельєфі зі спрощеним трактуванням окремих деталей (Іванова и др. 1976, № 401) (рис. 11). Такі надгробки, на думку Г.П. Іванової, свідчать про «туземне походження зображених людей» (Іванова 1941, с. 118) і належать до пам'ятників «варварського стилю», а «майстри, які робили ці пам'ятники, були вихідцями з місцевих племен, яких майже не торкнулася еллінізація» (Іванова и др. 1976, с. 129).

Проте, на наш погляд, такі висновки занадто категоричні. Ймовірно, зазначені пам'ятники ілюструють загальну тенденцію до погіршення

якості зображення та трактування деталей, появи примітивізму і спрощення передачі форм людського тіла, характерних для всіх провінційних скульптурних майстерень Північного Причорномор'я перших століть н. е., а також для провінцій Римської імперії у цілому. Крім того, зібрані матеріали дають змогу дійти висновку, що в перші століття н. е. змінилися засоби образотворчої передачі характерних рис скульптурних надгробків — відбувся перехід від живопису до рельєфу. Отже, очевидно, що немає жодних серйозних підстав пов'язувати ці надгробки з таврами чи варварськими тенденціями в монументальній пластиці (детальніше див.: Журавлев, Зубарь, Сорочан 2004, с. 244—246). При цьому зауважимо, що традиційна ідея про варварське походження антропоморфних надмогильних пам'ятників усе ще має палких прихильників (Tsetskhladze, Kondrashev 2001, p. 361—362).

Хронологічні рамки антропоморфних пам'ятників другого типу також потребують уточнення. Спеціальне дослідження надмогильних наїсків показало, що до найранішого часу — другої половини IV ст. до н. е. — належать великі складені наїски: як привізні мармурові екземпляри, так і їх досить точні копії, виконані з місцевого каменю (Буйських 2005а, с. 48—52). Монолітні вапнякові наїски замінили складені і, відповідно, відображають пізніший етап їх стилістичного і композиційного розвитку. Надійним хронологічним репером є відкритий *in situ* над могилою на території південно-східної ділянки некрополя Херсонеса монолітний наїск з рельєфним антропоморфом (Борисова 1956/36, с. 16, рис. 64) (рис. 8). Попри те що розкопане нижче поховання виявилось безінвентарним, цю ділянку могильника надійно датують у межах II ст. до н. е. (Белов 1978, с. 45, 49; Стоянов 2003, с. 175).

Рис. 10. Антропоморфний надгробок з розкопок К.К. Косцюшка-Валюжинича

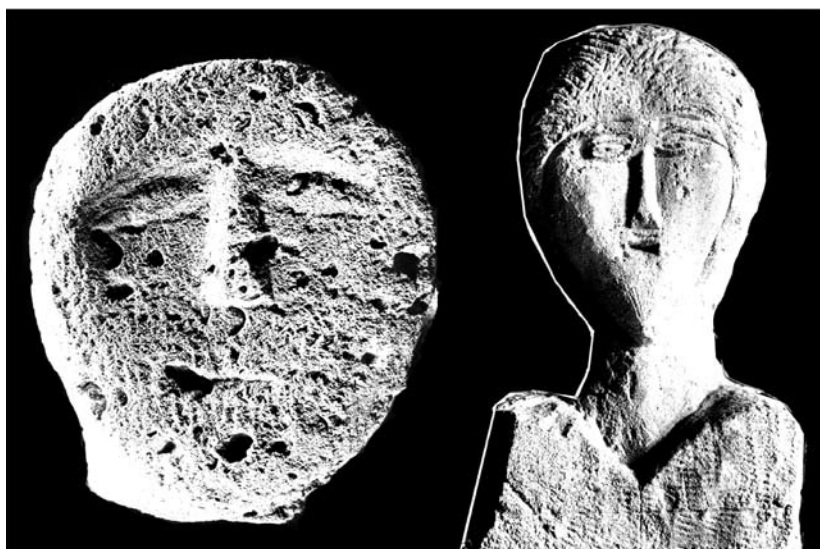

Рис. 11. Скульптурні антропоморфні надгробки перших століть н. е.

Рис. 12. Рельєфний надгробок із зображенням антропоморфа перших століть н. е.

Рис. 13. Надгробок із врізаним антропоморфним зображенням

Вирізані в рельєфі антропоморфні зображення, як і антропоморфні пам'ятники першого типу, побутували до перших століть н. е. Надгробки другого варіанта здебільшого датуються першими століттями н. е. і відрізняються від пам'ятників першого варіанта іншою технікою виконання. З таким твердженням добре узгоджуються умови знахідки рельєфних антропоморфів на плиті, вкладеній у мурування другого кільця башти XVII (Зенона) (рис. 9, б) пізньоантичної епохи (Гриневич 1927, с. 68, рис. 69), або зображення на стіні поховально-

го склепу перших століть н. е. (Косцюшко-Валюжинич 1905, с. 92), відкритого в районі Заміського храму (рис. 9, в).

Стилістика зображень індивідуальних і, можливо, колективних надгробків ставала примітивнішою. Індивідуальні надгробки представлено простим силуетним зображенням голови антропоморфа (Щеглов 1968, с. 219, рис. 5, 3—4). Їх могли виконувати й під значним впливом типово римських надгробних стел, що виготовлялися в Херсонесі й наслідували поховальні стели з портретними зображеннями померлих (Іванова 1941, с. 119, рис. 13; Іванова и др. 1976, № 408) (рис. 12). Так, пам'ятники також було зараховано до надгробків так званого варварського стилю (Іванова и др. 1976, с. 129). Утім, крім впливів і загальної тенденції зниження професійних навичок різьбярів по каменю, появу подібних надгробків можна пов'язувати з впливом місцевих традицій антропоморфної пластики. На нашу думку, «місцеві» — це означає відомі з елліністичного часу херсонеські, а не варварські традиції, як вважали раніше. Цей висновок може бути проілюстрований надгробком із врізаним антропоморфним зображенням, що має заглиблення для вставки плитки з іменем померлого (Іванова и др. 1976, № 415) (рис. 13).

Якщо семантику оформлення надгробків у вигляді антропоморфних пам'ятників у наїску чи едікулі можна пояснити загальною ідеєю героїзації померлих, то антропоморфи у вигляді схематичного зображення людської голови тривалий час вважали варварськими і в Херсонесі пов'язували із таврами (пор.: Пятішева 1946, с. 175—179; Щеглов 1968, с. 218—221; Молева 1991, с. 71; Кучеревская 2004, с. 219—220). Утім у результаті досліджень Л.Г. Колесникової це припущення було аргументовано заперечено. Проте щодо символіки антропоморфних надгробків важко погодитись із дослідницею в тому, що це були зображення Кори-Персефони, яка воскресає (Колесникова 1977, с. 93—99).

Аналогічний тип надгробного пам'ятника відомий у грецькому світі з крито-мікенської епохи (пор.: Nilsson 1976, s. 80; Молева 1991, с. 71—72) і походить від межових знаків, що виконували роль апотропіїв чи сакральних охоронців певної ділянки землі (Кагаров 1913, с. 54—69; Молева 1991, с. 71—72; Русаева 1992, с. 181). Захисна охоронна функція була притаманна і надгробкам, яким надавали антропоморфної форми, а з лицьового боку фарбами малювали портрет померлої людини і писали її ім'я (пор.: Чубов 1977, с. 346).

Отже, з одного боку, антропоморфні надгробки виконували апотропеїчну функцію (Burkert 1985, р. 194; Молева 1986, с. 20—21; 2002а, с. 33—34; 2002б, с. 103—108), а з іншого — були пам'ятними знаками, зведеними на честь

хтонічних божеств померлих родичів, біля яких відправляли їхні культи (Кагаров 1913, с. 54—69; Burkert 1985, р. 194; Русяева 1992, с. 183; Диатроптов 2001, с. 59; Свенцицкая 2003, с. 103). Вивчаючи боспорські матеріали, Н.В. Молева з'ясувала, що значну частину антропоморфів було знайдено в обкладці могил або склепів, що не можна розглядати як випадковість, адже надгробки, найімовірніше, використовували повторно не лише як будівельний матеріал, а передусім як апотропеї (Молева 2002а, с. 33—34). Розглянуте явище добре за-свідчено в Херсонесі, а знахідки антропоморфних надгробків різних типів і плиток-підставок до них в обкладці могил зафіксовано практично всіма дослідниками некрополя міста, починаючи з К.К. Косцюшка-Валюжинича.

Зауважимо, що антропоморфні надгробки відомі не лише в античних центрах Північного Причорномор'я (Козуб 1984, с. 168, рис. 5; Молева 1977, с. 106—115; 1986; 1991, с. 71—75; 1991а, с. 102—111; 2002, с. 37—69; 2002б, с. 103—108; Русяева 1992, с. 181; Диатроптов 2001, с. 64—65; Кучеревская 2004, с. 219—220; Tsetskhladze, Kondrashev 2001, р. 345 ff.), а й у Греції (Kurtz, Boardman 1971, р. 44, fig. 52; Bradeen 1974, р. 149, pl. 66, 807; Robinson 1969, р. 26—27). До того ж, у Херсонесі їх було знайдено значно більше, ніж в інших античних центрах регіону, і їх ставили над могилами померлих херсонеситів протягом усієї античної доби (детальніше див.: Колесникова 1986, с. 86—101; пор.: Диатроптов 2001, с. 64—65; Молева 2002, с. 37). Зважаючи на генетичний зв'язок подібних надгробків із найдавнішими віруваннями греків (Кагаров 1913, с. 54—69; пор.: Гочева 1981, с. 155—161), їх використання протягом такого тривалого часу можна розглядати як важливий доказ консервативних поглядів херсонеситів на поховальний культ. Антропоморфні надгробні пам'ятники генетич-

но часто пов'язують із гермами — скульптурними пам'ятниками поминального значення (Молева 2002а, с. 26). Не виключено, що антропоморфні надгробки типологічно подібні до куросів архаїчного періоду і були своєрідним, хоча і примітивнішим, продовженням цієї лінії поховальної скульптури. На користь такого висновку насамперед свідчать примітивно виконані боспорські й ольвійські антропоморфи у вигляді випростаної людської фігури або напівфігури з плоскими обрисами голови (Русяева 1992, с. 166—167; Молева 2002а, с. 26—28).

Утім херсонеські надгробки з антропоморфом у наїску або едикулі з фронтоном, а також стели, верхню частину яких оформлено у вигляді героона (тобто також із фронтоном) засвідчують, що зазначений консерватизм був притаманний лише певній частині населення. Разом з тим над могилами більш заможних і, очевидно, освічених жителів, ставили надгробки у вигляді високих стел, подібних до аттичних надгробних пам'ятників, безпосередньо пов'язаних з ідеєю героїзації померлих (Даниленко, Токарева 1974, с. 56—57; пор.: Smith 1976, р. 25, 217, 230). Таким чином, антропоморфні надгробки в наїску або едикулі з фронтоном слід розглядати як перехідний тип від простого надгробка у вигляді стилізованої людської голови до пам'ятників, що відбивало порівняно нові вірування, пов'язані з героїзацією померлих, що почали широко розповсюджуватись в античному світі з елліністичного періоду (пор.: Snodgrass 1980, р. 38—40; Pognon 1984, р. 127—151; Burkert 1985, р. 203—207; Kearns 1989, р. 10—43; Фестюк 2000, с. 35—45). Отже, незважаючи на стійке збереження частиною населення досить архаїчних рис в оздобленні надгробних пам'ятників, є всі підстави говорити про певну динаміку уявлень і вірувань жителів Херсонеса, пов'язаних з поховальним культом.

Антонова И.А., Сухинина С.Н. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1990 г. // ИА НАН Украины. — 1990/57. — Ф. е. № 24059. — 68 с., 55 рис.

Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935—1936 гг. — Севастополь, 1938. — 352 с.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи // АСГЭ — 1978. — 19. — С. 45—66.

Борисова В.В. Отчет о раскопках гончарных мастерских и некрополя древнего Херсонеса в 1956 г. // ИА НАН Украины. — 1956/36. — Ф. е. № 2848. — 24 с., 74 рис.

Буйских А.В. Надгробия и строительные детали // Зубарь В.М., Шевченко А.В., Липавский С.А. Западный некрополь Херсонеса Таврического (материалы раскопок 1989—1995 гг.). Препр. — К., 1989. — Ч. 3. — С. 17—23.

Буйских А.В. К типологии надгробных памятников некрополя Херсонеса Таврического IV—I вв. до н. э. // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2005. — Вип. 12. — С. 190—201.

Буйських А.В. До питання про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2005а. — № 1. — С. 47—58.

Буйских А.В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2005б. — Вып. 9. — С. 138—158.

Гочева З. Антропоморфные изображения богов у фракийцев // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 155—161.

Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического // ХСб. — Севастополь, 1927. — Вып. 2. — 296 с.

Даниленко В.Н. Надгробные стелы // СХМ. — Севастополь, 1969. — Вып. 4. — С. 29—44.

- Даниленко В., Токарева Р. Башня Зенона. — Симферополь, 1974. — 80 с.
- Диатроптов П.Д. Культ героев в античном Северном Причерноморье. — М., 2001. — 136 с.
- Журавлев Д.В., Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Экономическое развитие, социальный и этнический состав населения // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — IV в. н. э. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2004. — С. 183—256.
- Зинько В.Н. Охранные исследования некрополя Нимфея // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 67—75.
- Зубарь В.М., Шевченко А.В., Липавский С.А. Западный некрополь Херсонеса Таврического (материалы раскопок 1983—1985 гг.). Препр. — К., 1989. — Ч. 2. — 48 с.
- Зубарь В.М., Шевченко А.В., Липавский С.А. Некрополь Херсонеса Таврического. Материалы и исследования. — Препр. — К., 1990. — 48 с.
- Иванова А.П. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями // СА. — 1941. — № 7. — С. 107—120.
- Иванова А.П., Чубова А.П., Колесникова Л.Г. и др. Античная скульптура Херсонеса. — К., 1976. — 344 с.
- Кагаров Е.Г. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. — СПб., 1913. — 326 с.
- Козуб Ю.И. Историческая топография некрополя Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 156—173.
- Колесникова Л.Г. Кому принадлежали антропоморфные надгробия Херсонеса // СА. — 1973. — № 3. — С. 37—48.
- Колесникова Л.Г. Значение и место антропоморфных надгробий в некрополе Херсонеса // СА. — 1977. — № 2. — С. 87—99.
- Колесникова Л.Г. Хронология антропоморфных надгробий Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К., 1986. — С. 86—101.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1891 г. — СПб., 1893. — С. 2—79.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о раскопках в Херсонесе // ОАК за 1896 г. — СПб., 1898. — С. 165—198.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Извлечение из отчета о раскопках, произведенных в Херсонесе в 1898 г. // ОАК за 1898 г. — СПб., 1901. — С. 99—123.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 году // ИАК. — 1905. — Вып. 16. — С. 37—110.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1904 году // ИАК. — 1906. — Вып. 20. — С. 17—95.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1905 году // ИАК. — 1907. — Вып. 25. — С. 67—171.
- Кучеревская Н.Л. Типы надгробных памятников античного Боспора и их хронологические рамки // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. 1. — С. 219—224.
- Лепер Р.Х. Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1908 г. — СПб., 1912. — С. 93—108.
- Молева Н.В. Группа антропоморфных надгробий из некрополя Мирмекия // АМА. — 1977. — Вып. 3. — С. 106—115.
- Молева Н.В. Антропоморфные памятники Боспора: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — 23 с.
- Молева Н.В. О происхождении боспорских антропоморфных изваяний // СА. — 1991. — № 2. — С. 71—75.
- Молева Н.В. Антропоморфные памятники Китея // Вопросы истории и археологии Боспора. — Белгород, 1991а. — С. 102—111.
- Молева Н.В. Антропоморфные памятники из некрополя Нимфея // Грач Н.Л. Некрополь Нимфея. — СПб., 1999. — С. 315—328.
- Молева Н.В. Классификация и датировка боспорских антропоморфных изваяний // Очерки сакральной жизни Боспора (Избр. статьи). — Н. Новгород, 2002. — С. 37—69.
- Молева Н.В. Антропоморфные изваяния в погребальном обряде Боспора // Очерки сакральной жизни Боспора (Избр. статьи). — Н. Новгород, 2002а. — С. 29—37.
- Молева Н.В. Антропоморфные памятники в погребальном обряде на Боспоре // БИ. — 2002б. — Вып. 2. — С. 103—108.
- Пятыхева Н.В. Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья // ВДИ. — 1946. — № 3. — С. 175—182.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — 256 с.
- Свенцицкая И.С. «Памяти ради»: эволюция отношения греков к смерти и погребальным обрядам в эллинистическо-римское время // ВДИ. — 2003. — № 4. — С. 101—110.
- Стоянов Р.В. Некоторые аспекты хронологии и районирования Херсонесского некрополя классического и эллинистического периодов // ХСб. — 2003. — Вып. 12. — С. 165—186.
- Стоянов Р.В. Некрополь Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — СПб., 2004. — 17 с.
- Стржелецкий С.Ф. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 году // ХСб. — 1948. — Вып. 4. — С. 68—95.
- Федоров Б.Н. Три монументальных надгробия Херсонеса IV—III вв. до н. э. // Памятники культуры. Новые открытия. 1976. — М., 1977. — С. 348—352.
- Федоров Б.Н. Архитектура Херсонеса Таврического V—II веков до н. э. и опыт ее реконструкции: Автореф. дис. ... д-ра архитектуры. — Л., 1983. — 31 с.

- Фестюжьер А.-Ж. Личная религия греков. — СПб., 2000. — 254 с.
- Чубова А.П. Расписные стелы Херсонеса IV—III вв. до н. э. // Памятники культуры. Новые открытия. 1976. — М., 1977. — С. 345—347.
- Щеглов О.М. Херсонескі антропоморфні стели з врізними зображеннями // Археологія. — 1968. — 21. — С. 214—221.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — 160 с.
- Bradeen D.W. Inscriptions on the Funerary Monuments // Athenian Agora. — Princeton, New Jersey, 1974. — Vol. 17. — 230 p.
- Burkert W. Greek Religion: Archaic and Classical. — Oxford, 1985. — 493 p.
- Carter J.K. Color at Chersonesos (on the Black Sea): Funerary Monuments from the Early Hellenistic Necropolis // Color in Ancient Greece. The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture (700—31 B.C.). — Thessaloniki, 2002. — P. 161—170.
- Kearns E. The Heroes of Attica. — London, 1989. — 210 p., 5 pl.
- Kurtz D.S. Boardman J. Greek Burial Customs. — London, 1971. — 384 p.
- Nilsson M.P. Geschichte der griechischen Religion. München, 1976. — Bd. I. — 1892 S.
- Polignac de F. La naissance de la cité grecque. — Paris, 1984. — 186 p.
- Robinson H.S. A Sanctuary and Cemetery in Western Corinth // Hesperia. — 1969. — 38. — № 1. — P. 1—35.
- Smith N.R.W. Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting. — Berkeley; Los Angeles; London, 1976. — 303 p., 21 fig., 28 pl.
- Snodgrass A. Archaic Greece. The Age of Experiment. — London, 1980. — 236 p.
- Tsetskhladze G.R., Kondrashev A.V. Notes on the Rescue Excavation of the Tuzla Necropolis (1995—1997) // Ed. G.R. Tsetskhladze. North Pontic Archaeology. — Leiden; Boston; Köln, 2001. — P. 345—363.

Одержано 22.12.2005

А.В. Буйских, В.М. Зубарь

К ТИПОЛОГИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ АНТРОПОМОРФНЫХ НАДГРОБИЙ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

Статья посвящена разработке новой типологии антропоморфных памятников некрополя Херсонеса Таврического. В основу классификации положен формообразующий признак, в результате чего выделены два основных типа надгробий — объемные скульптурные и рельефные, внутри которых выделено несколько вариантов. Для первого типа они определены прорисовкой основных деталей — головы, плеч, тулова фигур, для второго — характером прорисовки изображения, выполненного в низком рельефе или врезными линиями. Исходя из условий находок, предложена семантическая трактовка надгробий как апотропеев — одной из составляющих консервативного характера погребального культа херсонеситов на протяжении всей античной эпохи. Прослежена связь памятников с идеей героизации умерших.

A.V. Bujskykh, V.M. Zubar

TO THE TYPOLOGY AND INTERPRETATION OF THE ANTHROPOMORPHIC GRAVESTONES OF TAURIC CHERSONESOS

The article is devoted to the development of new typology of anthropomorphic monuments from the necropolis of Tauric Chersonesos. Following that the classification is based on the form-making feature the two main types of gravestones are singled out. They are sculptures and relief images with variants distinguished within them. In the first type they are determined by the outline of the main details such as head, shoulders, body of the figures; for the second type they are based on the nature of outline of the image implemented in low relief or with carved lines. Reasoning from the discovery conditions the authors suggested semantic interpretation of gravestones as apotropei, one of the components of the conservative nature of burial cult of Chersonesites during whole the Ancient epoch. They also traced the connection of the monuments with the idea of heroization of the dead.

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ ТА ІНСТИТУТ КЛАСИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ. ДЕЯКІ ПІДСУМКИ АМЕРИКАНСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ СПІВПРАЦІ

Статтю присвячено підсумкам українсько-американського проекту з вивчення і збереження пам'яток Херсонеса Таврійського та його сільськогосподарської території.

Інститут класичної археології Техаського університету (ІКА) з 1994 р. є постійним партнером Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (НЗХТ). Із самого початку ІКА був глибоко зацікавлений у нерідко драматичному процесі збереження Херсонеса для майбутніх поколінь і тісно співпрацював із заповідником, Міністерством культури України та севастопольською міською владою аби повернути до цієї унікальної історичної та археологічної пам'ятки увагу міжнародної спільноти та міжнародних фондових агенцій. Інтереси ІКА — як академічні, так і філантропічні. Адже робота в Херсонесі дає можливість вивчати одну із важливих світових археологічних пам'яток і зробити свій внесок у її збереження. Ми надзвичайно пишаємося тим, що стали свідками перших років незалежності України і своєю співпрацею із заповідником допомогли зблизити наші країни та відіграти свою посилену роль у розбудові незалежної України (рис. 1).

Інститут класичної археології, заснований 1974 р., — це дослідницький підрозділ Коледжу гуманітарних наук Техаського університету в м. Остін. Нині до його роботи залучено багато працівників у місті Остін та науковців і консультантів з усього світу. Основні інтереси досліджень його співробітників, окрім недавно розпочатої роботи у Херсонесі, включають довготривалі проекти на півдні Італії, у грецьких колоніях — Метапонті й Кротоні. ІКА фінансують приватні філантропічні організації США, зокрема, Гуманітарний інститут Паккарда (Packard Humanities Institute) (ГПІ) — відома в США фундація, яка підтримує дослідження з гуманітарних наук, серед яких збереження відомих археологічних пам'яток. За підтримки ГПІ та інших донорів ІКА за останнє десятиліття прямо та опосередковано залучив до проектів, пов'язаних із Херсонесом, майже 6 млн. доларів США.

За період з 1994 до 1999 рр. ІКА спонсорував і брав участь у спільних археологічних розкопках на хорі Херсонеса, відзначив першорядне культурне та історичне значення цього рідкісного збереженого свідчення античного сільського життя та підтримував зусилля Національного заповідника

«Херсонес Таврійський» у його охороні. У 1996 р. ІКА взяв на себе зобов'язання, а з 2000 р. у співпраці зі співробітниками заповідника активно підтримує заходи Міністерства культури та інших українських організацій, спрямовані на збереження розкопаних земельних ділянок на хорі з метою створення за міжнародними зразками унікального археологічного парку цієї давньої сільськогосподарської території. Результатами роботи ІКА стали гранти на дослідження від Міжнародного управління досліджень та обміну (International Board of Research and Exchanges) у Вашингтоні (МУДТО), фундацій Брауна, Догерті та Мартел у Техасі. Для розширення програм зі збереження було залучено внески від Світового фонду пам'яток «Фонду взаємного порозуміння» (Trust for Mutual Understanding) Рокфеллера та фундацій Самьюела Креса у Нью-Йорку. У 1996 р. Світовий фонд пам'яток за поданням ІКА погодився включити Херсонес у свій список 100 пам'яток, що знаходяться у найбільшій небезпеці, де він залишався п'ять років поспіль (поряд із Помпеями, Ангкор Ват, Великою стіною у Китаї та ін.).

За період з 1994 до 1999 р. фінансовий внесок ІКА на потреби Херсонеського заповідника був досить вагомим: дарування обладнання, оплата поїздок на закордонні конференції науковців заповідника та внески на утримання його структур. З того часу як Гуманітарний інститут Паккарда почав надавати підтримку заповіднику «Херсонес Таврійський», допомога ІКА зросла до рівня, що може охоплювати кожен аспект діяльності за-

Рис. 1. Херсонеське городище, вигляд з повітря. Фото К. Вільямса

повідника. Так, за останні 5 років щорічні грошові внески ІКА зросли у 10 разів, порівняно з попередніми роками.

Значний внесок у ці зусилля зробили Посол США Вільям Грін Міллер та його дружина Сузанн, які часто відвідували Херсонес протягом свого посадового строку (1993—1997 рр.) і роблять це нині. Крім того, вони в своїй резиденції у Києві регулярно влаштовували прийоми та лекції про Херсонес, представляючи його Україні та міжнародній спільноті.

Основна мета працівників заповідника, яку поділяють і науковці ІКА, — надання Херсонесу статусу Пам'ятки Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, переваги чого очевидні. Для заповідника це означатиме збільшення можливостей міжнародного фінансування та гарантію уникнення забудови заповідних територій на майбутнє. Для м. Севастополя це буде також позитивним явищем і відіб'ється на створенні нових робочих місць, пов'язаних із розвитком міжнародного туризму. Для України в цілому статус Херсонеса як Пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО суттєво поліпшив би міжнародний імідж країни, де зародилася одна із найдавніших демократій світу та є глибокі християнські корені.

З 2001 р. ІКА за підтримки Гуманітарного інституту Паккарда спонсорував та брав участь у численних проектах розкопок та консервації на Херсонеському городищі та хорі, для роботи на яких залучалися як фахівці, так і студенти-археологи з усієї України. ІКА спонсорував щорічну участь у розкопках студентів із Києва, Сімферополя та Харкова. Магістерська програма «Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА Керівник проф. Л.Л. Залізняка) передбачає регулярну практику студентів у Херсонесі.

Тривала співпраця Інституту класичної археології Техаського університету та Магістерської програми «Археологія та давня історія України» НаУКМА розпочалася у липні 2001 р., коли студенти вперше взяли участь у розкопках в Херсонесі. Угода з НаУКМА, підписана у липні 2002 р., передбачає кілька напрямів співпраці, зокрема, спільні публікації та підтримка навчання з археології у НаУКМА, як і згадану вже щорічну участь студентів у розкопках. З 2002 р. ІКА встановив щорічні стипендії для найкращих студентів-археологів НаУКМА та надав комп'ютерну техніку для зазначеної програми. А у 2005 р. директор ІКА Дж. Картер з нагоди 390-ї річниці НаУКМА зобов'язався відремонтувати та обладнати кабінети програми, що позитивно вплине на підготовку фахівців-археологів у цьому відомому університеті України.

З 2003 р. ІКА, магістерська програма НаУКМА, Інститут археології НАН України за підтримки

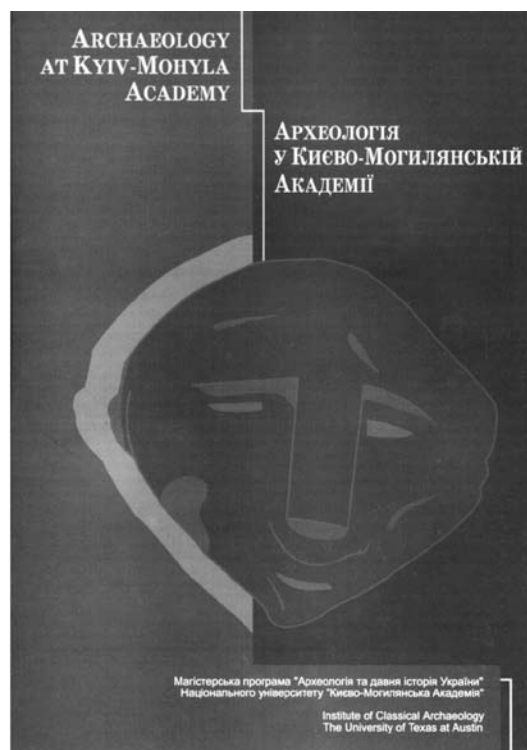

Рис. 2. Обкладинка збірки «Archaeology at Kyiv-Mohyla Academy / Археологія у Києво-Могилянській Академії».

Гуманітарного інституту Паккарда готували спільне видання під назвою «Археологія у Києво-Могилянській Академії» англійською та українською мовами. Наприкінці 2005 р. побачив світ перший випуск цієї збірки (рис. 2), мета якої — донести дослідження українських та закордонних археологів, що працюють в Україні, до міжнародної аудиторії та ознайомити її з останніми відкриттями і досягненнями в археології України.

Співпраця є корисною для обох інституцій. Літня практика в Херсонесі дає українським студентам доступ до нових методів археологічних досліджень і водночас занурює їх у міжнародне оточення. А студенти з США та інших країн отримують унікальну можливість дізнатися від своїх однолітків про культуру, історію та мови України. Серйозні дискусії з приводу археологічної теорії та практики часто затягуються до пізнього вечора. Спілкування між усіма студентами, українськими та міжнародними фахівцями, які беруть участь у різноманітних археологічних проектах на пам'ятці, є окремою важливою перевагою співпраці. Студенти відвідують лекції та здобувають шанс особисто попрацювати із фахівцями.

У херсонеському спільному проєкті беруть участь також студенти з Таврійського національного університету та Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, а також студенти та фахівці з різних країн: Великої Британії, Австралії, Італії, Німеччини, Росії і багатьох схід-

ноєвропейських держав. За останні 5 років у польових проєктах щорічно працювали загалом 60 — 100 осіб, окрім працівників заповідника та місцевих жителів, залучених до робіт. Фахівці, українські та закордонні, у галузях консервації (пам'яток, об'єктів, документів та книг), управління культурною спадщиною, планування і таких наукових археологічних досліджень, як палеоботаніка, археозоологія, антропологія, були залучені до участі у проєкті в Херсонесі за повної фінансової підтримки ІКА.

Однією з основних потреб заповідника було сучасне устаткування для зберігання і вивчення здобутих археологічних матеріалів. За допомоги ГПП протягом 2003 — жовтня 2005 рр. «Херсонес Таврійський» отримував сучасне обладнання — перше й єдине, яке з'явилося в заповіднику з дореволюційних часів. Нині ГПП розглядає пропозицію ІКА щодо укомплектування лабораторії з консервації сучасним обладнанням і організації навчання музейних працівників заповідника каталогізації та консервації. Мета цих зусиль — самодостатній персонал, що складається виключно з громадян України.

Так чи інакше, зусилля ІКА за останніх 5 років допомогли у досягненні важливішої мети — створення інституції та пам'ятки, вартіх визнання світовою науковою спільнотою. Щоб допомогти заповіднику досягнути цієї мети, ІКА надав ресурси для залучення таких відомих у світі експертів у галузях охорони історичних пам'яток та управління культурною спадщиною, як Г. Клір (колишній координатор програми Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) та архітектор з охорони пам'яток Г. Солар, одна з багатьох посад якого — головний консультант в Ізраїльському уряді з археологічних пам'яток Єрусалиму. Нині пан Г. Солар є членом колегії ІКОМОС, міжнародної агенції, що розробляє рекомендації ЮНЕСКО щодо номінантів на включення в Список всесвітньої спадщини. Обидва експерти неодноразово відвідували Херсонес і дбають про те, аби Херсонес став гідним включення до Списку всесвітньої спадщини, а його співробітники піднесли організацію охорони культурної спадщини цієї пам'ятки до рівня міжнародних стандартів. Ці професійні фахівці отримали повну підтримку з боку адміністрації Національного заповідника «Херсонес Таврійський», Міністерства культури та Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, а також повний доступ до потрібної інформації.

ІКА заохочуватиме уряд України сприяти розбудові Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і охороні пам'яток Херсонеса. Нинішня підтримка заповідника з боку ГПП, ініційована ІКА, є абсолютно винятковою, але так буде не завжди. Пам'ятка нагально потребує додаткових ресурсів — крім тих, що ІКА може надати за короткий пері-

од, — для дослідження, консервації, ремонту та заплат, особливо для співробітників, що займаються консервацією. Сьогодні необхідно створити на місці довгостроковий план з урахуванням того, що Херсонес буде включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Адже узгодження джерел фінансування з боку уряду та ІКА допоможе скоригувати державну та приватну підтримку задля якнайкращого використання та охорони пам'яток Херсонеса і плідної роботи його дослідницьких кадрів.

До 1992 р. археологічні дослідження ІКА були зосереджені на хорах грецьких колоній на Заході, в Метапонті та Кротоні, на узбережжі Південної Італії, що й до сьогодні залишається важливим аспектом наукових досліджень інституту. Після здобуття Україною незалежності 1991 р. нарешті стало можливим відвідати найкраще збережену з усіх грецьких центрів хору в околицях Херсонеса, дослідження якої українськими та російськими вченими, розпочаті ще 1910 р., були майже не відомі на Заході. Отже, природно, що перші спільні розкопки ІКА та Національного заповідника «Херсонес Таврійський» пройшли на хорі. Для роботи було обрано ранньоелліністичну садибу 151, розташовану на найбільш збереженій території античних сільськогосподарських ділянок та ландшафтів площею приблизно 150 га на заході центрального району Гераклейського півострова. В межах цієї території розташовано 9 античних садиб, на кількох з яких вже проводилися розкопки, рештки античних стін та системи доріг, поховання вздовж схилу Юхаріної балки. Всі ці пам'ятки становлять зону важливого історичного та археологічного значення, яку, сподіваємося, буде збережено для нащадків на території археологічного парку, який планується створити.

Розкопки садиби 151 почалися в червні 1994 р. і тривали в 1995—1996 рр. (рис. 3). Об'єднана експедиція під керівництвом Г.М. Ніколаєнко та Дж. Картера була сформована зі студентів-археологів США, Західної Європи та волонтерів із Росії. Планування та структура садиби, особливо добре збереженої, аналогічна іншим подібним пам'яткам на Гераклейському півострові. Перший поверх будівлі було зроблено зі звичного в цій місцевості вапняку, а другий — із саману. Цю маленьку і симетричну в плані споруду розташовано навколо центральної башти, оточеної з трьох боків подвір'ям, була місцем проживання, центром виноробства та складом, а також схованкою в часи небезпеки з кінця IV до початку II ст. до н. е. Тут вшановували Діоніса та Геракла, про що свідчать знахідки теракот та ніша, зроблена в північно-східній зовнішній стіні башти (рис. 4).

Подальші спільні археологічні дослідження на хорі було сконцентровано на висоті, відомій

Рис. 3. Садиба 151 після закінчення розкопок. Фото К. Вільямса

під назвою Безіменна. Вона розміщується на південному кордоні хори, на пагорбі, з якого відкривається чудовий краєвид на Балаклавську долину. Обриси стін, що утворювали квадрат зі стороною 60 м, відомі давно. Пізніше стало очевидно, що це частина великої багатошарової споруди, де життя тривало з часу грецької колонізації до пізньоримського та ранньосередньовічного періодів. За 5 польових сезонів, з 1997 до 2004 р., отримано значну кількість артефактів із місцевої, можливо, догрецької пам'ятки, очевидно, розміщеної неподалік, а також досліджено стіну часів Кримської війни. В результаті геофізичних досліджень було відкрито комплекс стін, що займали весь північний схил пагорба. Шурфування показали, що ці стіни частково датуються щонайменше елліністичним періодом та I—III ст. (рис. 5)

Крім пам'яток хори, окремий загін спільної експедиції з 2001 р. почав розкопки і на території Херсонеського городища, яке існувало з V ст. до н. е. до XV ст. Проте його історія поки що відома лише в загальних рисах. Головне завдання учасників спільного проекту полягало у дослідженні великої території міського кварталу найпізнішого періоду існування міста, датованого XIII ст., а також усіх нижніх шарів цієї території. Особливу увагу планувалося приділити пошуку свідчень економічного життя. Дослідження решток давніх рослин, тварин і людей були значною частиною цієї роботи. Опрацьовані фахівцями дані щодо стану здоров'я та хвороб населення, занять ремеслом і торгівлею, зокрема давньої обробки металу, допоможуть у вивченні специфіки повсякденного життя середньовічного міста, що не проводилася раніше.

Розкопки в південно-східній частині городища, що починалися від великого водосховища пізньоримського-ранньосередньовічного періодів, тривали 4 польові сезони: у 2001 та 2003 рр. під керівництвом Л.В. Седікової та П. Артура

Рис. 4. Теракотове зображення Геракла з розкопок садиби 151. Фото К. Вільямса

Рис. 5. Будівельні залишки на висоті Безіменній. Фото К. Вільямса

(університет Лечче, Італія), а 2004—2005 рр. Л.В. Седікової та А. Рабиновича (Техаський університет). У дослідженнях щорічно брали участь студенти НаУКМА й Таврійського університету (м. Сімферополь), випускники з класичної археології, антропології та історії мистецтва Техаського університету та навчальних закладів США, країн Західної, Східної і Центральної Європи, Південної Африки, а також Австралії (рис. 6). У 2003 р. при підготовці до будівництва лабораторії Паккарда С.Г. Рижов та Дж. Картер розкопали в центральному районі Херсонеса невелику, але надзвичайно інформативну ділянку міста (детальніше див.: Картер

Рис. 6. Водосховище та прилеглі середньовічні житлові квартали. Фото К. Вільямса

1995, с. 168—170; Carter 1997; 1998, с. 133—137; Carter, Crawford, Lehman, Nikolaenko, Trelogan 2000, р. 707—741; Rabinowitz, Yashaeva, Nikolaenko 2002, р. 9—17; 2005, р. 144—157; Thompson 2000, р. 31—42; Trelogan 2000, р. 23—29; 2005, р. 137—143 та ін.).

Співпраця українських науковців, працівників ІКА та фахівців-консультантів здійснювалася в межах проектів, присвячених вивченню органічних решток. Дослідження решток давніх рослин з хори Херсонеса розпочали у 1970-х рр. З.В. Янушевич і Г.М. Ніколаєнко (НЗХТ), а з 2002 р. їх продовжує Г.О. Пашкевич (Інститут археології НАН України) на городищі, а О.П. Журавльов (Інститут археології НАН України) та О.К. Каспаров (Інститут історії матеріальної культури, м. Санкт-Петербург) доповнюють картину сільськогосподарської діяльності та природної історії Гераклейського півострова за допомогою вивчення фауністичних решток з розкопаних пам'яток на хорі та городищі.

Геоморфологію та дослідження давнього навколишнього середовища на хорі з 1997 р. протягом вже 5 сезонів проводять П. Легман (ІКА) та К. Кордова (Оклахомський університет) за участю української дослідниці Н.П. Герасименко (Інститут географії НАН України). Серед важливих результатів цієї роботи — картина основних змін рослинності у пізньому голоцені, що стала можливою завдяки діаграмам пилку, датованого за допомогою C^{14} .

Вивчення опірності та магнітометричні дослідження, проведені працівником заповідника М.Ю. Ніколаєнком та С.В. Шакуро, доповнили дослідження в Юхариній балці та на Каранських висотах, включаючи Безім'яну. У 1998 р. консультант ІКА Д. Гудман досліджував Каранські висоти за допомогою землепроникного радара, що дало змогу зіставити усі методи дистанційного сканування, засновані на земельних обмірах.

Вивчення супутникових знімків Гераклейського півострова з 1960-х рр. і донині показують сліди античної топографії — дороги, що розділяли окремі наділи геометрично поділеної грецької хори. Дж. Трелоган та колеги із Центру космічних досліджень Техаського університету створили тривимірну модель півострова і задокументували поступове руйнування історичного ландшафту, пов'язане зі стрімкою розбудовою м. Севастополя (рис. 7).

Вивчення поліхромних стел та архітектурних деталей із розкопок башти Зинона, проведених заповідником понад 40 років тому, у 1994 р. відновили Дж. Картер та В.М. Даниленко (Таврійський університет, Сімферополь), а найбільш повний каталог підготував і досі продовжує працювати над ним Р. Позаментір (Німецький археологічний інститут, Стамбул) разом із групою дослідників у складі А.В. Буйських (Інститут археології НАН України), П. Перлман (Техаський університет) та архітектора К. Ліпперт з колегами (Німеччина). Сьогодні триває підготовка багатотомного дослідження, присвяченого надгробкам, що зберігають рідкісні та важливі свідчення використання кольору в давньогрецькому мистецтві.

Антропологічні рештки, знайдені на археологічних пам'ятках, є найпершим свідченням про життя давнього населення на цих об'єктах, але, на жаль, дуже часто це джерело залишається недослідженим. Якщо ці скелетні рештки не розкопувати обережно і не зберігати правильно, вони втрачуть свою інформативність. Одне із завдань спільного археологічного проекту полягало у використанні цього джерела. Розкопки поховань у південно-східному кварталі Херсонеса у контексті середньовічної церкви дали змогу детально вивчити динаміку населення та стан здоров'я мешканців міста. У 2003—2005 рр. у цих розкопках брали участь антрополог Р. Геннеберг (університет Аделаїди, Австралія) та Д.Ю. Пономарьов (Керч), які вже зробили аналізи решток понад 100 осіб, результати яких незабаром будуть опубліковані й відкриють багато нового в історії цього регіону (рис. 8).

Консервація розкопаних комплексів і об'єктів — найперший обов'язок археологів. У Херсонесі це особливо важливо, адже свідчення давнього життя мають бути не тільки збереженими для майбутніх поколінь, а й стати зрозумілими. На жаль, сьогодні ще прикро вражають відвідувачів і дослідників занедбані стіни, порослі травою, та відсутність пояснювальних табличок. Укріпити античні будівлі, розкопані на давньому городищі і хорі ще до закінчення розкопок поставили собі за мету фахівці-реставратори спільного проекту Національного заповідника «Херсонес Таврійський» та ІКА. Роботи з консервації, які проводив ІКА за спон-

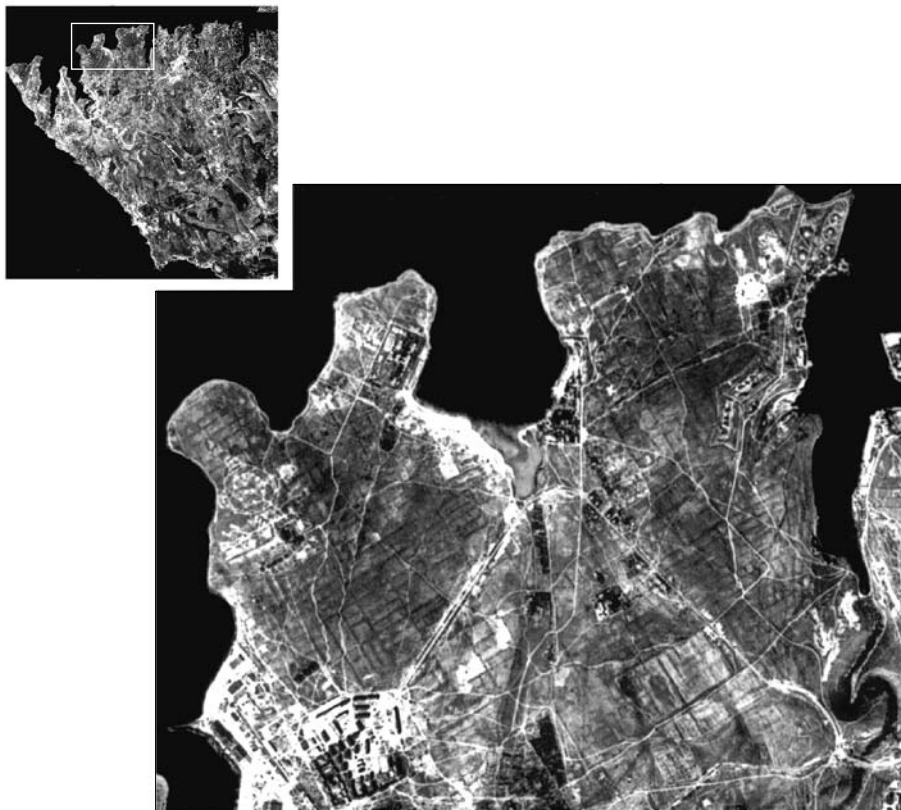

Рис. 7. Вигляд частини Гераклеїського півострова зі слідами розмежування. Фото з американського супутника CORONA 1968 р., за Дж. Трелоган

сорської підтримки ГП, набрали великого розмаху. Вони охоплюють усе городище та ділянку на хорі, яка, за планами заповідника, стане частиною археологічного парку античної сіль-ської місцевості.

Сьогодні, як ніколи, у світлі планів занесення Херсонеса до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, потрібно уніфікувати організаційний план та стандартні методики з консервації Херсонеса, а також створити постійну групу місцевих консерваторів.

Це завдання в межах спільного проекту вже почали здійснювати. Так, за останні кілька років група фахівців на чолі з В.Ю. Ніколаєнко успішно відновила на хорі дві античні садиби і працює на третій. На Херсонеському городищі зусиллями Л.В. Седікової та консультанта ІКА К. Кліра було здійснено консервацію південно-східного кварталу навколо великого водосховища і досліджено стан городища в цілому (рис. 9). У цій роботі було використано програму географічних інформаційних систем, розроблену Дж. Трелоган з ІКА та консультантом С. Івом.

За участю консультантів К. Кліра та К. Дейлі відділ реставрації заповідника почав використовувати сучасні методи обробки та збереження артефактів. Співпраця з основними центрами консервації у Києві (Центр консервації та Музей ужиткового мистецтва й архітектури), а та-

кож Гуманітарним дослідницьким центром Техаського університету дала змогу провести додаткове навчання працівників заповідника, зокрема, нових методик консервації, які не використовувалися в Херсонесі раніше, наприклад, консервації каменю та паперу. Фінансували це навчання ГП і «Фонд взаємного порозуміння» (TMU) у Нью-Йорку.

Станом на 1994 р. Херсонеський заповідник зовсім не мав комп'ютерів, а сьогодні тут їх уже 24 (не враховуючи копіювальні машини, сканери та принтери), які через ІКА надав Гуманітар-

Рис. 8. Розчистка поховань у каплиці

Рис. 9. Консервація будівельних залишків у районі Херсонеського водосховища. Фото К. Кліра

ний інститут Паккарда. Підтримка ГПП дала змогу ІКА проводити постійні комп'ютерні заняття для працівників заповідника. Талановиті місцеві експерти з інформаційних технологій зробили, знов-таки за підтримки ГПП, довершений каталог безцінної та неусувної документації культурної спадщини Херсонеса з архіву та бібліотеки заповідника.

Національний заповідник «Херсонес Таврійський» володіє багатим архівом та бібліотекою, де зберігаються задокументовані матеріали розкопок та дослідження Херсонеса. Автентичні плани, малюнки, фотографії, щоденники та звіти, багато з яких неопубліковані, існують у «єдиному примірнику». Перший стимул до створення проекту «Мегарика» надійшов від завідувача бібліотеки заповідника Л.О. Гриненко та блискучого молодого фахівця з комп'ютерних технологій О.В. Вертолицького. Гленн Мак з ІКА працював з ними, аби розвинути амбітний та надзвичайно успішний проект, в межах якого унікальні скарби було відскановано. Постачання обладнання та фінансування проекту здійснив ГПП. Трагічна смерть Олега Вертолицького у 2002 р. стала великим ударом, але «Мегарика» продовжує роботу і нині. На момент написання цієї статті група «Мегарики» створила високоякісні цифрові записи на DVD понад 800 археологічних звітів, 3000 негативів на склі та повну колекцію старовинних мап заповідника, планів та малюнків. База даних «Мегарики» містить понад 150 000 цифрових документів. Сьогодні науковці можуть працювати над цифровими копіями, не завдаючи шкоди оригіналам. Деякі матеріали заповідник з часом зробить доступними більш широкій аудиторії через Інтернет.

Коли у 2003 р. Міністерство культури України замовило перехід на цифрові носії музейним архівам та бібліотекам, Національний заповідник «Херсонес Таврійський» був лідером у цій галузі й визнаний Міністерством культури взірцем для

усієї України. Саме ці документи з 2003 р. стали об'єктом спеціальної програми з консервації та реставрації у межах «Мегарики». Піонерні зусилля були відзначені у 2003 р. на основній конференції з консервації у Києві та спеціальній конференції і семінарі в Херсонесі, проведених за фінансової підтримки МУДТО.

ІКА через проект «Мегарика» та за значної фінансової підтримки ГППу взяв на себе постійне зобов'язання модернізувати процеси дослідження, фіксації та організації археологічних джерел заповідника. Перша фаза цього процесу (2000 р.) полягала у наданні доступу до Інтернету, встановлення певної кількості комп'ютерів та проведення комп'ютерного навчання для працівників заповідника. Друга стадія (2001—2004 рр.) передбачала створення цифрового архіву найбільш рідкісних та найчастіше запитаних об'єктів архіву та бібліотеки. Окрім того, група «Мегарики» створила 9 спеціалізованих програм управління базою даних для негативів, планів, книг, статей, археологічних звітів, каталогів фондів та консервації книг. Цей всеохопний підхід поширюється й на комп'ютерне забезпечення заповідника. Це, а також інше обладнання, надане відділам заповідника, забезпечує безперервний доступ до Інтернету. Створено локальну комп'ютерну мережу та, звичайно ж, проведено необхідне навчання для використання різних комп'ютерних операцій. Фінансування проекту «Мегарика»: виплату зарплат програмістам та спеціалістам зі сканування, надання обладнання, навчання комп'ютерній грамоті, забезпечення доступу до Інтернету — все це проводить ІКА. В результаті спільних зусиль вдалося перетворити заповідник на інституцію, що використовує у роботі найпрогресивніші інформаційні технології. Сподіваємося, що важливість зазначених змін, які забезпечують успішну діяльність Національного заповідника «Херсонес Таврійський», будуть помічені Міністер-

ством культури України, і продовжить постійне фінансування з метою розвитку технологічної інфраструктури заповідника в майбутньому.

Будівництво першої сучасної споруди заповідника, названої лабораторією Паккарда на згадку про дар Гуманітарного інституту Паккарда Україні, було закінчено наприкінці літа 2005 р. Цей сучасний будинок має кілька призначень, зокрема вивчення, консервацію та збереження археологічних матеріалів, а також такий необхідний простір для кабінетних досліджень. Лабораторію збудовано на місці монастирської лазні XIX ст. Оскільки незадовільний стан попередньої будівлі виключав будь-яке її відновлення, було вирішено її знести та спорудити на тому місці новий будинок (рис. 10). Нині новий корпус має півтора поверхи під землею для зберігання археологічних знахідок та один надземний поверх із галереєю для дослідження матеріалів зі спільних розкопок ІКА та заповідника. Достатня кількість простору, доступ до комп'ютерів та Інтернету створить ідеальні умови для праці.

Зведення лабораторії Паккарда розв'язало низку таких нагальних проблем, як обмежена кількість простору для цілорічних досліджень, тимчасові сховища для знахідок та потреба у довготривалому безпечному зберіганні унікальних елліністичних поліхромних надгробних стел античного Херсонеса, що розмішувалися у попередній будівлі, та грецьких і латинських написів. Будівлю обладнано пристроями, що фіксують режим середовища для збереження оптимальних умов для стел, офіційно визнаних «національним скарбом» України. Нині на першому поверсі лабораторії готується тимчасова виставка стел. Археологічні пам'ятки, знайдені під час розкопок, що передували будівництву, законсервовано під північною частиною лабораторії. Це частина будинку XIII ст., що перекриває споруди римського та грецького періодів. А конструкція нової лабораторії дає змогу експонувати рештки давніх споруд, розміщених під нею.

Сьогодні давньогрецька сільська місцевість археологічно відома за кількома пам'ятками на землях навколо Середземного та Чорного морів, серед яких хора Херсонеса, можливо, за винятком хори Метапонта у Південній Італії, є найкраще збереженою та задокументованою. Зацікавленість у дослідженнях та охороні пам'яток хори привела ІКА до Херсонеса у 1992 р. і саме це підтримує інтерес та співпрацю з науковцями заповідника. Ідея створення парку на хорі Херсонеса, яка належить Г.М. Ніколаєнко, отримала підтримку з боку ІКА. Попередні плани усієї хори у 2001—2002 рр. створили Г.М. Ніколаєнко, архітектори ІКА К. Холідей та А. Малданадо за значної фінансової підтримки з боку

Рис. 10. Будинок лабораторії Паккарда в Херсонесі. Фото К. Вільямса

ГП. Подальше детальне планування та складання кошторису було зосереджено на території хори, площа якої становить майже 150 га в районі Юхариної балки на Гераклеїському півострові. У 2004 р. до цього проекту консультантом приєднався всесвітньо визнаний спеціаліст з охорони пам'яток, архітектор І. Солар.

План парку передбачає створення інформаційного центру для відвідувачів біля входу, аби підготувати їх до подорожі античними сільськогосподарськими садибами та іншими пам'ятками цієї значної території. Ділянка запланованого парку міститиме 9 зразків відомих херсонеських «сільських мастків». Знайомство з парком відбуватиметься за допомогою виставок та лекцій у малій лекційній залі на такі теми, як сільське життя в античні часи, палеоботанічні дослідження та археологічна польова практика, а також екскурсій до цікавих місць — відвідування розкопок та консерваційних проектів. Нещодавно парк хори Херсонеса отримав значну підтримку завдяки Указу Президента України В.А. Ющенка від 10 жовтня 2005 р., де сформульовано вимогу збереження усіх визначених археологічних ділянок на хорі загальною площею близько 400 га.

Публікація результатів спільних археологічних досліджень ІКА та Національного заповідника «Херсонес Таврійський» є важливою складовою українсько-американської співпраці. Заплановані видання, присвячені розкопкам на хорі та городищі. Присувається підготовка індивідуальних наукових досліджень, наприклад, результатів розкопок сільськогосподарських садіб у Юхариній балці, земельної ділянки 151, сільського поселення на Безіменній висоті та досліджень на городищі. Завершуються дослідження поліхромних надмогильних стел та архітектурних деталей з ранньоелліністичного некрополя.

Внаслідок ізоляції Херсонеса протягом більшої частини XX ст. ця важлива пам'ятка була фактично не відома для аудиторії поза межами

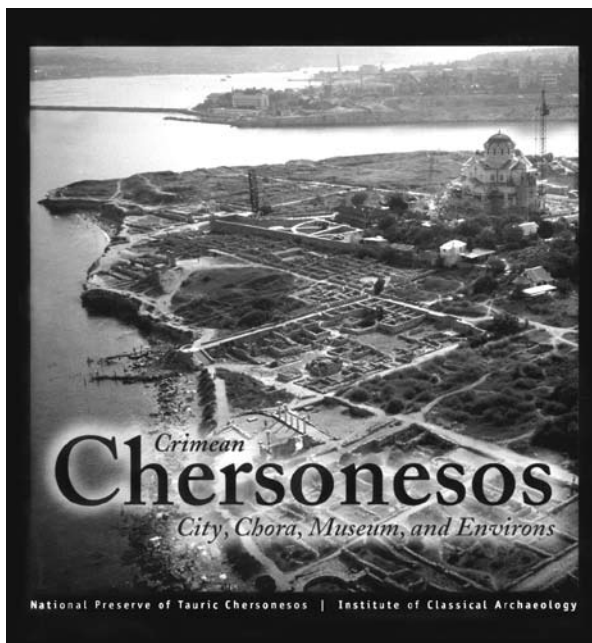

Рис. 11. Обкладинка книги «Кримський Херсонес»

СРСР та України, адже навіть тут не дозволялося публікувати фотографії або інші, більш ніж схематичні мапи і плани.

Першим спільним виданням ІКА та Національного заповідника «Херсонес Таврійський» стала добре ілюстрована книга «Crimean Chersonesos, City, Chora, Museum and Environs» («Кримський Херсонес, місто, хора, музей та околиці») (Crimean 2003), що вийшла друком 2003 р. (рис. 11). Монографія покликана представити пам'ятку міжнародній спільноті — як науковцям, так і пересічним людям. Цей «довершений огляд» — як називає його І. Гейнз — доступний широкому колу читачів, з деталізованими посиланнями, що підтверджують його належність до глибокого дослідження... Мета авторів сягає навіть далі, оскільки книга складає частину оптимістичного бачення розвитку Херсонеса та його околиць» (детальніше див.: Наурес 2004, р. 711—713).

Незабаром побачать світ і накладі перекладів книги українською та російською мовами, над якими працюють спеціалісти ІКА та їхні українські колеги С.І. Теленкова, М.І. Храпунов та В.М. Зубар.

Фонд «Підтримка Херсонеса» (ПХ), створений ІКА в м. Севастополі у 2001 р., є неприбутковою організацією. Він скеровує основну допомогу ІКА Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» із сумлінним дотриманням усіх вимог українського законодавства. ПХ організовує та фінансує наукові дослідження та видання, технічне забезпечення заповідника у формі придбання та обслуговування комп'ютерів, телекомунікаційного обладнання та послуг, включаючи Інтернет, купівлю та обслуговування обладнання для консервації археологічних знахідок та об'єк-

тів, консультації провідних фахівців у галузі археологічної консервації та організації розкопок, створення цифрової бази даних бібліотеки й архіву як частини ширшої стратегії збереження колекцій та покращення доступу до них науковців. У 2003—2005 рр. під керівництвом Т. Бушнелль та директора ПХ К.Є. Кручиніної фонд успішно здійснив спорудження лабораторії Паккарда. Також фонд бере участь у розробці проекту створення археологічного парку на території античної хори Херсонеса, який зберігатиме рештки давнього сільськогосподарського життя та водночас всебічно ознайомлюватиме з ним екскурсантів та інших відвідувачів.

Фонд «Підтримка Херсонеса» діє як дорадча структура Національного заповідника в охороні культурної спадщини. Протягом останніх двох років ПХ надавав безпосередню допомогу заповіднику та українському урядові в їхніх зусиллях висунути Херсонес у номінанти Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Нині Херсонес перебуває в українському попередньому списку пам'яток культурної та природної спадщини, який буде подано до ЮНЕСКО. Генеральний директор Національного заповідника «Херсонес Таврійський» Л.В. Марченко запросив керівника фонду з американської сторони Т. Бушнелль та Г. Кліра, колишнього координатора Світової спадщини в ІКОМОС (Міжнародний комітет пам'яток), до роботи над розробкою плану з управління заповідником, що є однією із основних вимог для номінації. У цій роботі їм допомагатиме Г. Солар.

Підготовчий етап до номінації включає коротко- та довготривалі стратегії задля забезпечення правильного використання пам'ятки науковцями та широким загалом. Зокрема, цей план повинен передбачати обслуговування все більшої кількості екскурсантів, адже сьогодні кількість відвідувачів у Херсонесі значно зросла, і це не може безпосередньо не відбиватися на консервації археологічних об'єктів, підтримці туристичних служб, експлуатації землі та природному середовищі. Адже генеральний план розвитку м. Севастополя зосереджує увагу на зростанні туристичної інфраструктури, як найбільшому компоненті його економіки. Унікальність Херсонеса, як підкреслив Г. Клір, полягає у взаємозв'язках античного городища та його хори, і саме завдяки цій рисі, що за-слуговує на «видатну універсальну цінність», він вартий включення до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Включення Херсонеса до цього Списку принесе певний зиск не лише Національному заповіднику та м. Севастополь, а й усій Україні. ІКА та ПХ мають за честь бути частиною цього визначного проекту сучасності, що вже почав втілюватися у життя.

Переклад з англійської С.І. Теленкової

- Картер Дж.К.* Хора Метапонта в Лукании и Херсонеса в Таврике // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — Севастополь, 1995. — С. 168—170.
- Carter J.C.* The Chora of Chersonesos on the Black Sea and Metaponto in Southern Italy. — Report to P. Flawn, President The University of Texas at Austin. — Austin, 1997. — 28 p.
- Carter J.C.* The Chora of Chersonesos. Site 151-the Finds // Хсб. — 1998. — Вып. 9. — С. 133—137.
- Carter J.C., Crawford M., Lehman P. et al.* The Chora of Chersonesos in Crimea, Ukraine // AJA. — 2000. — 104, № 4. — P. 707—741.
- Crimean Chersonesos.* City, Chora, Museum, and Environs. — Austin, Texas, USA, 2003. — 232 p.
- Haynes I.* Introducing Chersonesos // Journal of Roman Archaeology. — 2004. — Vol. 17. — P. 711—713.
- Rabinowitz A., Yashaeva T., Nikolaenko G.* The Chora of Chersonesos. Excavations at Bezimenna, 2002 // The Study of ancient Territories. Chersonesos and Metaponto: 2002 Annual Report. — Austin, 2002. — P. 9—17.
- Rabinowitz A., Yashaeva T., Nikolaenko G.* The Chora of Chersonesos: Excavations at Bezymyannaya, 2002 // Archaeology at Kyiv-Mohyla Academy/ Археологія у Києво-Могилянській Академії. — К., 2005. — P. 144—157.
- Thompson S.* 2000 Excavation Season at Bezymyannaya in the Territory of Greek Chersonesos // The Study of ancient Territories. Chersonesos and Metaponto: 2000 Annual Report. — Austin, 2000. — P. 31—42.
- Trelogan J.* Remote Sensing and GIS in the Chora of Chersonesos // The Study of ancient Territories. Chersonesos and Metaponto: 2000 Annual Report. — Austin, 2000. — P. 23—29.
- Trelogan J.* The Ancient Chora of Chersonesos: Remote Sensing and Geographic Information Systems for its Study and Protection // Archaeology at Kyiv-Mohyla Academy/ Археологія у Києво-Могилянській Академії. — К., 2005. — P. 137—143.

Одержано 28.02.2006

J.C. Carter

TAURIC CHERSONESOS AND THE INSTITUTE OF CLASSICAL ARCHAEOLOGY: SOME RESULTS OF THE AMERICAN-UKRAINIAN COLLABORATION

The article describes the results of over a decade of activity of the Institute of Classical Archaeology (ICA) at the University of Texas at Austin aimed at the study and preservation of monuments of Tauric Chersonesos, as well as ICA's collaboration with the National Preserve of Tauric Chersonesos, the Ministry of Culture of Ukraine, and other institutions. This work became possible thanks to the substantial financial support of the Packard Humanities Institute (PHI), as well as the International Board of Research and Exchanges (IREX) in Washington, D.C., the Brown, Dougherty, and Martel Foundations in Texas, the Trust for Mutual Understanding and the Samuel Kress Foundation in New York. Altogether, donors have made contributions of almost 6 million US dollars to support projects at Chersonesos.

This support has helped to realize a number of successful archaeological and conservation projects in Chersonesos with the participation of international specialists in paleobotany, archaeozoology, geomorphology, paleoenvironmental studies, remote sensing, and physical anthropology. This kind of collaboration is essential not only for the study of the monuments, but also for the training of the Preserve's staff, as well as students in archaeology, including those from Ukrainian universities.

Since 2001 students of the Master's program in «Archaeology and Ancient History of Ukraine» at the National University of Kyiv-Mohyla Academy (NaUKMA) have been participating in ICA's joint excavations with the National Preserve. An agreement with NaUKMA, signed in June 2002, outlines several areas of cooperation. Dr. Joseph C. Carter, director of ICA, has established several grants for the most advanced students of archaeology and has donated computer equipment to the Master's program. In 2005, on the occasion of NaUKMA's 390th anniversary, Dr. Carter voiced his commitment to improve the current classrooms and teaching equipment, thereby assuring high-quality training for Ukrainian students in archaeology at Kyiv-Mohyla Academy.

The following joint American-Ukrainian projects are conducted at Chersonesos: excavation in the ancient city and chora, conservation and restoration of monuments and objects, including stone and paper conservation (library and archives), development and maintenance of the digital information system for the Preserve, computer training, construction of the «Packard Laboratory» for the study, storage, and display of finds from the joint excavations, joint publications, planning of an archaeological park of the ancient chora of Chersonesos.

All these projects are financed through *Pidtrymka Chersonesa* — a nongovernmental foundation based in Sevastopol. This organization assists the National Preserve of Tauric Chersonesos in its efforts to nominate Chersonesos to the UNESCO World Heritage List. ICA collaborators are extremely proud to have witnessed the first years of Ukraine's independence and to have had a chance to contribute to the preservation of its historical monuments. They express hope for further successful American-Ukrainian partnership at Chersonesos, and for the forthcoming inscription of the site to the UNESCO World Heritage List, which will contribute to the international image of Ukraine.

ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ И ИНСТИТУТ КЛАССИЧЕСКОЙ АРХЕОЛОГИИ.
НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ АМЕРИКАНО-УКРАИНСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Статья посвящена итогам более чем десятилетней работы Института классической археологии Техасского университета в г. Остине (ИКА) по изучению и охране памятников Херсонеса Таврического, а также сотрудничеству с Национальным заповедником «Херсонес Таврический», Министерством культуры Украины и другими организациями. Это сотрудничество стало возможным благодаря значительной финансовой поддержке этого проекта в первую очередь Гуманитарным институтом Паккарда (РНИ), Международным управлением исследований и обмена в Вашингтоне (IREX), фондами Брауна, Догерти и Мартел в Техасе, «Фондом взаимного согласия» и фондом Самьюэла Креса в Нью-Йорке. В общей сложности донорами в разных формах было выделено почти 6 млн. долларов США на поддержку проектов в Херсонесе.

Такая значительная поддержка позволила провести в Херсонесе Таврическом комплекс успешных археологических и реставрационных работ, привлечь к ним иностранных специалистов в области палеоботаники и палеозоологии, геоморфологии, древней окружающей среды, дистанционного сканирования и физической антропологии. Все это необходимо не только для изучения памятника, но и для обучения персонала заповедника, а также студентов-археологов, в том числе из украинских университетов.

С 2001 г. в совместных раскопках принимали участие студенты магистерской программы «Археология и древняя история Украины» университета «Киево-Могилянская академия» (НаУКМА). Договор, подписанный с НаУКМА в 2002 г., включает несколько направлений сотрудничества. Дж. Картер учредил ежегодные стипендии для лучших студентов-археологов и выделил средства на покупку компьютерной техники для программы. А в 2005 г., по случаю 390-й годовщины создания НаУКМА, взял на себя обязанность оснастить кабинеты программы современным оборудованием, что, вне всякого сомнения, будет способствовать качественной подготовке украинских специалистов-археологов в этом университете.

В Херсонесе Таврическом успешно осуществляются следующие совместные украинско-американские проекты: раскопки на хоре и античных городищах; консервация, реставрация памятников и находок, в том числе не проводившаяся ранее консервация изделий из камня, библиотечных и архивных фондов; создание и поддержка информационной системы заповедника, компьютерное обеспечение и обучение; строительство здания «Лаборатория Паккарда» для изучения, хранения и экспонирования находок из совместных раскопок; подготовка совместных изданий; разработка плана создания Археологического парка античной хоры Херсонеса.

Финансирование всех этих проектов осуществляется через специально созданный для этого в г. Севастополе фонд «Підтримка Херсонеса». Фонд оказывает деятельную поддержку Национальному заповеднику «Херсонес Таврический» в подготовке его памятников для включения Херсонеса в Список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО.

Сотрудники Института классической археологии чрезвычайно гордятся тем, что стали свидетелями первых лет независимости Украины и смогли внести посильный вклад в сохранение памятников ее исторического прошлого. Они надеются, что плодотворное украинско-американское сотрудничество в Херсонесе будет успешно продолжаться в дальнейшем, и памятники, расположенные на территории Национального заповедника «Херсонес Таврический», в самом скором времени будут включены в Список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО, что в итоге будет способствовать росту международного имиджа Украины.

МІФИ ПРО АФРОДИТУ В ЗОБРАЖЕННЯХ НА ПРЕДМЕТАХ МИСТЕЦТВА, ЗНАЙДЕНИХ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Статтю присвячено аналізу пам'яток образотворчого мистецтва, що дає змогу з'ясувати, які міфи про Афродіту та її супутників були найпопулярнішими в античних державах Північного Причорномор'я. Також виділено кілька рідкісних сюжетів, відомих лише в колах освічених боспорян.

Багато дослідників у своїх працях, присвячених античним державам Північного Причорномор'я, чималу увагу приділяли культові Афродіти (Харко 1946, с. 137—146; Сокольський 1973, с. 88—92; Мещеряков 1980, с. 9—11; Тохтасьєв 1986, с. 131—141; Русяєва 1992, с. 100—106; Сапрыкин 1998, с. 68). Проте роль цієї богині в житті грецького населення не вичерпувалась відправленням її культу. Афродіта, як і всі олімпійські боги, була одним із найулюбленіших персонажів фольклору й літературних творів. На жаль, жодних писемних джерел про це не збереглося, за винятком згадки Страбона (XI, 2, 10) щодо місцевого міфу про Афродіту Апатуру. Утім дізнатися про деякі популярні серед греків Північного Причорномор'я міфи й легенди про Афродіту та її супутників можна з численних пам'яток образотворчого мистецтва.

Афродіта, разом з іншими богами, була активною учасницею подій, описаних у знайомих кожному грекові епічних поемах, ілюстрації до різних епізодів яких прикрашали численні аттичні ваз, частина яких потрапляла й на північне узбережжя Понту. У колекції ваз, знайдених на Боспорі, Афродіта є персонажем ілюстрацій трьох сцен із поеми «Кіпрій», в якій оповідається про передісторію і початок Троянської війни. На кратері, розписаному в середині IV ст. до н. е., знаходиться рідкісна ілюстрація до початкових віршів поеми (ОАК за 1862, с. 39, табл. 2; UKV, s. 42—43, 125, 141, № 369; ARV, 1467, 2; LIMC, Bd. 2, s. 135, № 1416), у яких ішлося про рішення Зевса і Феміди розв'язати війну для зменшення кількості людей на Землі. Поряд із цими центральними фігурами художник намалював Афродіту і богиню любовного переконання Пейто, за допомогою яких здійсниться задум Зевса, адже вони умовлять Єлену втекти до Трої із царевичем Парісом, а помста за це нібито «викрадення» дружини Менелая стане приводом для війни.

Починаючи з архаїчного часу тема суду Паріса постійно надихала античних художників, які зображували Афродіту-переможницю у супе-

речці за першість між нею, Афіною і Герою. Суд Паріса зображено на двох червонофігурних вазах і пластинці зі слонової кістки, знайдених у Пантікапеї (ОАК за 1861, с. 31, 50, табл. 3; ОАК за 1863, с. 5; АП, с. 46—47, рис. 27—28). Незважаючи на серйозне ставлення до епосу, греки складали на нього пародії, як-от, наприклад, «Війна мишей і жаб», що пародіювала «Іліаду». Комічне зображення суду Паріса з подібного твору, можливо театрального, вміщено на вазі I ст. до н. е. з Ольвії (Кобылина 1947, с. 3—10), де усі богині, в тому числі красуня Афродіта, представлені потворними старими жінками. Ця ваза засвідчує, що елліни Північного Причорномор'я знали й комічні розповіді про богів і героїв.

Від'їзд Паріса і Єлени до Трої — інша досить поширена тема розпису ваз (LIMC, Bd. 4, S. 511). На лекіфі IV ст. до н. е. з Пантікапея, Афродіта зображена поряд з колісницею, на якій Паріс збирається викрасти Єлену (ОАК за 1861, с. 122, табл. 5; UKV, s. 32—33, № 291). Над ними ширяє Ерот із весільними смолоскипами, а за спиною у Паріса — крилатий Химерос, який символізує пристрасть троянського царевича (рис. 1). Попередній епізод «Кіпрій» ілюстровано ще на одній вазі з Пантікапея (ОАК за 1861, с. 111, табл. 5; UKV, s. 20, № 159), де Паріс умовляє Єлену, яка сидить у кріслі, тікати з ним із її дому. Напевне, з Афродітою слід ототожнювати одну із жіночих постатей, які оточують головних героїв.

У Північному Причорномор'ї багатофігурні композиції — ілюстрації до фольклорних переказів і літературних творів за участю Афродіти — збереглися лише на рисунках небагатьох ваз. Більшість зображень богині представлено в скульптурі. Численні фрагменти мармурових скульптур Афродіти мало сприяють розкриттю нашої теми, зате теракотові статуетки й фігурний посуд вказують на серію міфологічних сюжетів, які можна пов'язати з двома циклами, де богиня виступає у різних іпостасях.

Починаючи з класичного періоду більшість скульпторів зображали Афродіту як богиню кохання і краси. Її зазвичай представляли частково чи повністю оголеною, часто з різними

Рис. 1. Афродіта, Ерот зі смолоскипами й Химерос у сцені від'їзду Паріса і Єлени до Трої. Прорисовка розпису лекіфа з Пантікапея. 370—360 рр. до н. е.

прикрасами: діадемою на голові, браслетами на зап'ястках, передпліччях і ногах, намистом на шії і грудях, медальйоном, що скріплював намисто на грудях та ін.

Іншу, менш численну, групу зображень присвячено Афродіті — захисниці громадянських общин і мореплавців. Її представляли у довгому вбранні, майже без прикрас.

Уже перші колоністи, які прибували з Мілета до Північного Причорномор'я, шанували Афродіту і знали про неї різні міфи. На честь богині вони будували храми і вівтарі (Назаров 2001, с. 56—160; Русяева 1991, с. 129—130), де, як і належало, під час відправлень культу співали гімни, присвячені її діянням, зміст яких розкривають епіклеси Афродіти — Уранія (Небесна) і Апатура (Покровителька філ, громадянських общин), відомі з березанських, ольвійських і боспорських лапідарних написів і графіті (КБН 30, 31, 35, 75, 971, 1111, 1115; Русяева 1992, с. 100).

Боспорський міф про Афродіту Апатуру стисло викладено у «Географії» Страбона (XI, 2, 10) у зв'язку зі згадкою про святилище богині на Таманському півострові: «Коли на Афродіту тут напали гіганти, вона покликала на допомогу Геракла і сховала його у якійсь печері; потім, приймаючи гігантів по одному, вона віддавала своїх ворогів Гераклові, щоб він підступно убив їх». Напевне, на святах боспоряни виконували написані на цей сюжет гімни і, можливо, навіть розігрували драматичні сцени, так само, як на всіх грецьких святах.

Боспорський міф — це місцевий варіант широко відомого у всій Елладі переказу про боротьбу богів і гігантів, яких можна було перемогти лише за допомогою Геракла. У боспорян з гігантами боролася не група богів на чолі із Зевсом та Афіною, а сама лише Афродіта, яка не

відігравала помітної ролі в розповідях інших еллінів. Місцевий міф побудовано на народній етимології епіклеси «Апатура», що тлумачиться як «оманлива» через подібність до звучання грецького слова «обман». Насправді ж назва поширеного серед іонійців давнього свята Апатурії, патронесою якого на Боспорі стала Афродіта, нагадувала про спільне зібрання старійшин фратрії (Кошеленко 1992, с. 147—160).

За зображеннями нам відомо, якою греки уявляли богиню — героїню циклу міфів про Афродіту Уранію і Апатуру. Найдавніші зображення Афродіти з Борисфена, Ольвії і Боспора збереглися на теракотових статуетках і подібних до них за формою фігурних сосудах для пахучих олій, датованих останньою чвертю VI — початком V ст. до н. е., на яких богиня в іонійському хітоні й гіматії притискує до грудей голуба, що символізує небо і епіклезу «Уранія» (Кобылина 1961, с. 39—40, табл. 4; Русяева 1982, с. 65—66; Назаров 2001, с. 161, рис. 7). А от на довізних аттичних вазах (ДБК, с. 131; ОАК за 1877, с. 246, табл. 6; UKV, s. 45, 51, № 395, 480) та інших предметах ужиткового мистецтва Афродіту Уранію зображено на лебеді, що летить. Можливо, така композиція прикрашала фронтон одного з боспорських храмів, а її копія збереглася на горішній частині стели II ст. до н. е., присвяченій богині членами її фіаса в Пантікапеї: Афродіта сидить на лебеді, що летить, тримаючи в руках скіпетр, ліворуч зображено невелику фігуру Ерота, а обабіч — дві Ніки. Напевне, це одне з багатьох вільних повторень скульптури, виконаної у майстерні Фідія (Вальдгауэр 1922, с. 212—213).

Зображення Афродіти Уранії, що летить на лебеді, представлено на круглій золотій підвісці кінця IV — початку III ст. до н. е., знайдений під

час розкопок будинку на Єлизаветинському городищі на нижньому Дону (Вахтина 1988, с. 92—95). Зважаючи на низьку якість відбитка рельєфу, його було виконано за допомогою форми, що неодноразово використовували, отже це предмет масового виробництва. Афродіту представлено на лебеді з розгорнутими крилами, вона сидить боком, одягнена в хітон і плащ, що майорить під час польоту, і який вона підтримує однією рукою. Медальйон має петельку для підвішування, тому його могли носити як прикрасу або подарувати до святилища й повісити там на стіну разом з іншими дарами.

Зображення оголеної або напівоголеної Афродіти ілюструють міф про її народження з морської піни поблизу Кіпру (Hymn. Nom. 6). Обізнаність з цим міфом мешканців Боспору й Ольвії засвідчують численні теракотові статуетки богині у стулках мушлі або з дельфіном біля ніг. За легендою, новонароджена Афродіта припливла до берега у морській мушлі, а дельфін у античному мистецтві часто символізував морську стихію.

У Північному Причорномор'ї одну з найкращих ілюстрацій цього міфу виявлено на аттичному фігурному лекіфі з Фанагорії (АП, с. 58, рис. 43). Сосуд із чудово збереженим багатокольоровим розписом і позолотою виконано у формі напівфігури Афродіти у стулках мушлі (рис. 2). Наприкінці V ст. до н. е. афінський майстер зобразив богиню, що пливе у мушлі хвилями, позначеними на цоколі сосуда завитками синього кольору. Художник зробив зовнішній бік мушлі білим, а внутрішній — червоним, що вдало відтінює ніжно-рожеву шкіру красуні. На її золотому волоссі сяє діадема із золотими розетками, а шию і бюст обвиває золоте намисто, скріплене на грудях медальйоном.

Аналогічний за формою фігурний посуд гіршої збереженості знайдено у Пантікапеї (ОАК за 1870—1871, с. 12, 54—55). Обидва ці лекіфи здаються втіленням гомерівського гімну Афродіті (VI, 3—10), де описано, як вона народилась із морської піни і як її, що припливла до берегів Кіпру, богині Орі прикрасили золотими діадемою, сережками і намистом.

Традиція зображувати Афродіту у мушлі чи на її тлі, мабуть, бере свій початок від скульптур Фідія і збереглась у грецькому мистецтві аж до римського часу (Сапрыкин 1998, с. 62). Теракотові статуетки з цим мотивом виявлено в Ольвії і кількох боспорських містах (Русяева 1982, с. 71 рис. 29, 1; Денисова 1981, с. 118, табл. 12, б). До циклу міфів про народження Афродіти долучаються її теракотові скульптурні зображення з дельфіном біля ніг (Кобылина, с. 80), серед яких трапляються екземпляри боспорського виробництва (Денисова 1981, с. 54).

В античному фольклорі й літературі побутувало багато переказів про коханих Афродіти та її

дітей. Пам'ятки образотворчого мистецтва вказують на обізнаність населення Північного Причорномор'я з легендами про любовні стосунки Афродіти з Гермесом, Діонісом і Адонісом, про що лише побіжно згадується у деяких збережених часом творах античних письменників.

Міфи про Афродіту і Гермеса відтворено в досить численних зображеннях цієї пари богів та їхніх синів — Гермафродита, Пріапа й Ерота. Ім'я першого складається з імен його батьків, а от батьком двох інших синів Афродіти давні автори називали також Діоніса, Адоніса й Ареса. У Північному Причорномор'ї зображення Гермафродита трапляються рідко. В Ольвії знайдено його мармурову статуетку III ст. до н. е. (Історія... 2001, с. 482) і світильник I ст. н. е. (Левина 1986, с. 122—123), щиток якого прикрашено рельєфом Гермафродита з лірою, за легендою, винайденою його батьком Гермесом (Hymn. Nom. III, 40—55). В Артюховському кургані поблизу м. Кепи знайдено ложе II ст. до н. е., оздоблене бронзовим барельєфом із зображенням Гермафродита, що відпочиває, і двох Еротів (Максимова 1979, с. 94—96, рис. 34).

Великої популярності набули фольклорні перекази про Пріапа, якого в античній літературі зазвичай вважали сином Афродіти й Діоніса (Paus. IX, 31, 2; Schol. Apoll. Rhod. I, 932), лише Гігін назвав його батьком Гермеса (Fab. 160). Цей давній варіант міфу розповідали в Ольвії, де у V ст. до н. е. у місцевій майстерні виготов-

Рис. 2. Афродіта у мушлі. Фігурний лекіф із Фанагорії. Кінець V ст. до н. е.

ляли невеликі присвятні свинцеві рельєфи з фігурками Афродіти, Гермеса і Пріапа, яких, очевидно, вважали покровителями родини (Русяєва 1979, с. 116). Археологи знайшли не лише два таких рельєфи, які дещо відрізнялись один від одного (Русяєва 1975, с. 122, с. 6, 7), а й форми для їх відливання (Крапивина, Буйських, Крутилов 1998, с. 86). У грецькій міфології Пріап відігравав роль божества творчих сил природи, які символізував його дуже великий фалос. Культ Пріапа набув значного поширення в Греції елліністичного часу. Саме до того періоду відносять знайдені на Боспорі теракоти із зображеннями Афродіти разом із Пріапом, якого представлено або у вигляді маленької фігурки біля ніг богині (Коровина 1974, с. 11—12, табл. 5, 6; Силантьєва 1974, с. 26, табл. 23; Денисова 1981, с. 55, табл. 16), або вона стоїть біля герми з його зображенням (Силантьєва 1974, с. 27, табл. 23, 26; Денисова 1981, с. 54, табл. 16).

Наприкінці I ст. до н. е. з'являються теракоти з натяком одразу на кілька міфів: про народження Афродіти і її синів Пріапа та Ерота. Такі теракоти виготовляли у великій кількості й у боспорських майстернях. Наприклад, на одній зі статуеток Афродіту зображено на тлі мушлі разом із її двома синами (Силантьєва 1974, с. 25, табл. 23, б), на іншій міф про народження богині з моря нагадує дельфін біля її ніг, а про її синів — герма Пріапа і фігурка Ерота (Силантьєва 1974, с. 26, табл. 23, 4). У греків найвідомішим серед дітей Афродіти був Ерот (її іноді зображували під час годування груддю саме цього сина (Неверов 1976, с. 88, № 30)). Про нього існувало безліч усних і літературних розповідей, а художники постійно малювали його поряд із Афродітою, що позначилось і на предметах мистецтва з Північного Причорномор'я. Тут Ерота вважали сином Гермеса, що підтверджується розписами ваз із зображенням усіх трьох зазначених персонажів (UKV, s. 45, № 395; Zervoudaki 1968, s. 34, № 70).

Скульптори, живописці й ювеліри представляли Ерота прекрасним підлітком, а починаючи з елліністичної доби — здебільшого дитиною. Він постійно виступав у ролі супутника Афродіти, який сидить або стоїть поряд із богинею, і в цьому немає жодного іншого смислу. У такій іпостасі його зображено на вазах, наприклад, у багатофігурній композиції зі сценою Елевсинських містерій на пеліці із Павлівського кургану поблизу Пантікапея (ГЗ, с. 167; ARV, № 392; LIMC, Bd. 4, № 1403), на місцевих і довізних теракотах (Силантьєва 1974, с. 18, № 33, табл. 7, 3; Русяєва 1979, с. 23, рис. 11; На краю ойкумени... 2002, с. 6, № 231), а також на мармурових статуетках (АСХ, с. 23, № 33). На деяких зображеннях Ерот виявляє свою любов до ма-

тері, обнімаючи та цілуючи її або зав'язуючи їй сандалію, як-от на теракоті з Фанагорії (ОАК за 1870—1871, табл. 2, 3), на кришці бронзового дзеркала і золотому персні IV ст. до н. е. із кургану Велика Близниця на Тамані (ОАК за 1865, табл. 3, 5; АХБ, с. 27, № 67; ГЗ, с. 194, № 126).

Серію теракот і кілька ювелірних виробів присвячено колись широко відомому на Боспорі переказу про Ерота і Псіхею, що долучався до кола міфів про Афродіту, тому не випадково, що форми II—I ст. до н. е. для рельєфних прикрас ваз і статуеток Псіхеї знайдено під час розкопок святилища богині у Кепях (Сокольський 1964, с. 109). Хоча, починаючи з XIX ст., пам'ятки із зображеннями цих божеств входили до різних видань, але їх ніколи не збирали разом, а отже, й не досліджували, коли і де в Північному Причорномор'ї поширився грецький переказ із популярним у багатьох областях Еллади сюжетом.

В античному мистецтві зображення Ерота і Псіхеї стали улюбленою темою художників елліністичного, а далі й римського часу. Цю пару божеств можна побачити на мармурових статуях, вівтарях і саркофагах, стінних розписах і мозаїках, теракотових статуетках, рельєфах і світильниках, а також на різноманітних ювелірних виробах (LIMC, Bd. 7, 1991, s. 569—585). Проте в античній літературі, що збереглася до нашого часу, розповідь, яка надихала ці твори, вціліла лише у викладі письменника і філософа II ст. н. е. Апулея, який включив її до свого знаменитого роману «Метаморфози» (IV, 28 — VI, 24), більш відомого під пізнішою назвою — «Золотий осел». Таким чином, грецький переказ про кохання Ерота і Псіхеї нині існує латинською мовою у версії, літературно обробленій видатним оратором і письменником, який, досконало володіючи грецькою мовою і чудово знаючи літературу еллінів, напевне, об'єднав у своїй оповіді кілька фольклорних і літературних варіантів цього сюжету (Helm 1959, s. 1434—1438).

У міфи елліни здавна вкладали подвійний смисл. Так, Псіхея (ψυχή) грецькою одночасно означає і «душа», і «метелик» (Arist. Hist. Anim. IV, 7). Позаяк у давнину душу ототожнювали з чимось летючим — її нерідко уособлював метелик. Перекази про блукання і страждання Псіхеї, яка шукала свого коханого Ерота, — це алегорія пошуків згоди між душею і коханням у його різних проявах, що часом суперечило прагненням душі. Недарма Апулей називає Ерота і Амуром, і Купідомом, тобто уособленням і кохання, і пристрасті.

За грецьким переказом, Псіхея стала жертвою розгніваної Афродіти і своїх заздрісних подруг. Амур, який закохався у Псіхею, урятував її від гніву своєї матері-богині і оселив у розкішному казковому палаці. Там невидимі слуги

виконували будь-яке бажання дівчини, а ночами до неї з'являвся таємничий коханець, якого їй було заборонено бачити. Одного разу Псіхея умовила коханого дозволити їй зустрітися із сестрами, а ті підбили її запалити вночі світильник і подивитись на коханця — чи, бува, той не страшний потвора, від якої народяться жакхливі діти. Краплина гарячої олії, що впала з гнота світильника, обпекла і розбудила сплячого коханця, який виявився Амуром. Псіхея побачила прекрасного юнака, і той залишив її через порушення нею заборони.

У пошуках Амура Псіхея довго блукала і врешті-решт потрапила до розгніваної Афродіти, яка била дівчину і поводитися з нею, немов із підневільною служницею, примушуючи її до непосильної праці. Долаючи найважчі випробування, Псіхея за допомогою різних доброзичливців виконувала завдання Афродіти (опис виконання цих завдань є містичною алегорією блукань і страждань людської душі). Проте казка завершувалась щасливо: весіллям Ерота і Псіхеї з побажанням, щоб вони ніколи не розлучалися, тобто, щоб пристрасть завжди перебувала в гармонії з душею.

Археологічні знахідки свідчать про те, що боспоряни пізнали перекази про Ерота і Псіхею уже в період раннього еллінізму, незабаром після поширення цієї оповіді в Елладі. До найдавніших подібних пам'яток належить знайдений в Артюховському кургані на Тамані перстень із камієм III ст. до н. е. (Максимова 1979, с. 66, рис. 19), на якому зображено дитину Ерота, який ловить метелика, що уособлює Псіхею. Той самий сюжет представлено на теракоті з Пантікапея (ДБК, с. 112, табл. 73, 4). До кола згаданих міфологічних і алегоричних уявлень про душу і кохання належать зображення Ерота, який притискує до грудей метелика, на золотих сережках із Пантікапея (ДБК, с. 50, табл. 7, 8; ОАК за 1878—1879, с. 36, рис. 2) і на теракоті з Мірмекія римського часу, хоча типологічно вона подібна до зразків III—II ст. до н. е. (Денисова 1981, с. 122, табл. 20).

Набагато численнішими є зображення Псіхеї у вигляді дівчини або дівчинки поряд з Еротом, що з'являються на межі III—II ст. до н. е., залишаючись популярними і в римський час. Іноді за спиною Псіхеї спостерігаються крила метелика, які контрастують із пташиними крилами Ерота, що добре видно на теракотах із Пантікапея і Кеп (Силантьєва 1974, с. 30, № 147, табл. 33, 1; Сорокіна 1974, с. 29, табл. 14, б) і на пантікапейській золотій бляшці (На краю ойкумени... 2002, с. 54, № 171). Ерота зображували повністю оголеним, а Псіхею або одягнутою у легкий хітон, або частково оголеною до стегон. Найчастіше обидва божества представ-

Рис. 3. Ерот і Псіхея. Теракотова статуетка, знайдена на Тамані. Елліністичний період.

лені, коли обіймаються і цілуються (рис. 3), рідше вони просто стоять поруч, що знаменує гармонію душі з коханням.

Рельєфи на мегарській чаші та золотій бляшці з Пантікапея теж ілюструють оповідь Апулея, хоча вони виконані задовго до його народження. Отже, очевидно, що казка з роману «Золотий осел» має дуже давню традицію. На рельєфі мегарської чаші Ерот схиляється до Псіхеї, яка лежить серед трав і квітів (Забелина 1984, с. 159). Можливо, це момент, коли врятована Еротом Псіхея приходить до тями, а може, це апофеоз їхнього кохання після весілля, коли Псіхеї вже не забороняли бачити свого коханого. На рельєфі нашивної бляшки з Пантікапея Ерот стоїть навколішки біля сплячої Псіхеї, він добуває стрілу із сагайдака, щоб уколоти і розбудити дівчину, приспану вмістом скриньки, одержаної від Персефони (Apul. Met. VI, 21).

Збереглися також античні ілюстрації до не використаних Апулеєм оповідань про Ерота і Псіхею. На мозаїці кінця III ст. до н. е. з Клазомен і на пізніших каміях і теракотах неодноразово зображували, як Ерот у присутності Афродіти мучить Псіхею або зв'язує їй руки (Стефани 1878, с. 108—110; Неверов 1971, № 22, 24, 47; LIMC, Bd. 7, 1991, s. 577). Подібні сюжети були відомі й жителям Боспору, що засвідчують знахідки персня в Тірамбі (АГСП 1984, табл. 166, 16) і двох срібних чаш із рельєфними медальйонами із сарматського кургану на нижньому Дону (Karposhina 1963, p. 257—258; LIMC, Bd. 7, 1991, s. 577).

Ці чаші, виконані грецьким ювеліром на межі III—II ст. до н. е., безсумнівно, потрапили до сарматського вождя з Еллади через Боспор. На

медальйоні однієї із чаш зображено прив'язану до колонки Псіхею і Ерота, який торкається її палаючим смолоскипом, а на іншому рельєфі навпаки — Псіхея таким самим чином мучить Ерота (рис. 4). Подібну композицію з Еротом, який мучить Псіхею, вирізьблено на гранаті, вставленому у золотий перстень, що його носив боспорянин на межі I ст. до н. е. — I ст. н. е. Спосіб катування смолоскипом обрано не випадково: адже поряд із луком і стрілами, якими Ерот ранив серця, смолоскип теж став його атрибутом — саме ним він розпалював полум'я кохання. Греки трактували подібні алегоричні картини як відображення тілесних і душевних мук закоханої людини.

Усі відомі нам пам'ятки із зображеннями Ерота і Псіхеї з античних міст і некрополів Північного Причорномор'я виявлено лише на Боспорі, де вони рівномірно розподілені у його європейській і азіатській частинах. За публікаціями нам пощастило знайти близько 30 подібних зображень, переважна більшість з яких — це теракотові статуетки і рельєфи, а також згадані вище мегарська чаша і ювелірні вироби. Зазначимо, що, разом із довізними теракотами, виявлено й екземпляри, виготовлені з місцевої глини (Пругло 1970, с. 99, табл. 45, 3, 4; На краю ойкумени... 2002, с. 65, № 232; Финогонова 1992, с. 269, рис. 14) і штампи для виробництва статуеток Псіхеї (Сокольский 1964, с. 109, рис. 7; Николаева 1974, с. 16).

Окрім Ерота, існували ще два персоніфікованих божества, пов'язаних із любовним потягом і шлюбом. Це Потос (пристрасть) і Химерос (ба-

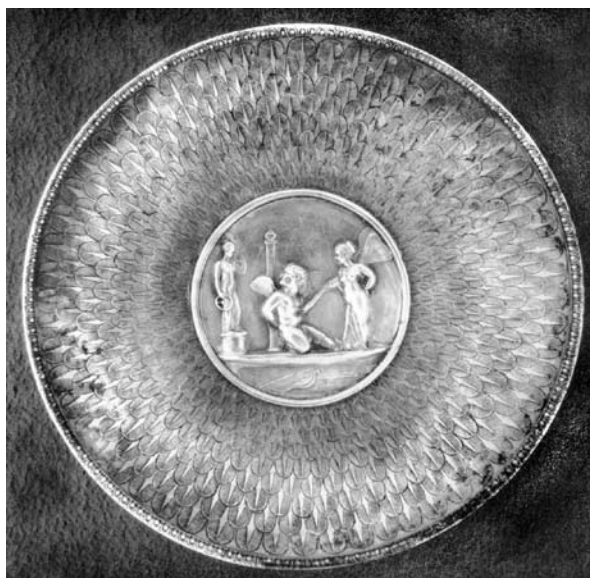

Рис. 4. Псіхея, що мучить Ерота поблизу статуї Немесіди. Рельєфний медальйон на срібному блюді з кургану на нижньому Дону. Початок II ст. до н. е.

жання), яких також вважали синами Афродіти (Aeschyl. Suppl. 1039). Їхня іконографія не відрізнялася від зображень Ерота, тому, яке саме божество мав на увазі художник, можна зрозуміти лише за написами. Наприклад, біля Паріса зазвичай зображували Химероса (рис. 1) — такий напис над крилатим юнаком, який тримає за руку Паріса, зафіксовано на амфориску кінця V ст. до н. е. (ARV, p. 173, 1). На піксиді того самого часу схожа постать в іншій сцені з Афродітою має напис «Потос» (ARV, p. 1328, 92). Отже, можна зробити висновок, що двоє молодих оголених чоловічих крилатих божеств у одній композиції представляють Ерота і Потоса або Химероса, а троє в іншій — усіх цих божеств.

Усупереч уявленню, що побутує у науковій літературі про двох Еротів біля Афродіти, зображених на знайдених в Ольвії, Херсонесі й на Боспорі золотих і срібних медальйонах (Орешников 1894, с. 2; ОАК за 1895, с. 62, рис. 141; ОАК за 1896, с. 180, рис. 555) і персях (Гриневиц 1926, с. 36), їх слід розглядати як супутників богині — Ерота і Потоса чи Химероса. Фігури цих божеств розміщували обабіч бюста Афродіти нібито для симетрії, однак є подібні медальйони з одним лише Еротом (ОАК за 1876, с. 156, табл. 3; ИАК за 1905, № 17, с. 17, рис. 12), тому вірогідно, що це два різних божества, а за їхніми зображеннями стоїть певний міфологічний сюжет.

Зображення супутників богині можна побачити і на розписних вазах. Так, Ерот і Потос супроводжують Афродіту, яка летить на лебеді, на картині пеліки з Пантікапея (ОАК за 1877, с. 246, табл. 6; UKV, № 480). Химерос присутній разом із богинею у сценах міфу про Паріса і Єлену на гідрії й лекіфі, також знайдених у некрополі Пантікапея (ОАК за 1861, с. 111, 122, табл. 5; UKV, № 159, 291). На картинах, що прикрашають кілька рибних таць із некрополів європейської та азіатської частин Боспору, Ерот, Потос і Химерос супроводжують Європу, яка їде на весіллі із Зевсом (ОАК за 1882, с. 106—108; UKV, № 51, 55—59; Скржинская 2002, с. 33—35, рис. 9).

Перекази про кохання Афродіти до Діоніса й Адоніса — східного божества вмираючої і воскресаючої природи — не мали широкого поширення в Північному Причорномор'ї. Певно, ці сюжети цікавили лише освічених боспорян, які спеціально купували дорогі вази з подібною темою розписів, яких уціліло всього кілька екземплярів.

Декор знайденої у некрополі Пантікапея коштовної ойнохої із рельєфними фігурами, виготовленої наприкінці V ст. до н. е. (Zervoudaki 1968, s. 32, № 59), належить до найраніших зображень Афродіти й Адоніса на аттичних вазах (LIMC, Bd. 1, s. 228). У родині боспорського власника ойнохої, який, можливо, власноручно привіз її з Афін, без сумніву, знали переказ про те, як Афродіта

Рис. 5. Афродіта з веретеном та Діоніс із канфаром у сцені весілля. Прорисовка розпису на кришці лекани з Пантікапея. IV ст. до н. е.

образи матір Адоніса Смірну, а той, ставши на-прочуд гарним юнаком, викликав у богині пристрасне кохання, але, пам'ятаючи образу матері, довго не відповідав їй взаємністю (Apoll. Rhod. IV, 914-919; Diod. Sic. IV, 83; Hygin. Fab. 58, 271). У центрі композиції на вазі сидить Адоніс, а біля нього — Афродіта з Еротом і Пейто — богинею любовного переконання, які допомагали Афродіті завоювати прихильність юнака. Поряд з усіма персонажами написано їхні імена. Пейто, яка сприяла Афродіті у розпаленні кохання, згадували у грецькій поезії ще у VII—VI ст. до н. е. (Sapph. Fr. 135; Ibis. Fr. 5;), а Есхіл (Suppl. 1040) називав її донькою богині. На обізнаність боспорян із цим персонажем міфів і віршів про Афродіту вказують розписи кількох ваз. Крім ойнохої із фігурами Адоніса й Афродіти, Пейто зображено поруч із богинею на згаданих вище пеліці зі сценою наради Зевса і Феміди, а також на звороті гідрії з епізодом міфу про Паріса і Єлену.

Тріада Діоніс, Афродіта і Ерот відома у грецькій літературі з архаїчного часу. Так, Анакреонт (fr. 775 Bergk), звертаючись до Діоніса з молитвою, згадував його супутників «Афродіту багряну» і «Ерота владного». Пізніше з'явився варіант міфу про шлюбні стосунки Діоніса й

Афродіти. Їхнє весілля зображено на кришці лекани IV ст. до н. е. з Пантікапея (ОАК за 1863, с. 15, табл. 1). Діоніса представлено із властивими йому атрибутами — тирсом і канфаром, а в Афродіті у руках не звичайні для богині прядка і веретено. Молоді жінки з дарунками підходять до Афродіти як до нареченої, біля якої стоїть рідкісної форми посуд на високій ніжці — так званий весільний лебет, що використовували виключно під час весільних церемоній. Напівоголена богиня сидить у кріслі, займаючись, на перший погляд, звичайною для будь-якої гречанки справою: виготовленням пряжі (рис. 5). Рідкісне зображення Афродіти з такими атрибутами зафіксовано й на скляному медальйоні з Пантікапея, близькому за часом виготовлення до згаданої лекани. Афродіту тут зображено одну, вона також сидить у кріслі, тримаючи в лівій руці прялку, а правою скручуючи нитку (Кунина 2000, с. 186—187, рис. 1).

Сучасні дослідники вбачають у подібних зображеннях Афродіти натяк на одне з давніх уявлень про неї: вона тримала в руках нитку людської долі й могла нею розпоряджатися (Suhr. 1969, р. 101). В античній літературі сюжет про Афродіту, що пряде, зберігся в поемі Нонна

«Діяння Діоніса». У творі описано, як Афіна, яка мала славу неперевершеної прядлі, застала за прядкою Афродіту і дуже розгнівалася, пригрозивши взагалі відмовитися від цього ремесла. Тоді Афродіта вибачилась і більше ніколи не торкалася прядки.

У згаданому повідомленні автора, що жив наприкінці античної доби в V ст. н. е., відчувається прагнення примирити суперечливі розповіді й зображення двох богинь, які в його уявленні опікувались прядінням і ткацтвом. Проте якщо Афіні така функція була притаманна, то нитка в руках Афродіти мала алегоричний зміст, уособлюючи лінію життя людини.

Отже, пам'ятки образотворчого мистецтва дали змогу дізнатися, що в Ольвії, Херсонесі й на Боспорі були відомі міфи про народження Афродіти, про її коханих Гермеса, Адоніса й Діоніса, її дітей — Ерота, Пріапа й Гермафродита. У місцевих переказах богиня поставала то в образі Уранії Апатури — покровительки громадянської общини і мореплавання, то в іпостасі богині кохання і краси у супроводі свого улюбленого сина Ерота, що цілком відповідало двом різним іконографічним образам богині. До кола міфів про Афродіту входить легенда про Ерота і Псіхею, що символізувала прагнення до гармонії

між душею й тілом і подолання перешкод на цьому шляху. Судячи з археологічних знахідок у Північному Причорномор'ї, цей переказ знайшов сприятливий ґрунт лише на Боспорі, де, до того ж, зафіксовано найбільшу розмаїтість міфів про Афродіту, що пояснюється більш важливим місцем богині в пантеоні боспорських богів, на відміну від пантеонів інших держав цього регіону.

Порівняння зображень на кераміці та ювелірних виробках з Ольвії, Херсонеса і Боспору з написами на аттичних вазах дало змогу дійти висновку, що місцеві жителі були обізнані з сюжетами переказів із участю супутників Афродіти — Потоса і Химероса — персоніфікованих божеств любовного жадання і пристрасті, а також богині любовного переконання Пейто.

Аналіз близько 100 пам'яток образотворчого мистецтва засвідчує, що деякі міфи про Афродіту набули в античних державах Північного Причорномор'я значного поширення, а деякі знали лише в середовищі освічених і заможних еллінів. До перших належать перекази про народження богині і її синів — Ерота і Пріапа, а до других — легенди про Афродіту-прядлю, її кохання до Діоніса й Адоніса, а також ілюстрації міфів, викладених в епічних поемах.

- Вальдгауэр О.Ф. Афродита Урания и Афродита Пандемос // ИРАИМК. — 1922. — Т. 2. — С. 209—227.
- Вахтина М.Ю. Золотая подвеска с изображением Афродиты из раскопок Елисаветовского городища на Нижнем Дону // КСИА. — 1988. — № 194. — С. 92—95.
- Гриневич К.Э. Подстенный склеп № 1012 и ворота Херсонеса // Херсонесс. сб. — 1926. — № 1. — С. 1—72.
- Денисова В.И. Корoplastика Боспора. — Л., 1981.
- Забелина В.С. Импортные «мегарские» чаши из Пантикапея // Сообщения ГМИИ. Культура и искусство Боспора. — М., 1984. — № 7. — С. 153—172.
- Історія української культури. — К., 2001. — Т. 1.
- Кобылина М.М. Эллинистическая ваза из Ольвии // Уч. зап. МГУ. Тр. кафедры искусствознания. — 1947. — № 126. — С. 3—10.
- Кобылина М.М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. — М., 1961.
- Коровина А.К. Терракотовые статуэтки из Гермонассы // Терракотовые статуэтки Придонья и Таманского полуострова // САИ. — 1974. — С. 39—41.
- Кошеленко Г.А. Боспорский вариант мифа о гибели гигантов // Боспор. сб. — 1992. — № 2. — С. 147—160.
- Кравівіна В.В., Буйських А.В., Крутилов В.В. Археологічні дослідження 1998 р. в південній частині Ольвії // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998. — С. 86—87.
- Кругликова И.Т. Терракоты Горгиппии // Терракотовые статуэтки Придонья и Таманского полуострова // САИ. — 1974. — С. 43—50.
- Круглов А.В. Реконструкция и интерпретация мраморного алтаря из Ольвии // Жертвоприношение. — М., 2000.
- Куніна Н.З. Стекланые медальоны с рисунками из некрополя Пантикапея // Античное Причерноморье. — СПб., 2000. — С. 186—191.
- Левина Э.А. Светильники с мифологическими сюжетами из коллекции Одесского археологического музея // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986. — С. 120—124.
- Максимова М.И. Аргюховский курган. — М., 1979.
- Мещеряков В.Ф. Религия и культы Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1980.
- Назаров В.В. Святилище Афродиты в Борисфене // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 156—160.
- На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского: Каталог выставки. — М., 2002.
- Неверов О.Я. Античные камни в собрании Эрмитажа. — Л., 1971.

- Неверов О.Я. Античные инталии в собрании Эрмитажа. — Л., 1976.
- Николаева Э.Я. Терракоты города Кеп // Терракотовые статуэтки Придонья и Таманского полуострова // САИ. — 1974. — С. 13—16.
- Орешиков А.В. Несколько замечаний о древностях, найденных в Парутине в 1891 г. // Древности. Тр. Императорского Московского археологического общества. — М., 1894. — Т. 15. — Вып. 2. — С. 12—17.
- Пругло В.И. Терракоты из Тиритаки // Терракоты Северного Причерноморья // САИ. — 1970. — С. 114—118.
- Русяева А.С. О культе Гермеса в Ольвии // Ольвия. — К., 1975. — С. 118—125.
- Русяева А.С. Земледельческие культы Ольвии. — К., 1979.
- Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982.
- Русяева А.С. Исследование Западного теменоса Ольвии // ВДИ. — 1991. — № 4. — С. 123—138.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Сапрыкин С.Ю. Афродита с двумя Эротами из Херсонеса Таврического // Херсонес. сб. — 1998. — Вып. 9. — С. 59—71.
- Силантьева П.Ф. Терракоты Пантикапея // Терракотовые статуэтки Пантикапея: САИ. — 1974. — С. 5—37.
- Скржинская М.В. Иллюстрации литературных произведений на аттических вазах из раскопок Боспора // РА. — 2002. — № 1. — С. 24—35.
- Сокольский Н.И. Святилище Афродиты в Кепях // СА. — 1964. — № 4. — С. 101—118.
- Сокольский Н.И. Культ Афродиты в Кепях конца VI—V вв. до н. э. // ВДИ. — 1973. — № 4. — С. 88—92.
- Сорокина Н.П. Терракоты из некрополя Кеп // Терракотовые статуэтки Придонья и Таманского полуострова // САИ. — 1974. — С. 16—20.
- Стефани Л. Объяснение нескольких художественных произведений, найденных в 1876 г. в южной России // ОАК за 1877 г. — СПб., 1878. — С. 5—282.
- Финогенова С.И. Терракоты Гермонассы // Археология и искусство Боспора. Сообщ. ГМИИ — М., 1992. — № 10. — С. 257—283.
- Харко Л.П. Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском // КСИИМК. — 1946. — № 13. — С. 137—146.
- Kaposhina S.I. A Sarmatian Royal Burial at Novocherkassk // Antiquity. — 1963. — Vol. 148, 37. — P. 256—258.
- Helm R. Psyche // Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. — Stuttgart, 1959. — Bd. 23, 2. — S. 1434—1438.
- Suhr E.G. The Spinning Aphrodite. — New-York, 1969.
- Zervoudaki E.A. Attische polychrome Reliefkeramik des IV Jahrhunderts v. Chr. // Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung. — 1968. — Bd. 3. — S. 1—88.

Одержано 19.10.2005

М.В. Скржинская

МИФЫ ОБ АФРОДИТЕ В ИЗОБРАЖЕНИЯХ НА ПРЕДМЕТАХ ИСКУССТВА, НАЙДЕННЫХ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Афродита входила в число любимых персонажей античного фольклора и литературы. Памятники изобразительного искусства дают возможность узнать, какие мифы о богине были известны в античных государствах Северного Причерноморья. Жители Боспора, Ольвии и Херсонеса знали мифы о рождении Афродиты, о ее возлюбленных Гермесе, Адонисе и Дионисе, о ее детях Эроте, Приапе и Гермафродите, спутниках Пейто, Химеросе и Потосе. В местных преданиях богиня представала то в образе Урании Апатуры — покровительницы гражданской общины и мореплавания, то в образе богини любви и красоты в сопровождении своего любимого сына Эрота. Этим циклам соответствовали два разных иконографических образа богини. К кругу сказаний об Афродите примыкает предание об Эроте и Психее, имевшее символический смысл: стремление к гармонии потребностей души и тела и преодоление препятствий на этом пути. Судя по археологическим находкам, в Северном Причерноморье это предание нашло благоприятную почву лишь на Боспоре. Здесь же отмечается наибольшее многообразие сказаний об Афродите, что объясняется более важным местом богини в пантеоне боспорских богов по сравнению с пантеонами других государств этого региона.

Анализ около 100 памятников изобразительного искусства показал, что предания имели широкое распространение в античных государствах Северного Причерноморья, а другие были известны лишь в среде образованных и состоятельных эллинов. К первым относятся мифы о рождении богини и ее сыновьях Эроте и Приапе, ко вторым — предания об Афродите, ткущей нить человеческой судьбы, о ее связях с Дионисом и Адонисом, а также иллюстрации к мифам, изложенным в эпических поэмах.

MYTHS ABOUT APHRODITE AT THE IMAGES ON THE WORKS OF ART DISCOVERED IN THE BLACK SEA NORTH REGION

Aphrodite is one of the most favorite personages of the ancient folklore and literature. Monuments of fine arts allow finding out what myths about the goddess were known in the ancient states of the Black Sea North Region. The populations of Bosporos, Olbia, and Chersonesos were acquainted with the story of the birth of Aphrodite, her lovers Hermes, Adonis and Dionysus, her children Eros, Priapos and Hermaphrodite, her attendants Peitho, Himeros and Pothos. The local tradition represents the goddess now as Urania Apaturia, the patron of civil community and navigation, now as the goddess of love and beauty accompanied by her favorite son Eros. Two different graphic images of the goddess correspond to these series of myths. The cycle of the legends about Aphrodite is connected with the legend about Eros and Psyche, which was symbolic: aspiration for the harmony of the spiritual and physical needs and overcoming obstacles in achieving this. Judging by the archaeological finds from the Black Sea North Region this legend founds its 'fertile field' only on Bosporos. The widest variety of legends about Aphrodite also existed there, which resulted from the fact that the goddess had a more important place in the Bosporan pantheon if compared to the pantheons of the other states of this region.

The analysis of over a hundred monuments of fine arts has shown that some legends were widespread in the ancient states of the Black Sea North Region, others were known only to educated and prosperous Hellene. To the former belong the myths about the birth of the goddess and her sons Eros and Priapos, to the latter — stories about Aphrodite weaving the thread of human life, about her relations with Dionysus and Adonis, as well as the illustrations of the myths related in epic poems.

Д.Н. Козак

ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕНН СЛОВ'Н У ДНІСТРО-ДНІПРОВСЬКОМУ МЕЖИРІЧчі

Статтю присвячено етнокультурним процесам на території між Західним Бугом, Дністром і Дніпром протягом I тис. н. е.

У 1980-х рр. сформувалася українська (київська) школа археологів-славістів. Після довготривалого періоду широкомасштабних польових досліджень набула закінченого вигляду концепція щодо походження та ранньої історії слов'ян. У той час активно досліджувалися пам'ятки ранньосередньовічного періоду на Дністрі (Баран 1988; 2004); було виявлено і доволі повно вивчено не відомий раніше пласт пам'яток I—II ст. н. е. на Поділлі та Волині (зубрицька культура) (Козак 1991; 1994; Козак, Оприск, Шкоропад 1999; Козак, Прищеп, Шкоропад 2004); у Подесенні та Подніпров'ї розкопано низку нових поселень та могильників пізньозарубинецької та київської культур (Терпиловський 1984; Терпиловський, Абашина 1992). У серії монографій (Етнокультурная карта ... 1985; Славяне Юго-Восточной Европы ... 1990) згадані матеріали отримали глибоку культурно-хронологічну й етноісторичну інтерпретацію, що дало змогу створити узагальнювальну характеристику етнокультурних процесів на території між Західним Бугом, Дністром і Дніпром протягом I тис. н. е.

© Д.Н. КОЗАК, 2006

Зіставлення нових археологічних даних з письмовими джерелами дало можливість пов'язати ці процеси з динамікою європейської історії.

Методологічною основою київської концепції є положення, згідно з яким становлення слов'ян відбувалося поетапно протягом тривалого часу шляхом інтеграції з іншими етнічними групами: балтами на півночі і сході, іраномовними племенами на півдні, германцями на заході і фракійцями на південному заході.

До III—II ст. до н. е. слов'янський етнос формувався переважно між Одрою і Віслою, охоплюючи також територію Волині в ареалах лужицької, поморської та кльошової культур. Із виникненням зарубинецької культури ареал давньослов'янської історії поширився на межиріччя Вісли й Дніпра, а західні регіони опинилися під впливом германських культур.

З рубежу III—II ст. до н. е. до середини I ст. н. е. одним із найбільших культурно-етнічних утворень на території України були зарубинецькі племена, доволі складний генезис та етнічний склад яких і на сьогодні остаточно не з'ясований.

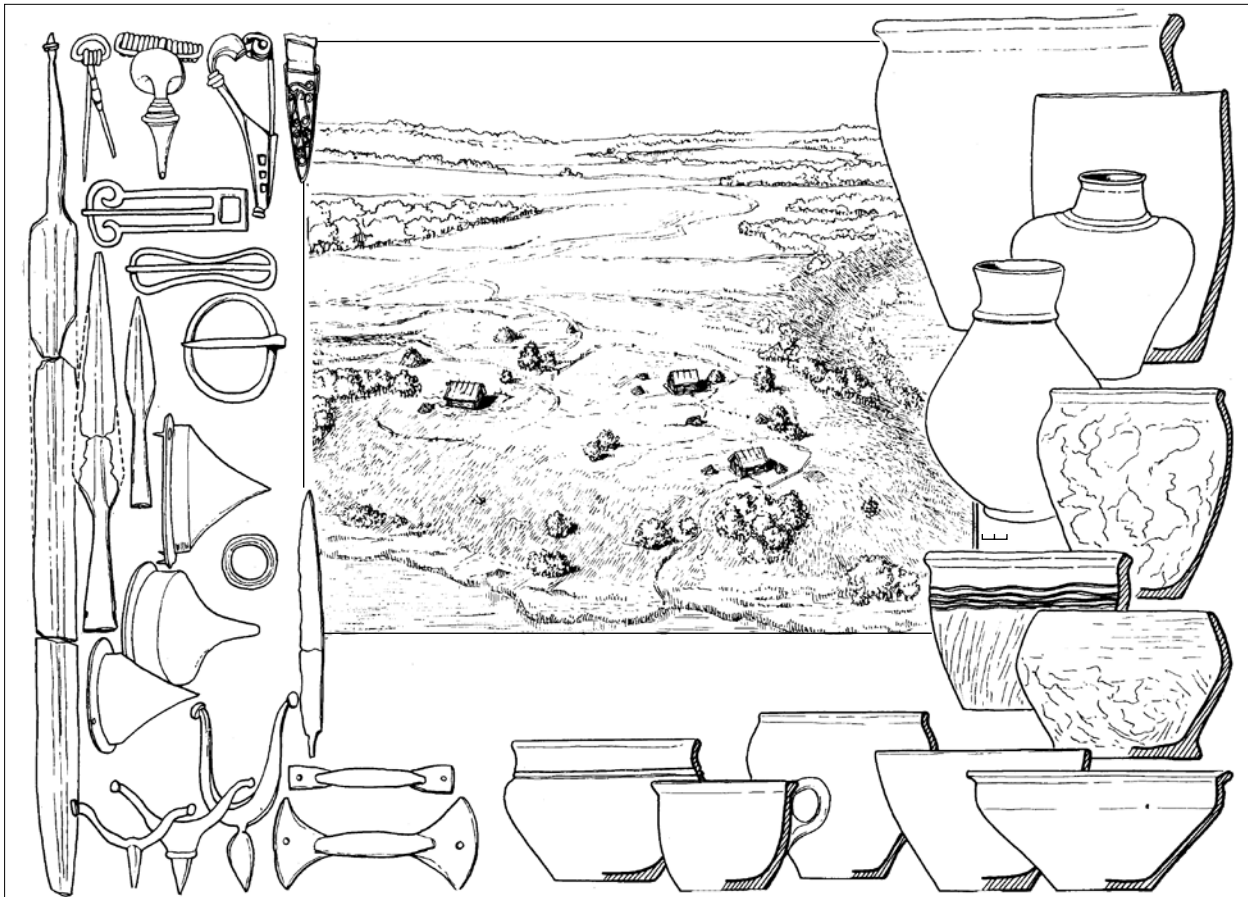

Рис. 1. Комплекс матеріальної культури пшеворських племен Західної України в першій чверті I тис. н. е.

Перший дослідник зарубинецької культури В.В. Хвойка був упевнений, що її створили слов'яни. Ця інтерпретація домінувала у працях Є.В. Махно, Е.О. Симоновича, Є.В. Максимова (Максимов 1982, с. 181).

Інший погляд на зарубинецьку культуру висловив німецький археолог П. Рейнеке, який з огляду на її зовнішню подібність до пшеворської культури доводив їх германське походження. Найпопулярнішим прихильником цієї ідеї залишається Д.А. Мачинський (Мачинський 1966, с. 38).

К.В. Каспарова на основі аналізу певних категорій археологічного матеріалу дійшла висновку, що носіями зарубинецької культури були кельто-фракійці (бастарни) і кельто-іллрійці, інтегровані з місцевими групами населення (Каспарова 1984). Подібні погляди поділяє і С.П. Пачкова (Пачкова 2004, с. 9—39).

Цих прикладів достатньо, щоб довести складність визначення етнічного змісту зарубинецьких пам'яток. Така ситуація, очевидно, відображає реальну історичну ситуацію останніх століть до н. е., часу масових міграцій великих груп людей, коли легко взаємодіяли кілька споріднених або ж зовсім чужих етнокультурних груп, утворюючи нові формування.

Отже, можна припустити, що слов'янський

етнос відігравав у зарубинецькій культурі певну, можливо, домінуючу роль, формуючись у взаємодії з низкою інших етнічних компонентів. Зарубинецька культура стала важливим, а можливо, одним із головних компонентів археологічних культур (зубрицької, пізньозарубинецької, київської), творців яких можна ототожнювати з історичними давньослов'янськими племенами. Це дає підстави для оцінки ролі зарубинців у процесі слов'янського етногенезу, не менш активними учасниками якого були носії пшеворської культури, особливо у її східній частині. На відміну від основного масиву, переважно германізованого, волино-подільські пшеворські пам'ятки відрізняються значущістю компонента поморсько-кльошової культури (Козак 1994) (рис. 1).

Ця складова займає чи не провідне місце у зарубинецьких старожитностях, особливо у поліській групі. Проте до цього часу в археологічному матеріалі не простежено якихось помітних контактів між пшеворськими і зарубинецькими групами населення в період розвитку їхніх культур. Ситуація різко змінилася на початку — в середині I ст. н. е., коли, за збігом певних обставин (експансія сарматів, екологічні катаклізми, можливо, скорочення внутрішніх резервів розвитку), розпалася зарубинецька

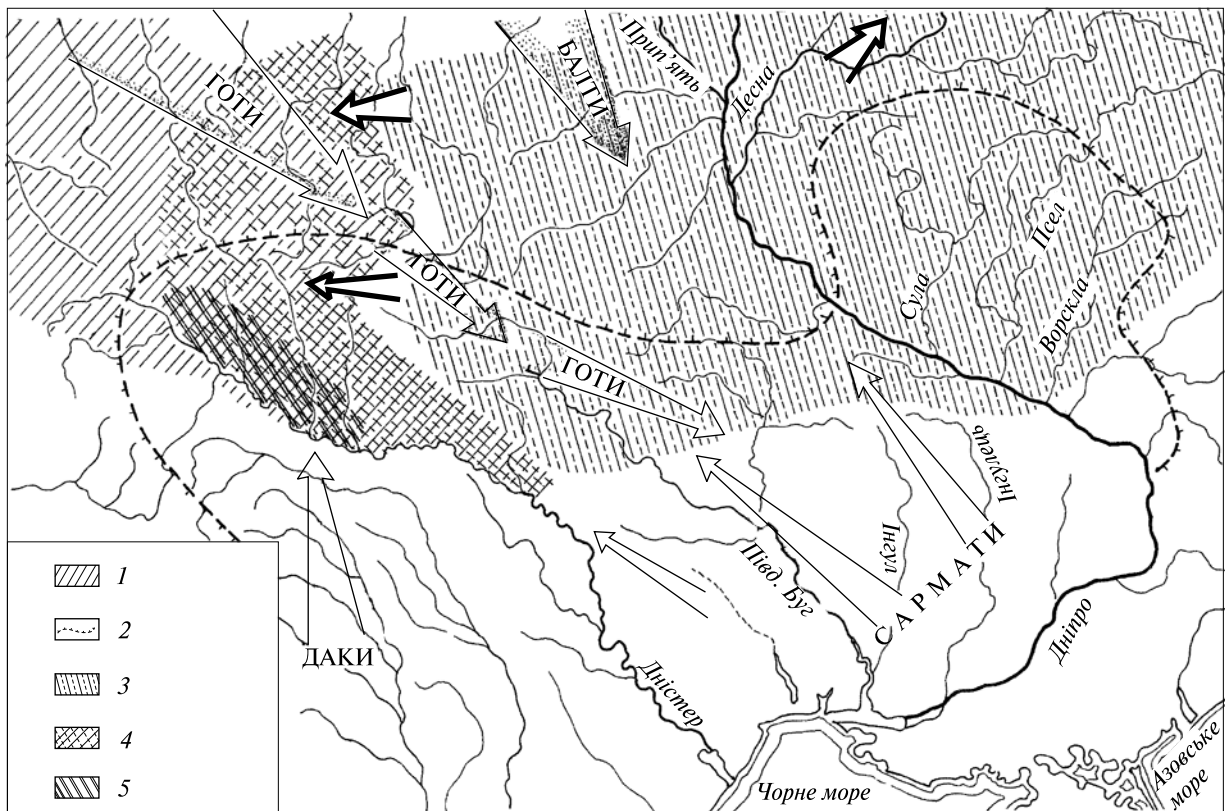

Рис. 2. Карта етнокультурної ситуації на території України в першій чверті I тис. н. е.: 1 — пшеворська культура на території Польщі; 2 — межа черняхівської культури у III ст.; 3 — пізньозарубинецькі культурні групи; 4 — зубрицька культура; 5 — липицька культура

культура, що спричинило економічну і політичну нестабільність у регіоні від Буга і Дністра до Дніпра. Середньодніпровське населення відійшло до Південного Побужжя, Подесення і Подніпров'я, а його місце зайняли окремі сарматські групи. По Тясмину, Росі й до Стугни з'явилися численні багаті кургани. У ці ж райони із заходу проникають носії пшеворської культури. Очевидно, усі прийшли групи, а також зарубинецькі общини, що залишилися на своїх землях, підпорядковувалися сарматам.

З археологічних матеріалів випливає, що поліські зарубинці мігрували переважно у Подністров'я. Приплив нових значних мас людей із Полісся призвів до руйнування тут племінних та родових зв'язків, зміни місць існування, освоєння нових земель, здебільшого внаслідок витіснення дакійців із території Середнього Подністров'я.

За цих умов формувалися інші племінні й міжплемінні утворення, іншого вияву набули матеріальна і духовна культура. На нашу думку, саме у той час переважно завершилося становлення ранньослов'янського венедського етносу, центр якого перемістився до західних областей сучасної України і на Дніпровське Лівобережжя, які не постраждали від сарматської експансії.

На Подністров'ї та Волині до кінця I ст. н. е. викристалізувалася зубрицька культура, в основі

якої лежав синтез місцевої групи пшеворської і зарубинецької культурно-етнічних спільнот.

На той час на Подніпров'ї і Подесенні існували змішані зарубинецько-балтські, зарубинецько-пшеворські та зарубинецько-сарматські пам'ятки, переважну більшість населення яких очевидно складали нащадки зарубинецьких племен (рис. 2).

Згідно з письмовими джерелами, ці спільноти слід пов'язувати з племенами венедів. Що ж відомо з писемних джерел про давніх слов'ян?

Початкові етапи діяльності давніх слов'ян як сформованого етносу проходили, очевидно, у глибинах Європейського континенту, на територіях, віддалених від цивілізаційних осередків того часу. Саме тому давні історики, політики, географи, які вивчали або ж цікавилися варварським світом, подають щодо слов'ян скупі, уривчасті і до того ж суперечливі інформації.

Для розуміння проблеми етногенезу слов'ян важливою є інформація історика VI ст. Йордана про те, що групи слов'янського народу, відомі у його час під різними назвами, у давнину мали одну спільну назву «венеди» (Йордан 1960, с. 119). Відштовхуючись від цього повідомлення, розглянемо всі відомі нам дані щодо венедів.

Найранішу згадку цього етноніму на Європейському континенті зафіксовано у листах

римського історика I ст. до н. е. Помпоніума Мелита в працях історика початку I ст. н. е. Плінія Старшого. Ці автори пишуть, що римський проконсул у Галії отримав у дар від германців двох «індів» (венедів), яких негода занесла до їх берегів на Балтійському узбережжі. Багато вчених розглядають цей епізод як свідчення проживання венедів-слов'ян на берегах Балтики вже у I ст. до н. е. (Пліній 1991, с. 31).

На думку дослідників, достовірнішою є згадка про венедів Плінія Старшого (помер у 79 р.), який, описуючи народи Прибалтики, згадує сарматів, венедів, скірів і гіррів. Дані Плінія ґрунтуються на матеріалах експедиції римського флоту в гирло Вісли, опубліковані римським істориком Філемоном (Пліній 1991, с. 3).

Значно змістовніше пише про венедів римський історик Тацит, який у праці «Германія» подає єдиний у давній літературі детальний опис не лише території венедів, а й характерних рис їхнього життя та побуту. Зокрема, венеди, на відміну від сарматів, будували житла, тобто були осілим землеробським народом. Вони носили щити, були вправними воїнами — вели активні воєнні дії з певкінами і феннами, застосовуючи при цьому виважену тактику. Хоча Тацит окремо й не пише про територію венедів, зазначаючи лише, що вона розташована на схід від германців, утім описуючи діяльність венедів, досить точно її окреслює — це простори між феннами і певкінами, щодо яких вони чинили розбій. Дослідники встановили, що певкіни проживали у гирлі Дунаю і, можливо, над Дністром, уздовж східних відрогів Карпат, й ідентифікують їх з добре відомими за письмовими джерелами племенами бастарнів. Фени жили на північ від балтів за Двиною і верхньою Волгою, а германці — на захід від Вісли.

Отже, згідно з описом Тацита, венеди у I ст. н. е. займали територію на схід від Вісли, на південь від балтів і фенів та на північ від певкінів (бастарнів). На думку Г. Ловмянського, на сході ареал венедів сягав лівого берега Дніпра, оскільки лінгвісти простежують контакти слов'янської мови з племенами Приазов'я — спалами (звідси архаїчне слов'янське слово «ісполін») (Jowmianski 1963, с. 364).

Про слов'ян згадує (уже під їх власною назвою, хоча й деформованою) й учений із Александрії Птолемей (90—170 рр.) у праці «Географія». Крім племен, що проживали південніше від венедів, Птолемей називає і народи від Прибалтики й далі на схід: галінбів, сидинів, ставанів, аланів (Птолемей, III, 58). Багато вчених, починаючи з М.В. Ломоносова і В.М. Татищева, ототожнювали назви «ставани» і «слов'яни». На думку Г. Ловмянського, ці народи могли бути пов'язані із торговим шляхом від Балтійського

до Азовського моря, що існував у I—II ст. Г. Ловмянський локалізував ставанів у Середньому Подніпров'ї і Подесенні. На його думку, цю назву вживали купці, які вели торгівлю між народами Прибалтики й аланами (Jowmianski 1963, с. 63—365).

Більш пізню згадку про слов'ян-венедів зафіксовано у дорожній карті римських купців — «Певтингерових таблицях», датованій другою половиною III ст., у якій венеди локалізовані на північ від Карпат, на Подніпров'ї, а також у гирлі Дунаю. Цей документ розглядають як доказ заселення слов'янами Подунав'я уже у пізньоримський час.

З аналізу письмових джерел можна зробити висновок, що венеди-слов'яни на межі ер жили на землях сучасних Полісся і Волині, та Середнього Подніпров'я. У II—III ст. венеди зайняли землі, що належали нащадкам бастарнів і дакійцям, а також освоювали простір у гирлі Дунаю.

Виходячи з археологічних і письмових даних, вважаємо, що історію давніх слов'ян, на відміну від історії їх пращурів, праслов'ян, потрібно починати з I ст. н. е., тобто з часу появи згадок про них у письмових джерелах. Останній факт може означати, що саме в той період давньослов'янські племена стали настільки сформованою етнополітичною одиницею, що були помічені й виділені серед численних народів Європи. Найвагоміші свідчення про давніх слов'ян залишив Корнелій Тацит, який називав їх венедями. Археологічним еквівалентом тацитових венедів, на наш погляд, є носії зубрицької і пізньозарубинецької культурно-етнічних спільнот I—II ст., виявлені й досліджені лише в останні десятиріччя на Подністров'ї, Волині, Середньому Подніпров'ї і Подесенні.

Назва «венеди» збереглася за слов'янами і в III—IV ст. Як зазначає Страбон, венеди розділилися на кілька груп: слов'ян, антів і венедів. Археологічним еквівалентом перших двох є празько-корчацька і пенківська культури, поширені на території України.

Отже, історію давніх слов'ян можна розділити на венедський (I—IV ст.) і слов'яно-антський (V—VII ст.) періоди. У венедському, очевидно, слід виділити ранньо- (I—II ст.) і пізньовенедський (III—IV ст.) етапи, перший з яких відповідає існуванню венедів у рамках зубрицької і пізньозарубинецької культур, а другий — часу функціонування черняхівської культури.

Зубрицька культура була поширена на території Подністров'я і Волині, а на заході вона межувала з германськими племенами, на півдні — з дакійцями, на півночі — з балтським етнічним субстратом.

Зубрицькі племена проживали на невеликих поселеннях у напівземлянках чи наземних глинобитних житлах (рис. 3). Поховальний обряд

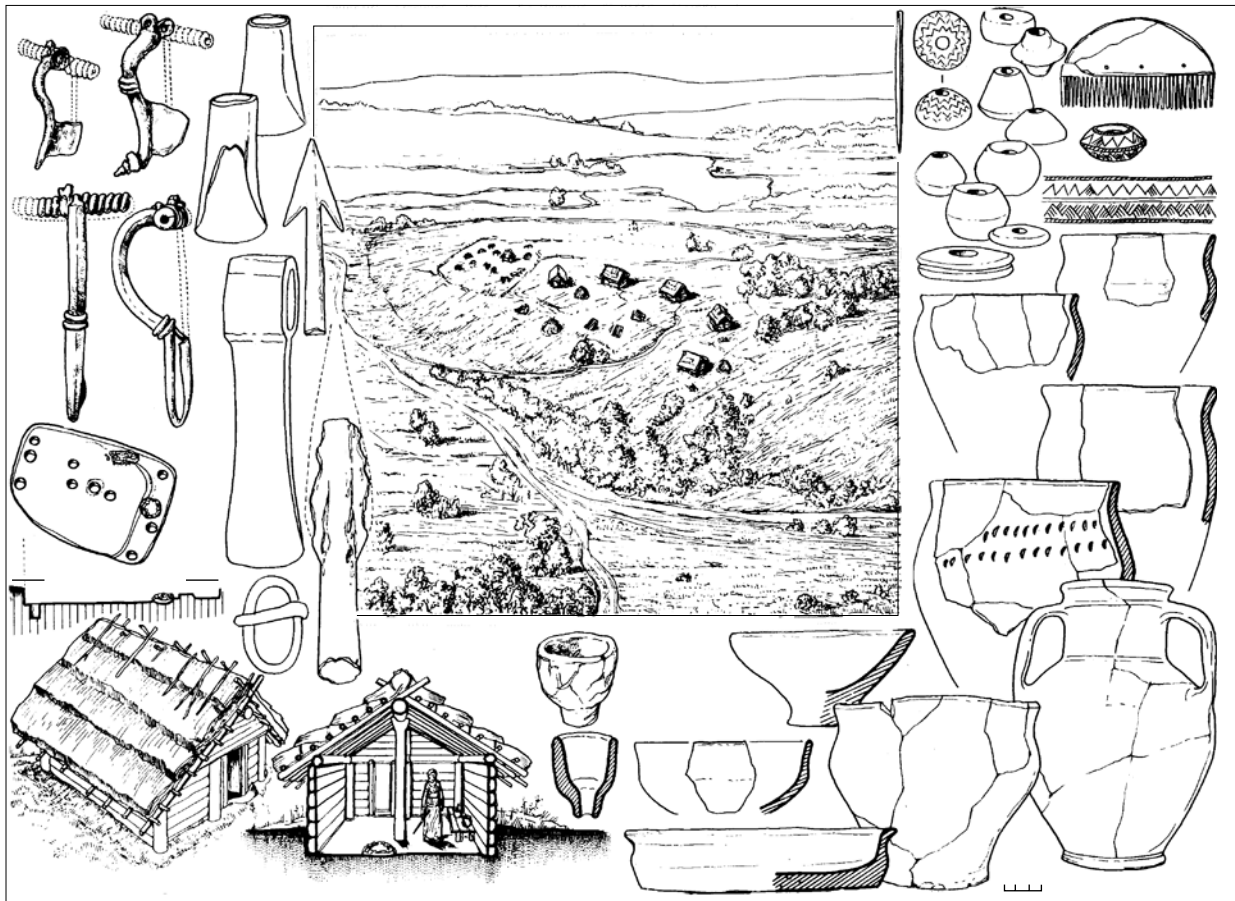

Рис. 3. Комплекс матеріальної культури венедів (зубрицька культура) на Подністров'ї (II—III ст. н. е.)

не відомий. У вжитку був глиняний посуд (горщики, миски, кухлики, диски-сковорідки), виліплений ручним способом. З другої половини I ст. венеди Подністров'я почали користуватися гончарним посудом липицької культури, через століття — горщиками і мисками провінційно-римських зразків. З інших предметів, знайдених у великій кількості на зубрицьких поселеннях, помітними є ті, що пов'язані з виробництвом, землеробством і ремеслами. Унікальною для населення України того часу є млинарська споруда з кількома приміщеннями, жорнами, ямами і зерноховищами, виявлена на поселенні Пасіки-Зубрицькі.

Зубрицька культура виникла в результаті складних етнокультурних процесів на території України у другій половині I ст. н. е., початок яких збігається із часом, коли на Поліссі, як і в інших регіонах, розпалася зарубинецька культура. За результатами археологічних досліджень, значна частина зарубинецьких племен мігрувала на південь, на землі Західної Волині й Поділля, зупиняючись на існуючих тут пшеворських поселеннях, вступаючи у тісні контакти і змішуючись з їх жителями. У цьому регіоні відсутні «чисті» зарубинецькі пам'ятки, як, наприклад, на Південному Побужжі. Очевидно, за-

рубинецькі племена рухалися з Полісся невеликими розрізненими сімейно-родовими групами і не створювали окремих поселень.

Чисельність населення збільшилася тут у 2,5—3 рази, в результаті чого з'явилася велика кількість нових поселень, а багато людей мігрувало у Середнє Подністров'я і далі на південь, у регіон Буджацького степу. На Подністров'ї зарубинці долучилися й до дако-пшеворського інтеграційного процесу, який фіксується з початку I ст. н. е. Із середини I ст. на дако-пшеворських поселеннях і могильниках з'явився кількісно помітний зарубинецький компонент (Ремезівці, Верхня Липиця, Болотня) (рис. 4). Ця обставина може свідчити про наявність культурно-етнічних контактів між зарубинцями, пшеворцями і дакійцями, що привело до синтезу їхніх культур. На усіх поселеннях Подністров'я використовували аналогічні форми ліпного посуду, гончарні посудини липицького типу, були поширені однакові прикраси і деталі одягу (фібули, пряжки, намиста), предмети побуту (ножі, замки, прясла), землеробські й ремісничі інструменти.

На початку II ст. зафіксовано значне нівелювання окремих культурних елементів, що зумовило формування власне зубрицької культури.

У III ст. зубрицькі пам'ятки Подністров'я поступово трансформувались у старожитності

так званої черняхівської культури, відомої за дослідженнями В.Д. Барана у Ріпневі II, Черепині, Дем'янові (Козак 1982, с. 31—48).

Зіставлення керамічних комплексів обох груп пам'яток показало, що вони відрізняються лише за кількістю гончарного посуду провінційно-римського типу. Якщо на зубрицьких пам'ятках II — першої половини III ст. вона становить 10—20, то на черняхівських пам'ятках — 30—60 %. Ліпний посуд однаковий, ідентичні й способи житлового і господарського будівництва.

Знаряддя праці, побутові предмети, прикраси, інші категорії матеріальної культури на пам'ятках черняхівського типу набагато різноманітніші й досконаліші, що пояснюється вищим рівнем соціально-економічного розвитку їх носіїв. Звідси можна зробити висновок, що старожитності III—IV ст. із Подністров'я засвідчують подальший розвиток матеріальної культури венедів на якісно новому етапі (пізньовенедському) їх культурної, соціально-економічної еволюції у рамках черняхівської культурно-етнічної спільноти.

Менш вивченими є етнічні процеси у I—II ст. на сході України після розпаду зарубинецької культури (Терпиловський 2004, с. 21—35). Досить очевидною є різновекторність міграцій населення: зарубинецького — на Південне Побужжя, Подесення і на схід Дніпровського Лівобережжя, пшеворського — із заходу на Середнє Подніпров'я, балтського — на південь, сарматського — на північ. За цих умов сформувалося кілька локальних груп пам'яток, носіями яких були різноетнічні спільноти. Усі ці пам'ятки дослідники об'єднують у пізньозарубинецьку культуру, яку датують другою половиною I—II ст.

Кожна з груп цієї культури не є безпосереднім продовженням зарубинецьких старожитностей, за винятком, можливо, пам'яток на кшталт Лютіжа на Середньому Подніпров'ї, але кожна з них має зарубинецький компонент.

З огляду на це ми маємо підстави говорити про специфіку становлення венедського етносу на Подніпров'ї: асиміляцію балтського етнічного компонента, що ілюструють змішані юхновсько-зарубинецькі пам'ятки типу Почепа і Гринів, на яких, окрім зарубинецьких, зафіксовано елементи культури штрихованої кераміки. Асимілятивні процеси венедів з носіями пшеворської культури (очевидно, змішаного венедо-германського населення) і сарматами відображають матеріали поселень Південного Побужжя і пам'яток Подніпров'я типу Картамишево-2 і Терновки-2.

У результаті взаємодії усіх зазначених етнічних груп наприкінці II—III ст. сформувалися пізньовенедські старожитності київської культури (Терпиловський 2004, с. 21—35).

Незважаючи на низку спільних елементів у східно- і західновенедських культурах, між

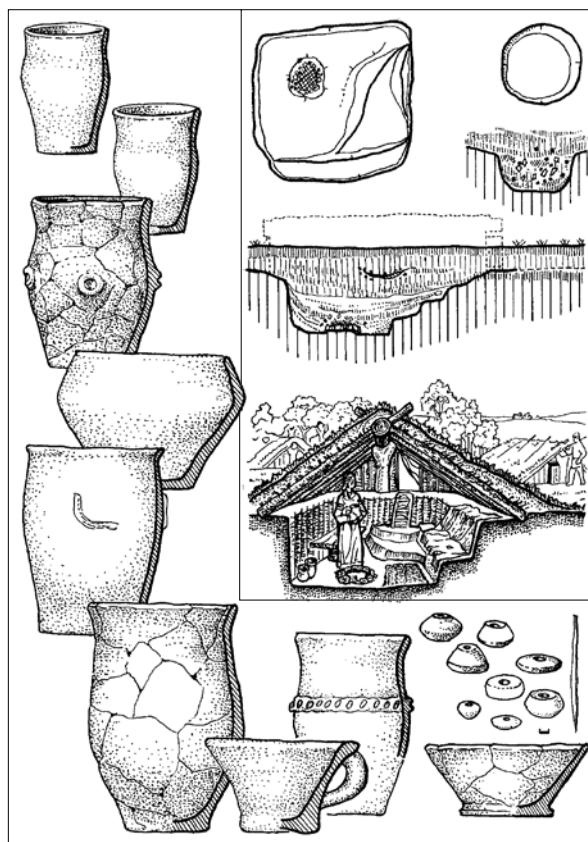

Рис. 4. Комплекс матеріальної культури дакійців (липицька культура) на Подністров'ї (I—II ст. н. е.)

ними є певні відмінності, обумовлені різними контактами і впливом субстратного населення. Так, венедські групи Подніпров'я вступали в асимілятивні процеси переважно з балтським населенням і сарматами, а давні слов'яни Подністров'я і Волині тісно взаємодіяли з дакійцями і германцями. Ці розбіжності, чітко зафіксовані на пам'ятках другої половини I ст., значною мірою нівелюються у II ст. — періоді стабільного життя у лісостеповій смузі України.

У той час слов'яни розвивали традиційні види ремесел і вдосконалювали способи обробітку ґрунту. На Подніпров'ї, Волині, а також Поділлі виникли значні металургійні осередки, що працювали на ринок. Слов'яни західного регіону почали використовувати у господарстві нові, більш ефективні, знаряддя праці (залізний наральник, ротаційні жорна, сокиру з горизонтальним обухом, напилек, токарний верстат), які запозичили у населення римських провінцій, можливо, через посередництво дакійських племен Подністров'я. Археологічні матеріали фіксують тісний, дедалі більший зв'язок між слов'янськими групами Волині, Поділля, Подніпров'я, уніфікацію і політичну консолідацію слов'ян на землях між Дністром і Дніпром. Саме в той час виникли і почали набирати обертів торговельні відносини слов'ян із римськими провінціями і центрами (Ольвія, Тіра), які потребували необмеженої

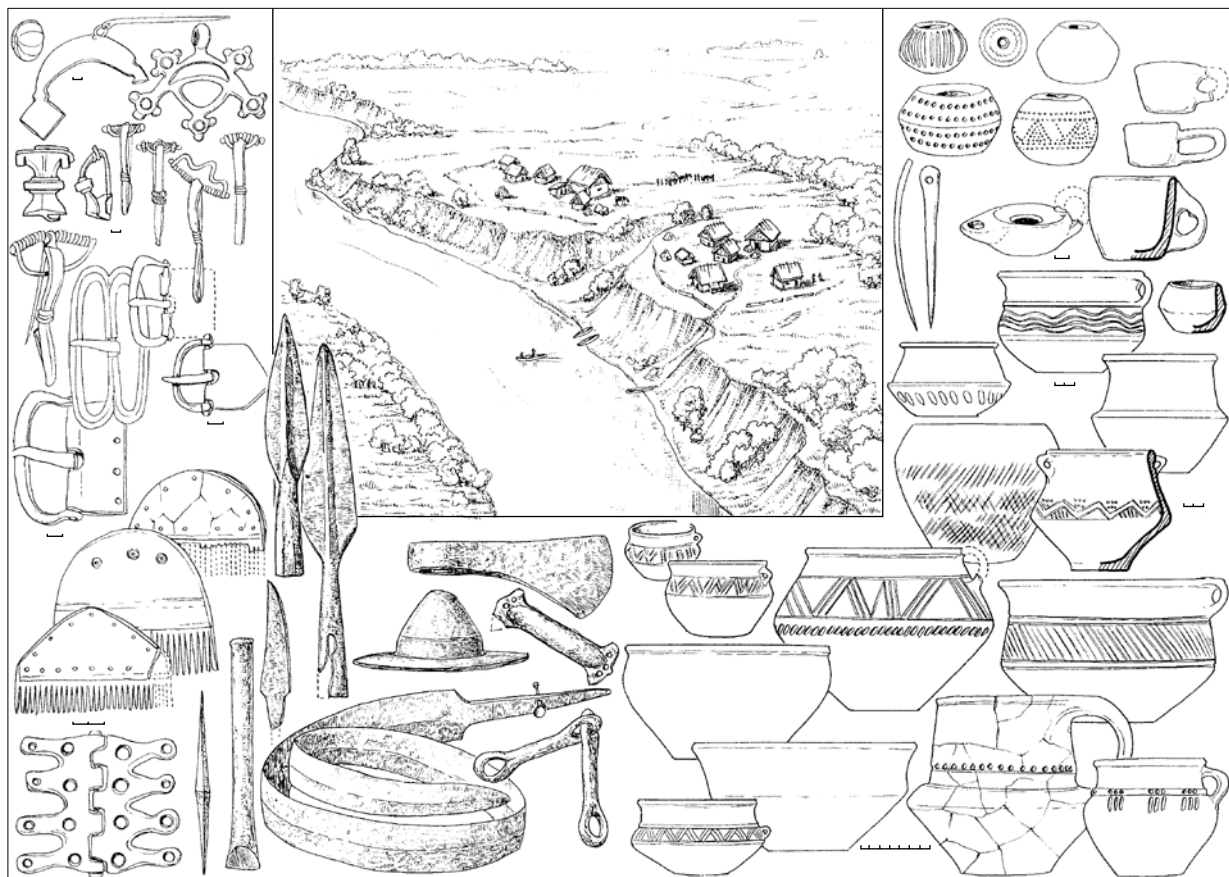

Рис. 5. Комплекс матеріальної культури готів на Волині (кінець II—IV ст. н. е.)

кількості хліба, м'яса та інших продуктів сільськогосподарства. Торгівля значною мірою стимулювала економічний розвиток слов'ян, особливо землеробство і скотарство.

Цей важливий у історичному розвитку слов'ян процес було порушено в останній чверті II ст. різкою зміною етнополітичної ситуації, спричиненої навалою готів (Козак 1991; 2004) та інших германських племен, які, розселившись до кінця III ст. практично по усій території України, розірвали єдність слов'янського світу (рис. 5). Слов'янські племена сконцентрувалися компактною масою переважно на західній і східній околицях своїх колишніх земель — на Подністров'ї і Подесенні.

Підкоривши місцеві племена і встановивши контроль над торговими шляхами, готи стали стрижнем черняхівської культури, поліетнічність якої не викликає сумніву, адже серед її носіїв, окрім германців і слов'ян, дослідники називають скіфо-сарматів і дакійців. На околицях черняхівського регіону виникли периферійні культури — вельбарська, карпатських курганів, київська, а також культура типу Дем'янова на Подністров'ї — спадкоємниця зубрицької культури.

Носіями двох останніх утворень були нащадки вене́дів, описаних Тацитом. На відміну від дніст-

ровських вене́дів, слов'яни Подесення і Верхнього Подніпров'я, віддалені від провінційно-римських осередків, сприймали досягнення останніх лише з середовища черняхівської культури.

У цілому, пізньовене́дські племена в ареалі черняхівської культури не мали чітко визначеного культурного комплексу, а як і інші етнокультурні групи Південно-Східної і Центральної Європи, сприйняли модель, створену під впливом провінційно-римської культури. При цьому слов'яни більше, ніж інші племена, зберегли на «черняхівському» етапі розвитку свої етнографічні риси, зокрема ліпний посуд і специфічні житла, що особливо чітко проявилось на Подністров'ї і Подесенні. Варто звернути увагу на відсутність у цих регіонах змішаних готослов'янських археологічних комплексів. Разом з тим відомо достатньо пам'яток із гото-фракійськими, гото-сарматськими і гото-пізньоскіфськими елементами, що може свідчити про постійно складні відносини між германцями і вене́дами, що виключало міжетнічні контакти. Цей факт підтверджується і письмовими джерелами, у яких наголошено на напружених відносинах між готами і вене́дами (Йордан 1960).

Аналізуючи етнічний розвиток слов'ян у пізньовене́дський період, не можна не згадати про культуру карпатських курганів, що об'єднала певну кількість слов'янських і дакійських

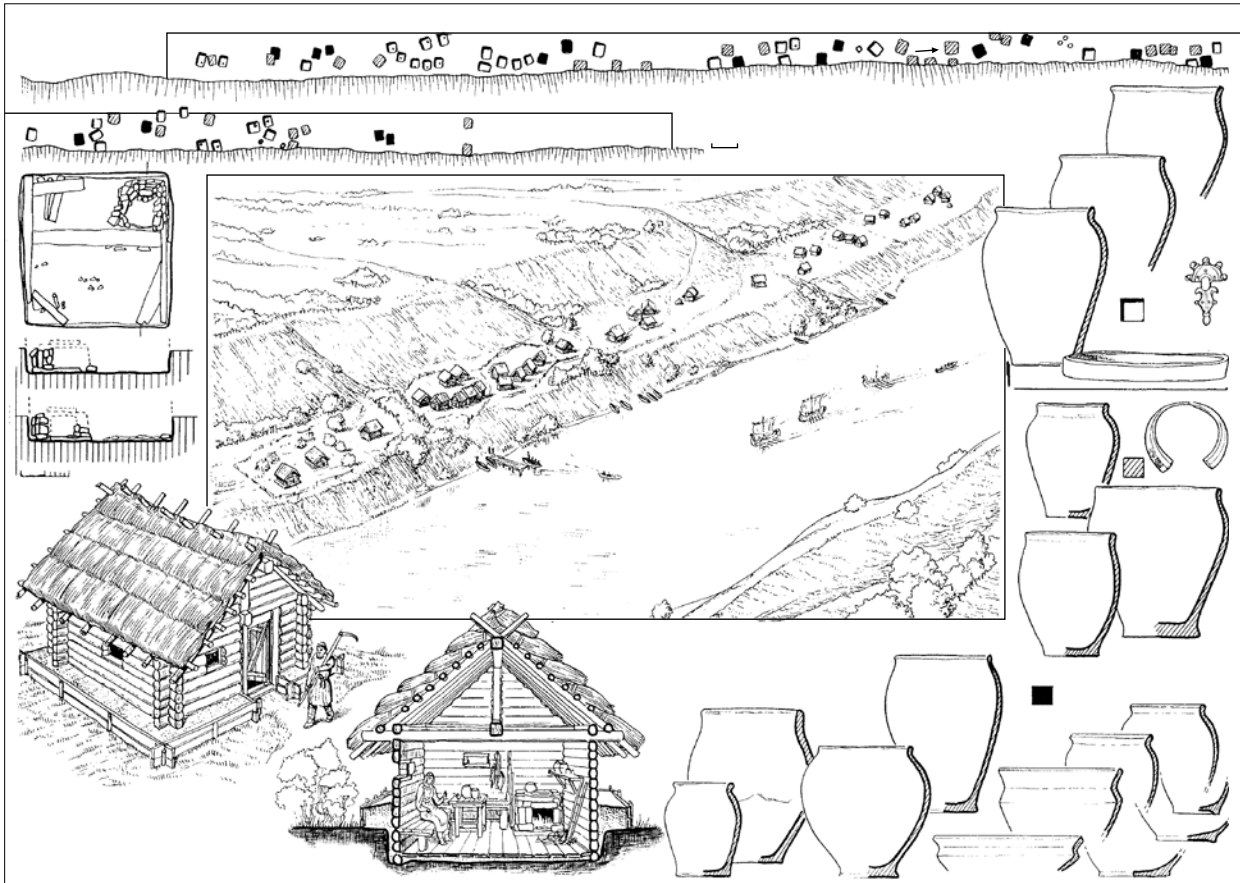

Рис. 6. Комплекс матеріальної культури склавівнів (корчацька культура) на Подністров'ї (за матеріалами досліджень В.Д. Барана біля с. Рашків Чернівецької обл.)

племен. На думку дослідників цієї культури (М. Смішко, Л. Вакуленко), на пізньому етапі її розвитку запанували слов'янські елементи, прогресуючи до кінця IV ст. Це може бути свідченням асиміляції слов'янами Подністров'я решток дакійських племен Прикарпаття, що розпочалася ще в I ст.

Наприкінці IV ст. у результаті вторгнення в Україну гунів і активізації слов'яно-готських війн германці залишили її. Зникли вельбарська та черняхівська культури у Дністро-Дніпровському межиріччі, а готські пам'ятки збереглися лише в Криму.

На території України залишилися лише її корінні жителі — слов'яни, які стояли на порозі

нового, не менш складного, етапу свого етнокультурного і політичного розвитку.

На базі київської культури, а також пам'яток черняхівського типу Подністров'я і подібних їм пам'яток інших регіонів України сформувалися ранньосередньовічні культурні утворення слов'ян — корчацька, пенківська, колочинська культури. У багатьох писемних джерелах слов'ян того часу називали антами і склавінами (рис. 6).

Накопичивши у сприятливих умовах V ст. достатньо сил, слов'яни у VI ст. потужним потоком вторглися у Південно-Західну і Західну Європу, ставши разом із Візантійською імперією та аварами головною політичною силою континенту.

Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья (По материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004.

Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К., 1991.

Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3.

Йордан. О происхождении и деяниях гот. — М., 1960.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991.

Козак Д.Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. — К., 1994.

Козак Д.Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. — К., 1999.

Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині. — К., 2004.

Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі. — К., 1984.

- Козак Д.Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі // Археологія. — 1982. — Вип. 37. — С. 31—48.
- Каспарова К.В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи латен // АСГЭ. — 1984. — Вип. 25. — С. 31—38.
- Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
- Мачинский Д.А. О происхождении зарубинецкой культуры // КСИА АН СССР. — 1966. — Вип. 107. — С. 3—8.
- Пачкова С.П. Про формування фібульного комплексу зарубинецької культури // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 31—38.
- Плиний. Естественная история // Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1991. — Т. 1.
- Птолемей. География // Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — СПб., 1983. — Ч. 2.
- Тацит Корнелий. О происхождении германцев и местоположении Германии / Соч. в 2-х т. — Л., 1970. — Т. 1.
- Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—IV вв. — К., 1984.
- Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — Lublin, 2004.
- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — К., 1992.
- Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э. — К., 1985.
- Jowmianski H. Poczatki Polski, t.1. — Warszawa, 1963.

Одержано 10.06.2005

Д.Н. Козак

К ПРОБЛЕМЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ СЛАВЯН В ДНЕСТРО-ДНЕПРОВСКОМ МЕЖДУРЕЧЬЕ

По убеждению автора, историю древних славян следует начинать с I в. н. э. — времени появления исторических данных о них. Речь идет о сообщении Тацита, в котором описывается местопребывание и некоторые характеристики племен, известных ему под названием «венеды». Большинство исследователей считает этноним «венеды» самым древним самоназванием древних славян.

Археологическим эквивалентом венедов является зубрицкая культура Волыни и Подолья, а также позднезарубинецкие памятники Среднего Поднепровья, которые сформировались на основе интеграции зарубинецкой и пшеворской культур. Основание последних — поморско-клевшевая культура. Продолжением культурного развития зубрицкой культуры являются памятники черняховского типа Поднепровья и киевской культуры Поднепровья. Именно они стали основным субстратом раннесредневековых славянских памятников корчакской и пенковской культур.

D.N. Kozak

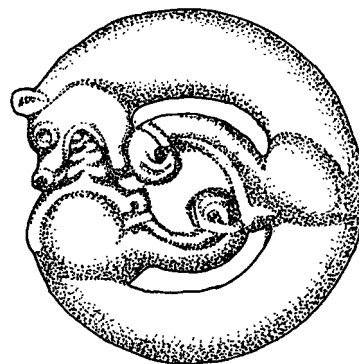
TO THE PROBLEM OF ORIGIN OF THE SLAVS IN THE INTERFLUVE OF THE DNISTER AND DNIPRO RIVERS

The author believes that the history of ancient Slavs should be started from the 1st c. AD, which is the date of the first historical data about them. The matter concerns Tacitus' report about the location and some descriptions of the tribes known as *Venedes*. Most of scholars consider ethnonimus "*Venedes*" to be the oldest self-name of ancient Slavs.

The archaeological equivalent of *Venedes* is Zubrytska culture of the Volyn and Podillya regions, as well as Late Zarubynetsi monuments of the Middle Dnipro River region, formed as a result of integration of Zarubynetska and Pshevorska cultures. The base of the two latter is Pomorsko-Klyoshova culture. The sequel of the cultural development of Zubrytska culture is the monuments of Chernyakhiv type of the Dnister River region and of Kyiv culture of the Dnipro River region. These are those which have become the main substrate of Early Mediaeval Slavonic monuments of Korchakska and Penkivska cultures.

Л.І. Бабенко

БІМЕТАЛЕВИЙ МЕЧ СКІФСЬКОГО ЧАСУ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Статтю присвячено публікації безпаспортного біметалевого меча ранньоскіфського часу, що зберігається у фондах Харківського історичного музею.

Археологічна колекція Харківського історичного музею містить значну кількість експонатів із довоєнних надходжень, депаспортизованих під час Великої Вітчизняної війни, серед яких є чимало унікальних предметів, як-от біметалевий меч ранньоскіфського часу. Меч було внесено до реєстру експонатів (№ 132), виявлених І.Ф. Левицьким у 1943 р. у ході розкопок зруйнованого німецькими окупантами будинку педінституту (вул. Сумська, 33), де під час війни розміщувалася археологічна виставка. Меч знайдено в кімнаті 6 (зала «Греція і скіфи»). Місце походження експонату в реєстрі не зазначено. Утім, незважаючи на втрату у роки війни всієї облікової документації музею, досить значну частку експонатів зі зруйнованої виставки було ідентифіковано. Зокрема, зі «скіфської зали» визначено матеріали з розкопок, що передували проведенню XII Археологічного з'їзду у Харкові, з Олександропільського кургану, мінусинської колекції професора Несмелова тощо. Безсумнівно, що походження біметалевого меча було не відоме ні І.Ф. Левицькому, ні іншим співробітникам музею, що і завадило його хоча б частковій паспортизації.

Меч складається з бронзового руків'я та залізного леза (рис. 1). Руків'я рамкове, утворене двома круглими у перетині стрижнями, від навершя до перехрестя поволі розширюються. З одного боку верхньої частини руків'я, за 0,9 см від навершя, розташована дугоподібна поперечна петелька, кінці якої прикріплені до обох стрижнів. Навершя брускоподібне, ледь звужене та заокруглене на кінцях, що надає йому дещо грибоподібної форми, у перетині округле. Перехрестя серцеподібне, у перетині звужене на кінцях та розширене посередині, де проходить ледь помітне згладжене ребро. Лезо та черешок меча залізні, виковані з однієї металевої заготовки. Через отвір у перехресті в

рамку руків'я пропущено плоский черешок. Лезо меча двосічне, у перетині ромбоподібне. Від перехрестя до третини довжини лезо ледь звужується, потім, до наступної третини, — розширюється і знову звужується до кінця. Кінчик леза відламано.

Загальні параметри меча та його окремих деталей: навершя: довжина — 4,5 см, ширина у середній частині — 1,5 см, висота — 1,2 см; руків'я: довжина — 8 см, ширина біля навершя — 2,2 см, ширина біля перехрестя — 2,8 см, діаметр стрижнів — 0,6—0,7 см; перехрестя: ширина — 6,5 см, висота — 3,9 см; лезо: довжина — 31,4 см, ширина біля перехрестя — 3,2 см, ширина у місці звуження — 2,8 см, у місці найбільшого розширення — 3,3 см; петелька: ширина — 0,3 см, товщина — 0,2 см; загальна довжина — 43,8 см (враховуючи відламаний кінчик, довжина меча була на 2—3 см більшою).

Репрезентований предмет озброєння належить до нечисленної групи біметалевих мечів із бронзовим рамковим руків'ям, переважно брускоподібним навершям, серце-, нирко- чи метеликоподібним перехрестям та залізним лезом. Більшість подібних акінаків походить з території Кавказу. До найдавніших зразків належать кинджали з хут. Бужор Анапського р-ну Краснодарського краю (Новичихин 1990, с. 61—73, рис. 1) (рис. 2, 1) та поховання 85 Тлійського могильника (Техов 1972, рис. 2, 232; 1980, рис. 4, 7; 1981, рис. 101, 7; Шрамко 1984, с. 30, рис. 4, 1; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 5) (рис. 2, 2), що вирізняються архаїчною формою перехрестя. Більш завершену форму скіфського типу мають мечі та кинджали з кургану біля хут. Степовий (Виноградов 1974, с. 259—260, рис. 1; Шрамко 1984, с. 30, рис. 4, 5; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 9) (рис. 2, б) та з могильника поблизу с. Кумбулта (повністю збереглося бронзове руків'я одного

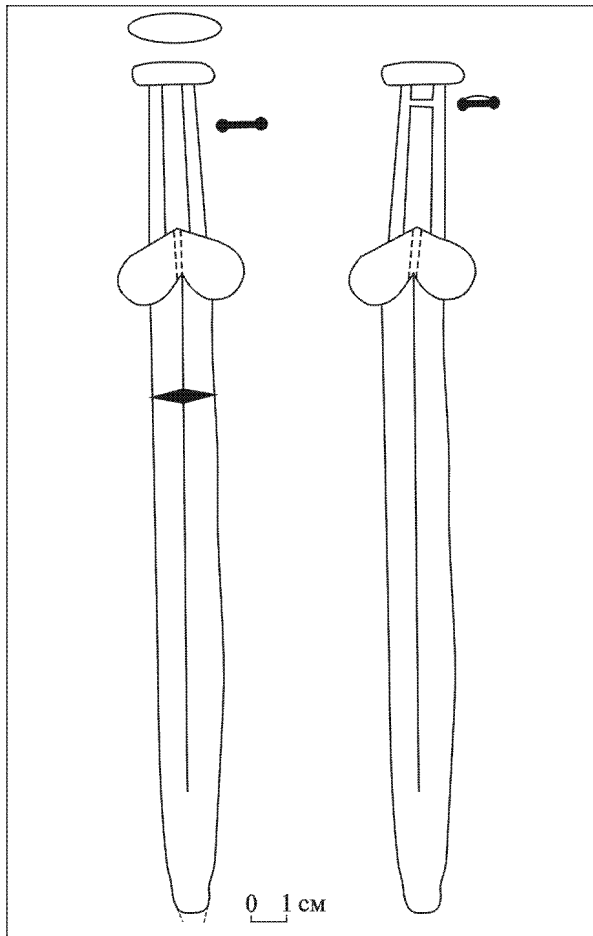

Рис. 1. Біметалевий меч із фондів Харківського історичного музею

меча та навершя з частиною руків'я іншого, рис. 2, 3а, 3б, 4а, 4б) (Уварова 1900, табл. ХСV, 3, 4; Тереножкин 1975, с. 29, 34, рис. 20, 6, 7; Шрамко 1984, с. 30, рис. 4, 2, 3; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 6, 7). Серед кавказьких аналогій слід було б назвати і перехрестя мечів з частиною руків'я з могильника Фаскау поблизу с. Галіат (Крупнов 1960, табл. XXX, 3; Тереножкин 1975, с. 29, рис. 21, 6; Шрамко 1984, с. 31, рис. 4, 4; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 8) (рис. 2, 5), але проведений джерелознавчий аналіз першопублікацій біметалевих мечів викликав сумніви щодо його існування. Аргументуємо це твердження.

Уперше мечі з могильника біля с. Кумбулта ввела у науковий обіг П.С. Уварова, яка опублікувала рештки верхніх частин руків'я двох мечів (Уварова 1900, табл. ХСV, 3, 4) (рис. 2, 3а, 4а). Згодом руків'я одного з мечів повністю відновив О.І. Тереножкін, який, переглядаючи збірки П.С. Уварової у ДІМі, виявив частину його руків'я з перехрестям (рис. 2, 3б). Згідно з посиланням у статті О.І. Тереножкіна (№ 68) цей уламок опублікувала ще П.С. Уварова в таблиці LXXXII, але насправді

у зазначеному виданні його рисунка немає (Тереножкин 1975, с. 29, 34, рис. 20, 7). У подальших публікаціях зображення мечів з Кумбулти репрезентували у відновленому О.І. Тереножкіним вигляді.

Фрагмент руків'я мечів з Фаскау ввів у науковий обіг Є.І. Крупнов (Крупнов 1960, табл. XXX, 3). Зауважимо, що у низці наступних публікацій окремі деталі відновлених мечів із Кумбулти та Фаскау зазнали певних метаморфоз. Так, у публікації О.І. Тереножкіна серцеподібне перехрестя мечів з Фаскау отримало більш округлі форми. Не зовсім точно було зображено і межу між двома фрагментами відновленого мечів з Кумбулти. Згідно з публікацією П.С. Уварової довжина бронзового стрижня з одного боку значно перевищує рештки залізного черешка (рис. 2, 3а), а на рисунку зі статті О.І. Тереножкіна бронзовий стрижень із зазначеного боку закінчується на рівні залізного черешка (Тереножкин 1975, рис. 20, 7; 21, 6) (рис. 2, 3б). У праці Б.А. Шрамка залізний черешок мечів з Фаскау було помилково зображено обрамованим з обох боків бронзовими стрижнями, внаслідок чого саме руків'я мимохіть змістилося вбік від центральної осі перехрестя (Шрамко 1984, рис. 4, 4). У статті А.М. Новичихіна меч із Кумбулти зображено з перехрестям серцеподібної форми, а меч із Фаскау — з класичним ниркоподібним перехрестям (Новичихин 1990, рис. 2, 6, 8).

Проте зіставлення форми руків'я мечів з Кумбулти, опублікованого П.С. Уваровою, із першопублікацією решток мечів з Фаскау дає підстави для припущення щодо належності цих двох фрагментів одному й тому самому мечу (рис. 2, 3а, 5). Саме частину так званого мечів з Фаскау О.І. Тереножкін використав для реконструкції мечів з Кумбулти.

Отже, можна констатувати своєрідний джерелознавчий курйоз, внаслідок якого один і той самий артефакт отримав у науковому обігу подвійний паспорт, тобто частину руків'я одного з мечів із Кумбулти (?) * повторно помилково паспортизували як фрагмент мечів з могильника Фаскау.

За межами Кавказу аналогічні за конструкцією акінаки знайдено на пагорбі Стеньки Разіна біля с. Лапоть поблизу м. Камишин Саратовської обл. (Смирнов 1961, с. 10—12, рис. 1, 4; Шкурко 1962, с. 98, 100, рис. 4; Тереножкин 1975, с. 29, рис. 21, 7; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 11) (рис. 2, 7), на Нижньому Дону неподалік м. Богучари ** (Лукашко, 1994, с. 140—143, рис. 1)

* Питання про походження цього мечів (Кумбулта чи Фаскау) залишається відкритим і потребує спеціального дослідження.

(рис. 2, 13), біля хут. Стеженський Волгоградської обл. (Сергацков 1988, с. 249, 250, рис. 1; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 12) (рис. 2, 8) та с. Лопатіне Пензенської обл. (Максимов, Полеских 1971, с. 238—242, рис. 1, 1, 2; Тереножкин 1975, с. 29, рис. 21, 9) (рис. 2, 9). Руків'я останнього меча має оригінальне оформлення рамки з внутрішнього боку у вигляді своєрідних фігурних вирізів. Подібні знахідки з території України репрезентовано мечем із кургану № 2 біля с. Райгородка (Ханенко, Ханенко 1900, табл. XXXVIII, 166; Мелюкова 1964, с. 47, табл. 15, 3; Тереножкин 1975, с. 29, рис. 21, 4; Новичихин 1990, с. 67, рис. 2, 10) (рис. 2, 10) та руків'ям кинджала, знайденого поблизу смт Градизьк на Полтавщині (Кулатова 1994, с. 109—112, рис. 1; Кулатова, Супруненко 2004, с. 146, рис. 1, 4) (рис. 2, 11). Конструктивною особливістю райгородського меча є орнамент у вигляді поперечного рифлення на стрижнях бронзової рамки, а градизького кинджала — орнамент у вигляді прокресленої зигзагоподібної лінії з обох боків на вершні. Біметалеве рамкове руків'я мав і кинджал з антенним наверхом, ниркоподібним перехрестям та рифленими стрижнями з кургану № 13 могильника «Слов'янка» поблизу с. Шолохове на Дніпропетровщині (Волкобой, Лихачев, Шалобудов 1979, с. 50, рис. 8, 3) (рис. 2, 12).

За низкою морфологічних ознак (насамперед, формою наверхів та наявністю поперечної петельки) меч із Харківського історичного музею найближчий до камишинського, лише дещо відрізняючись формою перехрестя, яке, утім, за умов відливки руків'я із застосуванням індивідуальної воскової моделі, як правило, завжди мало певні морфологічні особливості (Шрамко, Фомин, Солнцев 1977, с. 63—64).

На думку С. І. Лукьяшка, наявність на перехресті поздовжнього ребра характерна саме для знахідок із території Волго-Донського межиріччя (рис. 2, 5, 8, 9, 13), що дало йому змогу виділити подібні мечі в окремий варіант (Лукьяшко 1994, с. 142).

Наявність петельки чи отвору під наверхом багато дослідників вважають надійним хронологічним індикатором, що засвідчує архаїчність меча. Крім низки біметалевих мечів, до даної групи належать і деякі залізні акінаки з отвором чи муфтою із невеликою петелькою під наверхом. Це мечі з Келермеського та Мельгунівського курганів (Черненко 1980,

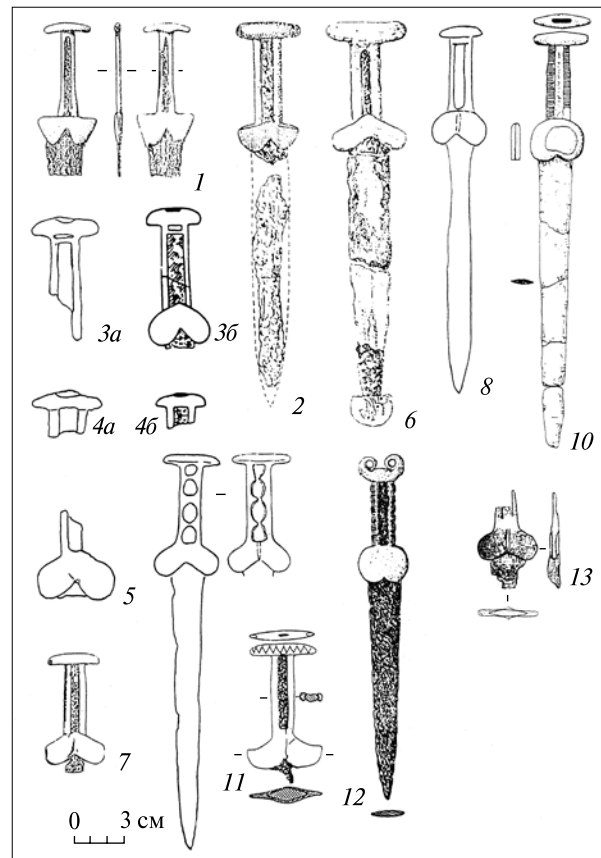

Рис. 2. Біметалеві мечі та кинджали: 1 — хут. Бужор (Новичихин 1990); 2 — Тлійський могильник, поховання 85 (Техов 1981); 3, 4 — с. Кумбулта (3a, 4a — Уварова 1900; 3b, 4b — Тереножкин 1975); 5 — с. Галіат, могильник Фаскау (Крупнов 1960); 6 — хут. Степовий (Виноградов 1974); 7 — бугор Стеньки Разіна біля с. Лапоть поблизу Камишина Саратовської обл. (Шкурко 1962); 8 — хут. Стеженський Волгоградської обл. (Сергацков 1988); 9 — с. Лопатіне Пензенської обл. (Максимов, Полеских 1971); 10 — курган № 2 біля с. Райгородка (Мелюкова 1964); 11 — смт Градизьк Полтавської обл. (Кулатова 1994); 12 — курган № 13 могильника «Слов'янка» біля с. Шолохове на Дніпропетровщині (Волкобой, Лихачев, Шалобудов 1979); 13 — м. Богучари на Нижньому Дону (Лукьяшко 1994). Рисунок 3a, 3b, 4a, 4b, 5 — без дотримання масштабу. Рисунок 3a, 4a, 5, 8, 9 — прорисовки автора за фотографіями першопублікацій

с. 12, 13, рис. 5, 1, 2), Кармір-Блур (Пиотровський 1959, с. 175, рис. 6), кургану № 6 біля с. Яснозор'є (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, с. 53, рис. 6, 1), випадкові знахідки з Бахмутського повіту на Дніпропетровщині (Шкурко 1962, с. 97—100, рис. 1, 2), біля Вітряних гір поблизу Києва (Белозор, Скорый 1985, с. 255, 256, рис. 1, а, б), с. Соснівка на Полтавщині (Кулатова 1992, с. 80—84, рис. 1, 2), с. Ключ Курської обл. (Апальков 1992, с. 69—71, рис. 1, а), с. Старе Захаркіне Пензенської обл. (Максимов, Полеских 1971, с. 240, рис. 1, 4), а також безпаспортні мечі з Державного історичного музею Москви (Шкурко 1962, с. 98—99,

** Інформацію про знахідку цього кинджала отримано від співробітника Донецького краєзнавчого музею В.А. Подобєда, якому ми висловлюємо щирі подяку.

рис. 3; Черненко 1980, с. 11—13, рис. 6, 2), Полтавського краєзнавчого музею (Черненко 1980, с. 13, рис. 6, 4; Белозор, Скорый 1985, с. 255, рис. 2), Курського музею археології (Апальков 1992, с. 69—71, рис. 1, б) тощо.

Попереднє припущення Є.В. Черненка (Черненко 1980, с. 13) про призначення подібних петельок та отворів для кріплення темляка, що одягався на руку для запобігання випадковій втраті зброї під час бою, згодом знайшло одностайну підтримку у дослідників (Белозор, Скорый 1985, с. 255; Апальков 1992, с. 70; Кулатова 1992, с. 81, 83; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, с. 53, 58).

Стан збереженості переважної більшості біметалевих мечів ранньоскіфського часу унеможлиблює визначення особливостей такої морфологічної ознаки, як форма леза. У меча з Харківського історичного музею спостерігається досить характерне звуження леза у верхній третині з подальшим його розширенням. Аналогічну конфігурацію леза, з огляду на репрезентовану в публікації фотографію, мав і меч з хут. Стеженський, що дає змогу зро-

бити припущення про невинновідомість подібного явища.

Враховуючи традиційне датування біметалевих акинаків VII—VI ст. до н. е., аналогічні хронологічні рамки слід визначити й для меча з Харківського історичного музею.

Припущення щодо ймовірного місця знахідки меча має виключно гіпотетичний характер. Географія довоєнних надходжень до Харківського історичного музею була досить широкою — згадаємо хоча б мінусинські старожитності. Утім не можна виключати й те, що репрезентований меч має місцеве походження, особливо зважаючи на знахідки в останні роки на Харківщині низки яскравих предметів скіфської архаїки (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 144—150; Бандуровский, Черненко 1999, с. 27—30; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 194—195, рис. 53, 54; Черненко 2000, с. 297—303; Ильюков 2001, с. 48—49), появу яких серед пам'яток Дніпро-Донецького межиріччя іноді пов'язують зі скіфами Ішпака, Партатуа чи Мадія (Мурзин 1990, с. 37; Кулатова 1994, с. 110—111; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 118).

- Апальков А.Н. О находках раннескифских акинаков на территории Курской области // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 69—71.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—182.
- Бандуровский А.В., Черненко А.В. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника // ПССАСП. — Запорожье, 1999. — С. 27—30.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
- Белозор В.П., Скорый С.А. Архаический меч из Киева // СА. — 1985. — № 1. — С. 255—256.
- Виноградов В.Б. Новые находки предметов скифо-сибирского звериного стиля в Чечено-Ингушетии // СА. — 1974. — № 4. — С. 258—263.
- Волкобой С.С., Лихачев В.А., Шалобудов В.Н. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине // Курганные древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1979. — Вип. 3. — С. 45—60.
- Ильюков Л.С. Оригинальный тип навершия жезла скифского времени // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С. 48—49.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. — К., 1994. — С. 41—63.
- Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960.
- Кулатова И.М. Архаичный меч скіфського часу з басейну Середнього Псла // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 80—84.
- Кулатова И.М. Біметалевий кинджал з Градизька // Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1994. — № 2. — С. 109—112.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Т. 11. — С. 143—149.
- Лукияшко С.И. Новая находка биметаллического кинжала на Нижнем Дону // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1992 году. — Азов. — 1994. — Вип. 12. — С. 140—143.
- Максимов Е.К., Полесских М.Р. Заметка об акинаках // СА. — 1971. — № 2. — С. 238—242.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вип. Д1-4.
- Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990.
- Новичихин А.М. Биметаллический кинжал из х. Бужор Анапского района // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. — М., 1990. — С. 61—73.

- Пиотровский Б.Б.* Город бога Тейшебы // СА. — 1959. — № 2. — С. 169—186.
- Сергацков И.В.* Новые находки скифского времени в Волгоградской области // СА. — 1988. — № 3. — С. 249—251.
- Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов // МИА. — 1961, № 101.
- Тереножкин А.И.* Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 3—34.
- Техов Б.В.* Тлийский могильник и проблемы хронологии культуры поздней бронзы—раннего железа Центрального Кавказа // СА. — 1972. — № 3. — С. 18—37.
- Техов Б.В.* Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. — М., 1980.
- Техов Б.В.* Тлийский могильник-III. — Тбилиси; Мецниереба, 1981.
- Уварова П.С.* Могильники Северного Кавказа // МАК. — М., 1900. — Вып. VIII.
- Ханенко Б.Н., Ханенко В.И.* Древности Приднепровья. — К., 1900. — Вып. III.
- Черненко Е.В.* Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 7—30.
- Черненко Е.В.* Люботинский курган // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 297—303.
- Шкурко А.И.* Скифский кинжал из Днепропетровского музея // Историко-археологический сборник. — М., 1962. — С. 97—100.
- Шрамко Б.А.* Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 22—39.
- Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А.* Начальный этап обработки железа в Восточной Европе // СА. — 1977. — № 1. — С. 57—74.

Одержано 03.03.2005

Л.И. Бабенко

БИМЕТАЛЛИЧЕСКИЙ МЕЧ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ХАРЬКОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Публикация вводит в научный оборот биметаллический меч раннескифского времени из фондов Харьковского исторического музея. Меч имеет бронзовую рамочную рукоять, состоящую из двух круглых в сечении стержней, брусковидного и сердцевидного наверший. Клинок и черенок меча железные, выкованные из одной заготовки. В рамку рукояти черенок пропущен через отверстие у перекрестия. Морфологической особенностью меча является форма клинка, более узкого в верхней трети длины, а также наличие на рукояти петли, предназначенной для крепления темляка.

L.I. Babenko

BIMETALLIC SWORD OF SCYTHIAN TIME FROM THE COLLECTION OF THE HISTORICAL MUSEUM IN KHARKIV

This publication introduces to the scholarly circles a bimetallic sword of the early Scythian period from the collections of the Historical Museum in Kharkiv. The sword has a bronze frame-type hilt consisting of two round in section shanks, bar-shaped and heart-shaped pommels. Blade and the shaft of the sword are made of iron, forged from a single metal block. The shaft is inserted into the frame of the hilt through a hole near the guard. Morphological peculiarity of the sword are the shape of the blade which is narrower in the upper third part of the total length and the presence of a loop on the hilt designed for fastening the sword-knot.

НОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЧИГИРИНЩИНІ

У стаття публікуються знахідки з нового поселення чорноліської культури на березі Кременчуцького водосховища, яке активно руйнується.

Поселення поблизу с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл. відоме вже понад півстоліття. У травні 1964 р. його зафіксував В.О. Круц під час обстеження берегів новоутвореного Кременчуцького водосховища. Тут було знайдено рештки різних давніх культур: насипи курганів (в одному з них розчищено впускне поховання скіфського періоду), могильник зрубної культури, залишки значних поселень черняхівської та чорноліської культур. На останньому виявлено два скупчення уламків ліпного посуду, відстань між якими становила 100—200 м. На той час поселення ще розташовувалось на березі водосховища: одне було поблизу ферми с. Вітове, а друге — вище за течією Дніпра (Круц 1964, с. 1—3). У 1981 р. поселення обстежили Д.Я. Телегін та Е.Н. Титова під час роботи експедиції «Славутич». У розмиві берега водосховища завдовжки 500 м зібрано значну кількість кераміки. В урвищі зафіксовано рештки культурного шару, зокрема ям господарчого (?) призначення (Телегін, Титова 1981, с. 16).

Пізніше, у 1990-х рр. поселення досліджували учитель Рацівської СШ М.В. Сайком та співробітниця Черкаського обласного краєзнавчого музею О.В. Білецька та В.В. Нерода. У 2004 р. його обстежили працівники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» В.І. Полтавець, В.І. Терновський, М.Д. Ковеня та старший науковий співробітник Археологічної інспекції Управління культури Черкаської обласної державної адміністрації В.В. Нерода. Було зібрано численну колекцію археологічних знахідок — здебільшого уламків ліпного посуду та кісток. Поселення розташоване на відстані 1,4 км на схід від с. Вітове, неподалік колишньої колгоспної ферми. Колись воно займало частину надзаплавної тераси і притерасний схил, який, швидше за все, мав підковоподібну форму і з південного сходу був обмежений височиною, що нині має вигляд вузької коси у річищі водосховища. Тут до затоплення була пристань, яка існувала, очевидно, і в давнину. Звідси

така кількість археологічних знахідок. На сьогодні значна — притерасна — частина поселення розмита, а та, що залишилася на терасі, — підгородами (рис. 1). На поверхні тут знайдено кілька уламків ліпного посуду, з яких один можна датувати епохою бронзи, один — раннім етапом чорноліської культури і ще один — епохою бронзи або раннього залізного віку. В обриві берега водосховища решток культурного шару не виявлено.

Розвідку проводили на початку квітня, коли водосховище не заповнено до найвищої позначки. Велику кількість археологічних знахідок виявлено на відстані 35—40 м від берега (його висота становить тут 1,5—2 м), на піщаному дні водосховища. Знахідки утворювали кілька скупчень, які у вигляді ланцюга завдовжки близько 90 м, витягнутого паралельно берегу. Вирізнялися два великі скупчення (розмиті житла?) на відстані близько 20 м. Із південного сходу від них зафіксовано кілька невеликих плям розмитої печини жовтогогарячого кольору, а за ними — велику видовжену пляму зі шматочками шлаків, вугликів та жужелиці. Хоча знахідки виявлено у піску, не виключено, що вони зараз розташовуються приблизно на рівні давньої денної поверхні, яка тут була нижчою порівняно з сучасним берегом.

Усього було зібрано близько 80 фрагментів ліпного посуду, а також 1 великий та 4 менших кам'яних розтиральники. Виявлено досить багато кісток тварин (близько 50 екз.) переважно великої рогатої худоби, зокрема кінські зуби і щелепи, кістки свині. Порівняно багато знайдено людських кісток, у тому числі 6 стегнових, 4 уламки черепів, зокрема лобна частина черепа дитини. Два уламки черепів мають темний колір, що дає змогу віднести їх до давнього культурного шару. Важко визначити, чи всі людські кістки пов'язані з поселенням раннього залізного віку. Можливо, деякі з них походять зі зруйнованого курганного або ґрунтового могильника, наприклад, вище згаданого могильника зрубної культури. У будь-якому разі, тут не виявлено знахідок, які свідчили б про наявність кладовища пізнього часу.

Характеристика знахідок. Понад 90 % зібраної на поселенні кераміки становлять фрагменти ліпних горщиків, переважно великих розмірів. Усього виявлено близько 80 уламків, здебільшого профі-

льних частин посуду, при цьому частину донець і стінок без орнаментів залишено на місці.

Горщики. За типами вінець переважна більшість горщиків належала до слабопрофільованих, серед яких виділяються кілька різновидів:

а) без вираженої шийки, тулуб поступово розширюється безпосередньо від вінець (рис. 2, 4). Горщики цього різновиду здебільшого великих розмірів, очевидно, заокруглено-подовжені, з невеликим денцем (див. нижче);

б) горщики зі слабо вираженою дугоподібною у розрізі шийкою (таких горщиків була переважна більшість. У горщиків великого розміру тулуб такий самий, як і у попереднього різновиду (рис. 2, 1, 2; 3, 1), а в менших екземплярів — більш заокруглений (рис. 2, 3; 3, 3).

Діаметри вінець горщиків становлять 13—14, 16—17, а також 30—32 см, причому останні трапляються досить часто. Діаметри донець, які збереглися повністю, становлять 9 і 12 см (рис. 2, 5, 6). Товщина донець від 1—1,2 см при товщині стінок 0,7—0,8 та 0,6—0,7 см відповідно, до 1,8 і 2,5 см при товщині стінок 0,8 та 1,2 см відповідно (рис. 2, 6; 3, 8, 9; 4, 10, 11). За двома винятками, денця мали невелику «закраїну». Зважаючи на ці дані великі горщики (а вони становили значну частину усього набору посуду) мали видовжені пропорції, діаметри вінець у них значно перевищували діаметри донець. На двох денцях, за визначенням доктора біологічних наук Г.О. Пашкевич, збереглися відбитки зерновок проса посівного і ячменя піввчасто-го. Одним фрагментом репрезентовано невелику посудинку (діаметр тулуба близько 8 см) (рис. 4, 9). Повністю відсутні уламки характерних для раннього етапу чорноліської культури тюльпаноподібних горщиків.

За орнаментациєю фрагменти горщиків поділяються наступним чином:

а) 23 фрагменти вінець мають лише наскрізні проколи по краю (рис. 3, 1, 3). Щоправда, оскільки деякі уламки завдовжки невеликі, то не виключені інші елементи орнаментациї — під шийкою або на тулубі (див. «б»). В одному випадку замість проколів простежуються ззовнішні наколи, яким зсередини відповідають нечіткі «перлини»;

б) в 11 випадках проколи по вінцях доповнено іншими елементами: орнаментованим валиком на переході шийки в тулуб, на відстані 5, 6, 5 і 8,5 см від краю вінець (рис. 2, 3; 3, 7);

в) зрідка (3 екз.) скісними насічками по краю вінець (рис. 3, 2, 4). Немає жодного фрагмента з валиком по краю вінець;

г) у двох випадках на початку тулуба великих горщиків нанесено нечіткі скісні вдавлення або насічки завдовжки до 2,5 см (рис. 3, 6). Аналогічно

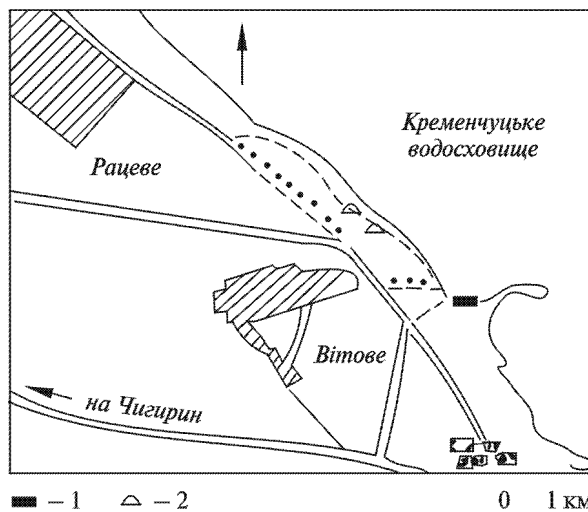

Рис. 1. Розташування поселення біля с. Вітове. Схематичний план: 1 — поселення; 2 — курган

орнаментований фрагмент знайдено, зокрема, біля підніжжя Тясьминського городища пізньочорноліської культури (Максимов, Петровская 1959, табл. П, 7);

д) із 9 фрагментів із вінцями без проколів 5 мали тонкі валики, кінці яких заходили один за оден. Валики розташовані на відстані 6,5—7—9,5 см від краю вінець і орнаментовані дрібними ямками, в одному випадку валик гладкий (рис. 2, 2, 4). Два великі уламки з орнаментованими валиками можна порівняти, з огляду на профілі верхніх частин посудин, з горщиками другого етапу чорноліської культури Суботівсь-

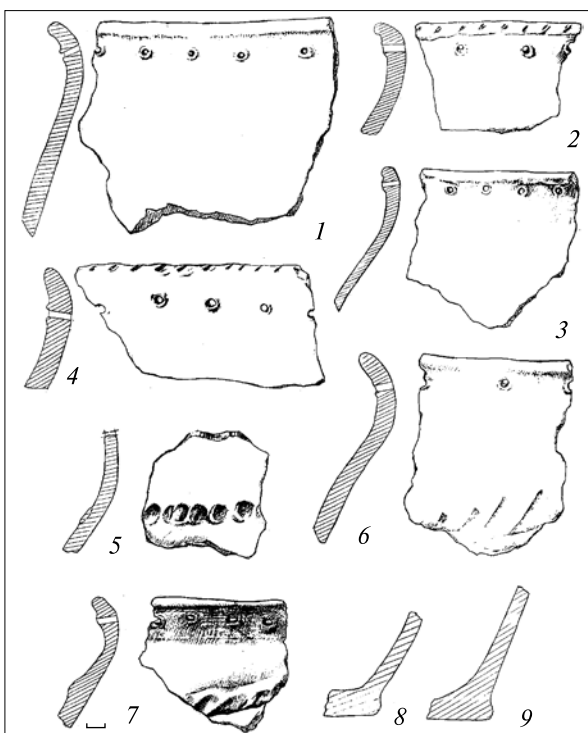

Рис. 2. Уламки горщиків із проколами під вінцями

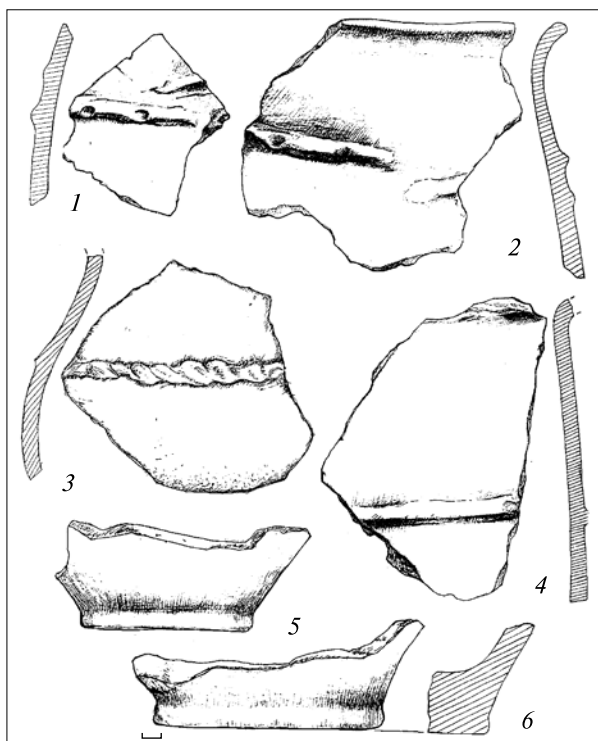

Рис. 3. Уламки горщиків з валиком на тулубі

кого городища (Тереножкин 1961, рис. 36, 1, 2). Один із цих фрагментів повністю тотожний знахідці на розташованому неподалік Адамівському поселенні (Полтавець 2003 рис. 2, 7);

е) до рідкісних елементів орнаменту (2 екз.) належать дрібні ямки або нечіткі насічки по краю вінець.

Згадані вище типи орнаментів є також на стінках посудин без вінець (усього 24 екз.). У 19 випадках це валики вищезазначених типів, розташовані в місці переходу шийки у тулуб відносно невеликих горщиків із опуклим тулубом (рис. 3, 6), або у верхній частині опукло-видовженого тулуба великих горщиків. Чотири фрагменти були орнаментовані в нижній частині шийки глибокими ямками, нанесеними пальцем (рис. 3, 5) і один — вертикальними насічками, зробленими нігтем. Подібні орнаменти під шийкою горщика відомі, наприклад, на пізньочорноліських поселеннях Хрещатик, а також Московському городищі (Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971, рис. 5, 3; Тереножкин 1961, рис. 44, 1, 2).

До рідкісних типів належить опукло-банкоподібна посудина зі зливом (рис. 4, 8). Внутрішня поверхня виробу, а також вінця ззовні вкриті чорним лощінням або закопчені. Ще два фрагменти належали різним банкоподібним посудинам, одна з яких мала діаметр 18—20 см (рис. 4, 3), а друга, з прямими стінками, зроблена з чистої глини, мала великий діаметр. Під вінцями круглий просвердлений отвір (рис. 5, 2).

Столовий посуд репрезентований корчагами, кубками, пікситою, двома ручками від черпаків, а також одним уламком миски.

Переважна частина уламків столового посуду належала *корчагам*. Всі вироби мали товсті стінки (1 см), орнамент з одного або двох ярусів фризів нанесено в місці найбільшого розширення тулуба. Знайдено два фрагменти вінець, що належали посудинам із дугоподібною у розрізі шийкою і опуклим тулубом (рис. 4, 1, 2). Саме корчаги такого типу переважали серед посуду другого етапу чорноліської культури (Тереножкин 1961, рис. 35). Один фрагмент належав чорнолощеній корчазі з біконічним тулубом, зовнішня поверхня світло-сірого кольору (рис. 4, 4). Подібні корчаги другого етапу чорноліської культури також трапляються на Суботівському городищі (Тереножкин 1961, рис. 35, 3). Під вінцями однієї корчаги (рис. 5, 1) було прокреслено орнамент, від якого збереглися дві горизонтальні лінії, перехрещені двома скісними паралельними рисками. Групи похилих (скісних) паралельних (3—4) рисок між двома горизонтальними лініями — це найпоширеніший орнамент для столового посуду цього поселення, насамперед корчаг. Так орнаментовано 5 фрагментів стінок корчаг (рис. 4, 8), а також придонна частина піксити. Орнаментовані в такий спосіб корчаги виготовлені із грубого глиняного тіста з домішками крупного піску і білих частинок. Зовні вони мають чорне покриття, а зсередини червонуватий або темно-бу-

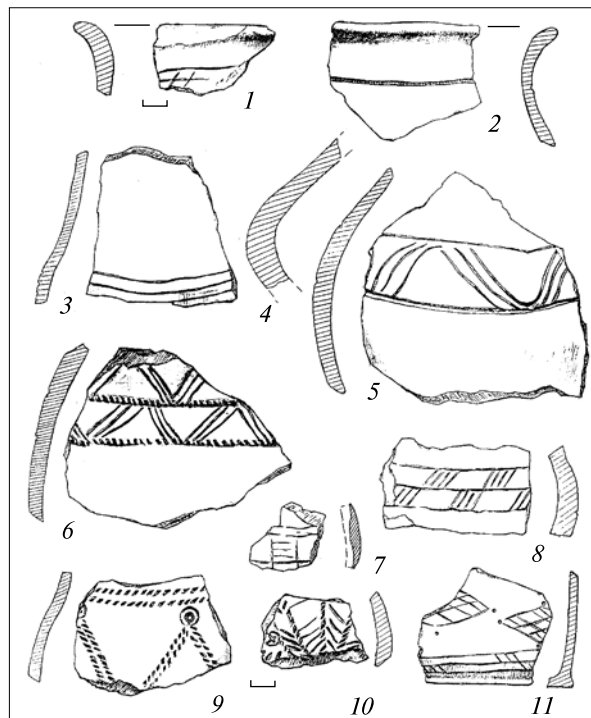

Рис. 4. Столовий посуд: 1–8 — уламки корчаг; 9–10 — фрагменти кубків або корчаг; 11 — уламок піксити

рий. Досить близькі аналогії цьому орнаменту трапляються на різних пізньочорноліських пам'ятках лісостепового Подніпров'я, зокрема, на Суботівському городищі (Тереножкин 1961, рис. 41, 10). На одному невеликому фрагменті орнамент нагадує «шаховий» (рис. 4, 7), клітини якого заповнені паралельними горизонтальними рисочками. Окрім вище згаданого зафіксовано орнамент із трьох паралельних рисок, які утворюють зигзаг (1 — 2 яруси) між двома паралельними лініями (рис. 5, 5, 6). В одному випадку ці лінії утворені відбитком великозубчастого штампку з коротенькими наскісними рисочками. У заглибленнях орнаменту рештки білої фарби (рис. 5, 6). Обидва згадані типи орнаментів поєднані, наприклад, на кераміці з Лубенецького городища (Тереножкин 1954, табл. I, 6). Ці корчаги виготовлено ретельніше і вкрито ззовні чорним лощінням, внутрішня поверхня має коричневий колір.

Ще один різновид орнаменту — *прокреслені горизонтальні лінії* зафіксовано на трьох фрагментах. Фактично, це спрощений варіант вище наведених орнаментальних фризів зі штрихуванням. В одному випадку він був утиснутий на дугоподібній шийці чорнолощеної корчаги звичайного типу (рис. 4, 2), а у двох — прокреслений на переході до тулуба корчаг іншого типу — з високою і широкою циліндричною шийкою, трохи розширеною донизу. Корчагу дещо подібної форми знайдено на пізньочорноліському Московському городищі (Тереножкин 1961, рис. 51, 24). Товщина стінок 0,5—0,6 см. Один із фрагментів (рис. 5, 1) ззовні червонуватого кольору, підлощений, зсередини — світло-бежевий. У заглибленнях орнаменту рештки білої фарби. Інший фрагмент, з однією прокресленою лінією, темно-бурого кольору, ззовні чорне покриття. Уламки корчаг майже тотожної форми й орнаментатії знайдено в зольнику урочища Лиса Гора поблизу Таращі і віднесено до жаботинського періоду ранньоскіфського часу (Бессонова, Романюк, Скорий 1995, рис. 8, 5, 17). Слід наголосити на повній відсутності деяких орнаментів, характерних для чорноліської культури: трикутників, що звисають, заштрихованих трикутників, а також орнаментів із дрібних насічок.

Два чорнолощених орнаментованих фрагменти належали великим кубкам або невеликим корчагам. Один прикрашено штампованим орнаментом у вигляді подвійних ліній, які утворюють горизонтальний фриз на переході шийки в тулуб, нижче, у верхній частині заокругленого тулуба, зигзаг. Вершини кутів прикрашено коловим штампом у вигляді двох концентричних кіл (рис. 5, 9). Фрагмент із повністю тотожним орнаментом походить із Лубенецького городища (Тереножкин 1954, табл. I, 7). Другий уламок

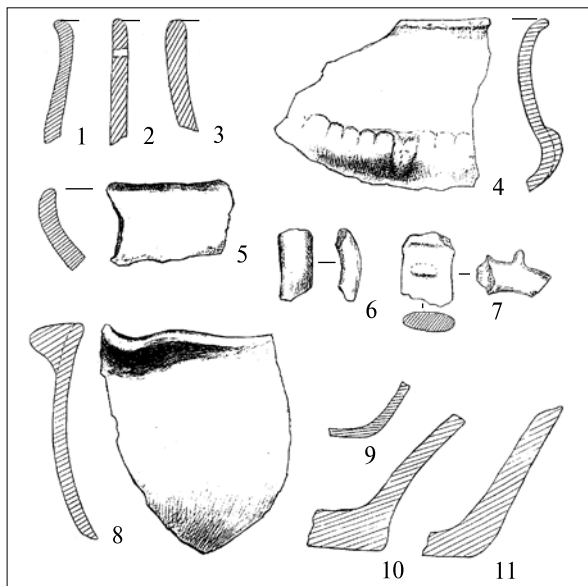

Рис. 5. Фрагменти столового посуду і горщиків: 1–3 – вінця ліпних посудин; 4 – уламок кубка; 5 – фрагмент миски; 6, 7 – фрагменти ручок черпаків; 8 – уламок посудини зі зливом; 9–11 – денця ліпних посудин

має штамповано-прокреслений орнамент, від якого зберігся лише фрагмент: скісні паралельні насічки, що утворюють «ялинковий» візерунок між радіальними штампованими лініями, нанесеними великозубчастим штампом. Поверх однієї «ялинки» нанесено коловий штамп із хрестиком всередині (рис. 5, 10). Невеликий слабопрофільований посудині належав чорнолощений фрагмент без орнаменту (рис. 4, 1).

Уламок чорнолощеної циліндричної піксиди (рис. 5, 11) в нижній частині прикрашено прокресленим орнаментальним фризом, що нагадує вищезгаданий орнамент на корчагах. Над ним прокреслено ромбоподібні фігури, заповнені скісним сітчастим штрихуванням. У всіх кутках ромбів — дрібні круглі вдавлення. Фрагменти піксид, здебільшого приземкуватої форми, виявлено саме на пам'ятках другого етапу чорноліської культури. Циліндричну, тобто досить високу орнаментовану піксиду знайдено, зокрема, на Московському городищі (Тереножкин 1961, рис. 45, 2). Одним екземпляром представлено уламок великого кубка темно-сірого кольору з високою шийкою (рис. 4, 4). Тулуб вкрито жолобчастим орнаментом, зверху невеликий виступ-наліп. Тулуб був низьким, а денце, швидше за все, заокругленим. Жолобчастий (канельований) орнамент має дуже давнє походження, але кубки тотожної форми й орнаментатії відомі саме в пізньочорноліський час і пізніше. Кубок подібної форми й орнаментатії, але без виступів, знайдено на пізньочорноліському городищі Дністровка-Лука (Смирнова 1984, рис. 5, 8). Тут жолобчастий орнамент утворює фриз у середній частині тулуба.

Можливо, і в нашому випадку орнамент утворював такий фриз, але перевірити це не можна.

Двома фрагментами овальних у перетині ручок репрезентовано *черпаки або кружкоподібні посудини* (рис. 4, 6, 7). На одній ручці невеликий овальний виступ (рис. 4, 7). Це, мабуть, периферійна імітація ручок черпаків з так званими відростками, що з'явилися у ранньоскіфський період. Усього одним фрагментом репрезентовано миску поширеного в усі часи типу — із загнутим усередину краєм (рис. 5, 5).

Кам'яні знаряддя виявлені в незначній кількості. Це 4 невеликі розтиральники та уламок великого розтиральника або відбійника.

Отже, нове поселення біля с. Вітове можна віднести до другого етапу чорноліської культури, на якому в керамічному комплексі з'являються ознаки культури ранньоскіфського (жаботинського) періоду. Найближчі аналогії типам посудин і орнаментам простежується серед знахідок сусідніх пам'яток — Адамівського поселення і Суботівського городища.

- Бессонова С.С., Романюк В.В., Скорый С.А. Зольник раннескифского времени из урочища Лысая Гора. — К., 1995.
- Круц В.А. Осмотр берегов Кременчугского водохранилища в 1964 году // НА ІА НАН України. — № 1964/13А.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 22—30.
- Покровська Є.Ф., Петренко В.Г., Ковпаненко Г.Т. Поселення VIII—VI ст. до н.е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 94—109.
- Полтавець В.І. Археологічна колекція передскіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин» // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 77—86.
- Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре // АСГЭ. — 1984. — № 25. — С. 43—60.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в зоне Каневского и Кременчугского водохранилищ в 1981 г. // НА ІА НАН України. — № 1984/24.
- Тереножкин А.И. Археологические исследования близ Смелы в 1952 г. // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 71—78.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.

Одержано 27.11.2005

В.І. Полтавець, В.В. Нерода

НОВОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ПОЗДНЕЧЕРНОЛЕССКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЧИГИРИНЩИНЕ

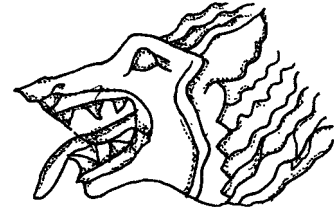
Керамический комплекс поселения у с. Витово Чигиринского р-на Черкасской обл. по всем признакам можно датировать вторым этапом чернолесской культуры. Наиболее близкие аналогии прослеживаются в керамике соседних памятников Чигиринщины — поселения у с. Адамовка и Суботовского городища.

V.I. Poltavets, V.V. Neroda

NEW SETTLEMENT OF THE LATE CHORNOLIS CULTURE IN CHYHYRYN REGION

There is ample evidence that the ceramic complex of the settlement near Vitovo village in Chyhyryn region of Cherkasy oblast can be dated to the second stage of Chornolis culture. The nearest analogies are the wares of neighbouring settlements near Adamivka village and Subotiv hill-fort in Chyhyryn region.

Г.О. Станіцина

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЩОДО ЗУСИЛЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (ВУАН) З РЯТУВАННЯ МУЗЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ, ЩО ВИЛУЧАЛИСЬ ДЛЯ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ У 1922 р.

Стаття вводить у науковий обіг унікальні архівні матеріали, що висвітлюють зусилля Всеукраїнської Академії Наук по рятуванню в 1922 р. стародавніх і високохудожніх виробів музейного значення із золота, срібла та коштовного каміння із церковних та монастирських ризниць, що підлягали вилученню Комісією по допомозі голодуючим через неврожай.

У 1921 р. через велику посуху, що вразила Поволжя та південні райони України, загинув урожай, люди голодували. На підставі Постанови, прийнятої ВУЦИК на початку 1922 р., органи влади разом із громадськими організаціями вилучали у фонд голодуючих цінності церков та монастирів. Так, лише у Києво-Печерській лаврі і найближчих монастирях було реквізовано 2 пуди золота, понад 130 пудів срібла, 1160 каратів діамантів (Історія Києва 1985, С. 155).

Проте церковні цінності — це не лише золото, срібло та коштовне каміння, а й високохудожні вироби та історичні реліквії. Всеукраїнська Академія наук приділяла велику увагу справі збереження предметів художнього та історичного значення, вилучених із церков та монастирів України.

6 лютого 1922 р. Спільне Зібрання ВУАН заснувало Археологічний Комітет, який мав протидіяти Київському ГубЗовнішторгу, що вивозив з України твори мистецтва музейного значення. Крім того, багато сил Комітет поклав задля порятунку історичних і художніх реліквій під час «вилучення цінностей» із монастирів і церковних ризниць Києва. Комітет порушив у Спільному Зібранні питання про заборону вивозу за межі України вилучених із ризниць лаври, Святої Софії і Михайлівського монастиря речей, що становили художню та історичну цінність (ф. ВУАК, № 4, л. 13).

9 лютого 1922 р. відбулося чергове засідання історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук, присвячене питанню збереження предметів мистецтва. У фонді ВУАК зберігається виписка з протоколу цього засідання: «...Академік Ф.І. Шміт повідомляє про велику небезпеку для мистецьких скарбів України з тієї причини, що «Внешторг» наміряється вивозити задля товарної виміни за кордон речі з му-

зейного фонду. Вважаючи на те, що «Вукопис» вже скасовано, а через те незабаром і губерніяльні його Відділи («Губкопис») так само мають свою діяльність припинити і музейні збірки та взагалі мистецькі скарби без жадної лишаються оборони — Академія Наук повинна на себе цю функцію взяти. Ухвалено: обернутися до «Губвиконкома» та «Губполітпросвіти» з енергійним нагадом про те, що 1) річі надзвичайної наукової чи художньої ваги не повинні вивозитися зовсім, 2) призначене до вивозу оглядати через особливу Комісію з участю представників од Академії, які мають вияснити наукову чи художню вартість річей, 3) вартісні речі од «Губкопису» та Музейного фонду перенести негайно до картинної галереї Академії Наук»* (ф. ВУАК, № 4, арк. 2.)

6 березня 1922 р. Археологічний Комітет ВУАН звернувся в Спільне Зібрання ВУАН із такою заявою: «Археологический Комитет ВУАН в заседании своем 3.03. с.г. постановил просить «Спільне Зібрання» обратиться в ВУЦИК, в СНК, в НарКомПрос и в Киевский ГубИсполком со следующим заявлением:

Значительные части РСФСР и УССР жестоко страдают от стихийного бедствия — голода. Правительство РСФСР решило для борьбы с бедою принять самые решительные меры и, между прочим, приступить к изъятию всех тех значительных материальных ценностей, которые скопились за многие сотни лет в церковных ризницах. Но не следует забывать, что в тех же ризницах, кроме золота, серебра и драгоценных камней, хранятся и бесценные исторические и художественные памятники, которыми нельзя пожертвовать даже во имя

* Тут і далі збережено мову, стиль і правопис архівних документів.

человеколюбия, хотя бы они представляли какую угодно материальную ценность... А потому ВУАН надеется, что отбор вещей в церковных ризницах будет произведен соответствующими организациями не иначе, как в присутствии и по соглашению с представителями компетентных научных учреждений, каковыми в Киеве следует признать: ВУАН (в лице ее Археологического Комитета), ГубКОПИС, Археологический институт, Историческое Общество Нестора Летописца и Академию Мистецтв» (ф. ВУАК, № 4, арк. 3).

До «Комісії по вилученню цінностей...», що працювала в Києві та Київській губернії, увійшли представники наукових установ — досвідчені музейні працівники: хранитель Першого Державного Музею Д.М. Щербаківський, хранитель Третього Державного Музею А.Х. Середя, Завідувач Музею культур та побуту Києво-Печерської лаври Ф.М. Морозов, а також Г.Ф. Красицький, М.О. Макаренко, Ф.Л. Ернст та інші спеціалісти (ф. 9, № 170, арк. 257).

В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігається видане йому 9 березня 1922 р. Київським губернським комітетом охорони пам'яток мистецтва і старовини «Губкопис» Посвідчення за № 864: «Настоящим поручается представителю Губкописа ученому эксперту Щербаковскому Д.М. принять участие в Комиссии Губюста по осмотру и учету церковного имущества церквей и монастырей г. Киева с правом взятия на учет и выделения предметов, имеющих историческое и художественное значение» (ф. 9, № 62, арк. 96).

Утім матеріальні цінності вилучали не лише з церков та монастирів, а навіть із музеїв, незважаючи на їх культурно-історичну цінність та протести музейних працівників. Вилучення музейних експонатів значної історичної і художньої цінності з Лаврського музею культур та побуту засвідчують архівні документи, зокрема акт, складений 8 квітня 1922 р., що зберігається в особистому фонді Д.М. Щербаківського, а також його машинописна копія у фонді Всеукраїнського Археологічного Комітету:

«Составлен настоящий акт в том, что Комиссия по изъятию ценностей в пользу голодающих, за время своих работ в Лавре, осмотрев Музей Культа и Быта Киево-Печерской Лавры, приступила к изъятию вещей из Музея, несмотря на то, что представителями ГУБКОПИСа было подано письменное заявление собрания представителей всех музеев г. Киева о неправомерности Комиссии для изъятия, проводимого Комиссией, вопреки инструкции и несмотря на вторичный решительный протест представителей ГУБКОПИСа, заявивших, что уступят только силе, — таковое изъятие все же было

произведено, причем представителями Комиссии было заявлено, что никаких дальнейших выемок из музея произведено не будет. Указанные предметы, несмотря на исключительную художественную и историческую ценность, связанные с именами Богдана Хмельницкого, Мазепы, Анны Иоанновны, Екатерины II, Румянцева-Задунайского, были изъяты благодаря тому, что сделаны из золота и драгоценных камней.

*ЗамНаркомВнуДел М. Серафимов
Председатель ГубКомис. Михайлик
Хранитель Первого государственного музея
Д. Щербаковский*

*Представитель ГУБКОПИСа Ф. Эрнст
Заведывающий Музеем Культа и Быта
Ф. Морозов*

*Председатель Археологической Комиссии
Всеукраинской Академии Наук академик Федор
Шмит.*

Киев, Апреля 8 дня 1922 г.» (ф. 9, № 62, арк. 112; ф. ВУАК, № 4, арк. 5). Можна тільки уявити, як відбувалося це вилучення і які події криються за словами: «...и несмотря на вторичный решительный протест представителей ГУБКОПИСа, заявивших, что уступят только силе, — таковое изъятие все же было произведено...». У цій ситуації зіткнулись люди різних переконань та обов'язків, і кожен з них намагався виконати своє завдання, свій обов'язок. У фонді ВУАК зберігається виписка з «Акту» з переліком музейних експонатів, забраних «Комісією по вилученню...» й оцінених у рублях із зазначенням маси золота, кількості та якості коштовного каміння та перлин (ф. ВУАК, № 4, арк. 6).

Документальним свідченням тих бурхливих подій є ще один «Акт» із особистого фонду Д.М. Щербаківського (рис. 1), написаний, судячи з почерку, представником ГубКОПИСу Ф. Ернстом, підписаний ним та хранителем Першого Державного музею Д.М. Щербаківським і завірений печаткою ГУБКОПИСу відразу після вилучення експонатів із музею. Документ передає емоційний стан людей, яким була не байдужа доля історичних реліквій:

«Составлен настоящий акт в том, что нами, нижеподписавшимися представителями Киевского Губернского Комитета Охраны Памятников Искусства и Старины, противозаконно и в полном сознании совершаемого нами тяжкого преступления перед историей, допущено изъятие из Музея Культа и Быта Киево-Печерской Лавры, перечисленных в особом списке предметов, являющихся драгоценнейшими реликвиями украинского народа. Указанное изъятие допущено нами исключительно ввиду угрозы представителей Комиссии по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих — прибегнуть к вооруженной силе» (ф. 9, № 62, арк. 114).

Наступного дня після зазначеного вилучення цінностей із Музею культів та побуту газета «Пролетарська Правда» № 78 (191) за 9 квітня 1922 р. опублікувала замітку такого змісту:

«Вчера, 8 апреля, закончилось изъятие церковных ценностей из Киево-Печерской лавры. Изъятие происходило при активном участии духовенства, группы верующих и прошло спокойно.»

Все изъятые ценности, сумма коих выясняется, отвезены были тов. Серафимовым, руководившим изъятием, и председателем губкомиссии по изъятию тов. Михайликом в Губфинотдел, вместе с их описью, подпис[анной], как представителями комиссии по изъятию, так и представителями духовенства и верующих.

Среди всех дорогих изъятых ценностей имеется, между прочим, одна бриллиантовая панагия, весьма дорого оцениваемая, которую носили митрополит и архиерей, содержащая 126 бриллиантов, из коих 46 крупных.

По мнению тов. Серафимова, изъятые из Киево-Печерской лавры ценности могут прокормить не один десяток тысяч голодающих Поволжья.

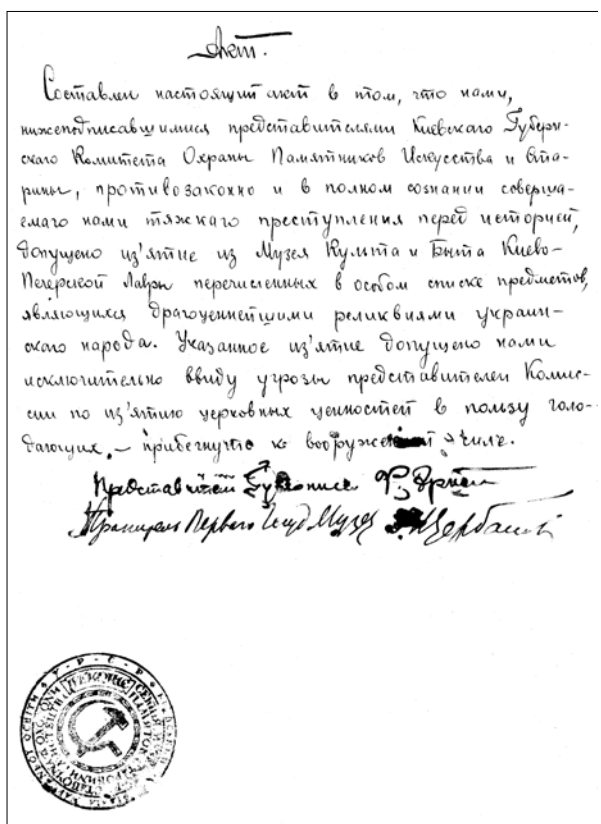
В понедельник, 10 апреля, начинается изъятие ценностей из Киевского Софиевского собора». В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігається вирізка зі згаданої газети та її машинописна копія зі словами: «З оригіналом згідно» (ф. 9, № 62, арк. 128—129).

Газета сповіщала, що 10 квітня розпочнеться вилучення цінностей із Софії Київської. Проте Комісія вилучила цінні предмети не лише з Собору, але й із його музею, що засвідчує відповідний документ:

«Акт. 10 апреля 1922 года Комиссия по изъятию ценностей из церквей и молитвенных домов г. Киева во время своих работ в Софиевском Соборе вошла в помещение временно находящегося там Музея и несмотря на протест представителей Губкописа о неправомерности Комиссии на изъятие ценностей из Музеев, произвела таковое.»

Признав справедливость протеста Губкописа и дав обещание, что из музея больше никаких изъятий произведено не будет, представители Комиссии со своей стороны сами предложили от имени не только Губкописа, но и самой Комиссии возбудить перед центральной властью ходатайство о возвращении Музею взятой из него художественной чаши.

Из музея были изъятые — чаша золотая с финифтями XVIII в. — подарок Собору Екатериной Великой и вынут бриллиант из креста XVIII в. ЗамНаркомВнутел [підпис нерозбірливий], Предгубкомиссии Михайлик, Хранитель Перш. Держ. Музею Д. Щербаківський, Заведующий Музеем Украин[ской] Академии художеств Ф. Эрнст, Заведующий музеем собора св. Софии Кра-сицький» (ф. 9, № 62, арк. 6).

Крім «Комісій по вилученню цінностей на користь голодуючих», подібною «експропріацією» займалися й спеціально створені «трійки». В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігається копія з копії розпорядження, надісланого Академії наук України з Харкова. Цю копію з мокрою печаткою Української Академії наук у Києві та підписом: «Г. Козловська»** після слів: «З оригіналом згідно» було зроблено для музею. На звороті аркуша олівцем підписано: «Музей, Щербаківському». Судячи з копії, оригінал документа був на фабричному бланку або мав штамп Народного комісаріату освіти. Текст копії:

«У.С.С.Р. Народний Комісаріат Освіти. 6/V-1922 года. №541. ГЛАВПРОФОБР. Тройка, по изъятию ценностей из учреждений и органов НКП, предлагает в срочном порядке сделать распоряжение по находящимся в Вашем ведении по г. Харькову учебным заведениям и прочим учреждениям — служебно-административным, производственным и снабженческим, в трехдневный срок, со дня получения распоряжения организовать местные по каждому учреждению Тройки в составе представителей администрации, комслужба либо месткома и учащихся и провести работу изъятия имеющихся в учреждении ценностей в фонд помощи голода-

** Ганна Козловська — мати Валерії Козловської, яка тимчасово виконувала обов'язки завідувача Адміністративного відділу Академії наук у Києві.

ючим, руководствуясь приложенной выпиской из инструкции о порядке сдачи ценностей, находящихся в распоряжении учреждений и органов НКП. Все акты изъятия, оценки и описи вещей в копиях местные Тройки не позже 10-го мая представляют в НКП Центральной Тройки, с которой организационно связываются.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Выписка из инструкции о порядке сдачи ценностей, находящихся в распоряжении учреждений и органов Наркомпроса в фонд помгол.

1) Сдаче подлежат ценности, находящиеся, как в непосредственном распоряжении Наркомпроса и его губернских и уездных отделов, так и те, которые имеются в распоряжении учреждений, подведомственных Наркомпросу.

2) К таким ценностям относятся: а) дорогие металлические вещи, не имеющие прямого отношения к обслуживанию производства, как например, канделябры, подсвечники, статуэтки и проч., б) дорогие вазы, зеркала, ковры и проч. предметы роскоши домашней обстановки, в) дорогие картины, не имеющие музейного значения, г) музейные вещи, имеющие большую рыночную ценность, изъятие которых не причинит серьезного ущерба музейному делу (в особенности это относится к дубликатам).

3) Изъятием вещам составляется подробная опись и производятся оценки Тройкой, производящей изъятие с приглашением экспертов, о чем составляется акт.

Оригінал за належними підписами.

В.-Спешино.

№ 2809. Согласно резолюции Замнаркомпроса тов. Ряппо, Общій Отдел Укрглавпрофобра препровождает настоящую копию за № 541 от 6-го сего мая с приложением в Киевскую Академию Наук для надлежащего, точного и безотлагательного исполнения, как со стороны Академии, так равно и подведомственных ей органов. Об исполнении должно быть донесено Главпрофобру немедленно. Мая 9-го дня 1922 г., г. Харьков. З оригіналом згідно» (ф. 9, № 170, арк. 269).

Під гаслом допомоги голодуючим держава конфіскувала таку величезну кількість цінних речей, що, швидше за все, виручені кошти пішли не лише на те, щоб нагодувати голодних.

Архівні документи свідчать про намагання ВУАН врятувати вилучені предмети, що мали мистецьку або історичну цінність. Так, 17 травня 1922 р. Всеукраїнська Академія наук направила до ВУЦИК листа за № 518, машинописна копія якого зберігається в Науковому архіві:

«К сведению Всеукраинской Академии Наук поступило ряд сообщений с мест о производстве работ по изъятию церковных ценностей без участия представителей комитетов охраны памятников искусства и старины... результатом

чего, в большинстве случаев... отобраны предметы, имеющие исключительно художественную и культурную ценность.

В виду вышеизложенного, Всеукраинская Академия Наук ходатайствует перед В.У.Ц.И.К. о допущении представителя Академии к осмотру в Харькове центральных государственных хранилищ, куда свезены со всех мест Украины изъятые церковные ценности для проверки, отборки и передачи музеям Украины наиболее ценных с точки зрения науки предметов, изъятие которых безусловно нанесло бы интересам культуры непоправимый ущерб» (ф. 9, № 170, арк. 311).

5 червня 1922 р. ВУАН направила до Центральної Комісії з вилучення церковних цінностей у Харкові, тодішній столиці України, листа за № 660: «Провінційні Комісії для вилучення церковних цінностей переводили мало не скрізь свою роботу без будь яких представників компетентних наукових установ. Через те, як про це в Академії Наук є повідомлення з різних кінців У.С.Р.П., ціми комісіями забрано не раз чимало таких речей, що являють собою величезну наукову цінність, не представляючи в той же час жадної, або майже жадної матеріальної вартості.

Зважаючи на це, Всеукраїнська Академія Наук звертається до Вас з проханням допустити проф. С.А. Таранушенку, як представника од ВУАН, розглянути на місці всі звезені до Харкова з провінції церковні цінності і одібрати з них для повернення в музеї ті, з них, що не представляють жадної матеріальної вартості, являють собою надзвичайну і рідку наукову цінність» (ф. 9, № 170, арк. 310). Машинописна копія цього листа зберігається у фонді Д.М. Щербаківського.

Крім того, Всеукраїнська Академія наук та Главполітосвіта доклали чимало зусиль, щоб повернути в Україну вже вивезені до Москви цінності неабиякого художнього та історичного значення, відібрані представниками «Комісії по вилученню...». Зібрані в Україні коштовні речі вивозили до Москви ще в першій половині 1922 р., при тому, що створення єдиної держави — СРСР відбулося наприкінці того ж року. Завдяки рішучому втручання Повноважного представника України в Москві А. Приходька, розбирання та реалізацію цінностей, привезених з України, призупинили. До Москви направили спеціальну комісію у складі Д.М. Щербаківського, А.Ф. Середи та представника Главполітосвіти із Харкова О.Ф. Степанової для проведення історико-художньої експертизи вивезених із України цінностей, відбору предметів музейного значення та перевезення їх до Києва. Збереглася телеграма, відправлена з Харкова в Київ 28 липня 1922 р.:

«Требованию Р.С.Ф.С.Р срочно выслать представителя отбора церковных ценностей

Украины вновь категорически предлагаем немедленно командировать Щербаковского Москову тчк Расходы поездки будут возмещены представителем Н.К.П. Москве Годзинским указанию нашей № 21/98 от 22 июля № 1194 Замнаркомпрос Ряппо» (правильно: Ряппо) (ф. 9, № 170, арк. 266, 266 зворот).

У Науковому архіві зберігається низка документів, пов'язаних із поверненням мистецьких та історичних реліквій в Україну. 31 липня 1922 р. Академія наук видала Д.М. Щербаківському мандат за № 907 із текстом українською та російською мовами такого змісту:

«Всеукраїнська Академія Наук доручає представникові цього — хранителю Першого Державного Музею в Києві Щербаківському Данилу, вести справу повернення до Києва історично-художніх цінностей, які були взяті з Музеїв Києво-Печерської Лаври і Софії, Комісією по Вилученню Церковних Цінностей і перевезти їх до Києва.

Всеукраїнська Академія Наук просить всі Радянські установи і представників Робітничо-Селянського Уряду допомагати т. Щербаківському Д. в виконанні покладеного на нього Академією доручення» (ф. 9, № 170, арк. 308). Збереглася також розписка (а точніше, її чернетка) Д.М. Щербаківського про одержання мандата та грошей на поїздку:

«Розписка. Дана ця розписка Представнику Глав Політосвіти т. А.К. Симонову в тім, що я, Хранит[ель] Першого Держ[авного] Музею Д. Щербаківський одержав від нього мандат для поїздки в Москву, а також гроші під свою відчетность в кількості триста п'ятдесят мільйонів (350.000.000) крб. авансом на видатки для поїздки в Москву Щербаківського і Середи на предмет отбора церковних цінностей. Хран[итель] Перш[ого] Держ[авного] Музею Д. Щербаківський. 31/VII 1922 р.» (ф. 9, № 170, арк. 253). У той самий час 31 липня 1922 р. Відділ народної освіти при Київському Губревкомі видав ученому посвідчення за № 2815: «Выдано настоящее удостоверение хранителю 1-го Госуд. Музея Щербаковскому Д.М. в том, что ему поручается вести переговоры в соответствующих учреждениях г. Харькова и Москвы о возврате, неправильно изъятых Киевской Губернской Комиссией по изъятию церковных ценностей, музейных предметов из музеев Культа и быта Печерской Лавры и Софьи, а также принять и перевезти их в Киевские музеи.

Киевский Губполитпросвет просит все советские, гражданские, военные и жел. дорожные учреждения оказывать тов. Щербаковскому всяческое содействие предоставлением ему охраны, перевозочных средств и проч.» (ф. 9, № 170, арк. 309).

Про те, в яких умовах і як проходила робота направленої до Москви Музейної комісії, свід-

чить чернетка листа Д.М. Щербаківського, надісланого ним до Києва:

«До Главполітосвіти. Маю за честь дати короткі відомості про хід праці Комісії по отбору (в Московському Гохрані) музейних річей з церковних цінностей України.

Згідно вимогам Українського представництва розбор цінностей, вилучених з церков України було припинено до приїзду представників з Главмузею України. До припинення Гохран встиг передивитись 1880 пудів річей. При цьому розборі був присутній представник Московського Главмузею, який і одібрав біля 20 пудів старинних річей. Такий малий відсоток одібраних річей (1%) пояснюється, окрім інших причин також тим, що один чоловік фізично не міг перебрати в день пересічно сто пудів річей, (тільки їх переглянути, одібрати з них старовинні, переписати і запакувати їх).

Комісія працює в складі Хранителя П[ершого] Д[ержавного] М[узею] у Києві Д[анила] Щ[ербаківського], Хр[анителя] З[державного] М[узею] у Києві А. Середи; Представ[ника] Главполітосвіти із Харкова Ольги Феод. Степанової і проводить свою роботу в Москві.

З приїздом Музейної Комісії розборка укр[аїнських] річей знову почалась і проводиться безперервно й зараз при участі Укр[аїнської] Музейної Комісії. Умови перегляду досить кепськи тяжкі.

З одного боку самі речі прибувають в Гохран в напівзнищеному виді — побиті, поламані, розвінчені на свої составні частини, так що членам комісії приходится гаяти багато часу на розшукування окремих частин старовинного потіра або хреста і багато прекрасних річей залишаються на жалі лише в фрагментах.

З другого боку розборка річей проводиться в такім швидкім темпі (100—120 пудів в день) і в такіх негігієнічних умовах: вісім годин напруженої праці в куряві і серед стуку молотків й тріску розбиваємих і закупоруваних ящиків, які виснажуючи до краю сили членів комісії, не тільки не сприяють, але навіть перешкоджають науковій стороні праці.

В таких умовах комісія з початку праці по 23 серпня одібрала 1700 старинних предметів вагою 38 пудів. Серед них є багато прекрасних зразків не тільки українського але й західноєвропейського золотницького майстерства...

Доводячи до відома про це, маю за честь просити: 1) переслати гроші й взяти інших заходів для перевози 100 пудів музейних цінностей з Москви на Україну. 2) В дальнішому перевезені цінності, будучи зібрані з всієї України, мусять бути розміщені в найбільш видатних музеях науковим органом — Академією наук, а тому на організацію цієї праці теж необхідно в негайно-

му порядкові виклопотати потрібні для цього кошти. 3) З огляду на те, що ця велика збірка річей (по закінченню праці в ній буде біля 3000 предметів) буде розділена меж Харківським і Київським Музеєм, а можливо й меж більш значними з провінціальних музеїв і таким чином буде розпорошена, конче потрібно щоб перед розподілом була дана можливість Секції Мистецтв Всеукраїнської Академії Наук науково обслідувати цю збірку хоч в загальних рисах. Такий перегляд цієї колекції, окрім користі для чисто академічних дослідів, буде не тільки корисним, але й необхідним безпосередньо для справи, тому що приведе її в систему, установить, які речі мають місцевий інтерес і які загал[ьний] і тим забезпечить раціональний, відповідний науковим завданням розподіл річей між музеями. В такім же виді і стані як зараз ні один музей вмістити не зможе.

Тому прошу отдати розпорядження про одсилку цих річей в Київ на переховування в Першому Державному Музеї» (ф. 9, № 170, арк. 357, 357 зворот).

Українська музейна комісія у Москві проводила експертизи вивезених з України церковних цінностей майже місяць. У Науковому архіві збереглась чернетка листа Д.М. Щербаківського до А.Ю. Кримського, датована 27 серпня:

«Високоповажані Агатаңгел Юхимович. Наша праця наближається до кінця. Усього набереється біля 3000 старинних предметів вагою 75—80 пудів — грандіозна збірка, якої хватить для музеїв Київ, Харков і навіть більш крупних провінційних. Єсть чимало річей прекрасних, першорядної наукової й мистецької ваги, але найважливіше те, що ця збірка в цілому дає повну картину зовсім необслідуваної галузі мистецтва українського золотництва. Поки ця збірка не розпорошена (а вона мусить бути розпорошена, бо скупчувати все в один музей нема рації — багато дублетів) її конче треба використати в інтересах науки, да й інших міркувань. Справа в тім, що судьба цих річей досі ще не вирішена. Можливо, що вся збірка буде віддана Україні й розділена меж її музеями» (ф., № 170, арк. 365). Схоже на те, що Д.М. Щербаківський ще не був упевнений, чи віддадуть колекцію цінностей Україні. Підпису на чернетці немає, авторство визначено за порівнянням почерку з підписаними листами Данила Михайловича.

Про труднощі й перепони у діяльності Української музейної комісії під час відбору цінностей музейного значення свідчать кілька документів з особистого фонду Д.М. Щербаківського, наприклад, чернетка листа вченого, очевидно, до Головполітосвіти:

«Після попередніх переговорів за допомогою з Українським представництвом (т. При-

ходько) і головою Госхрана т. Базилевичем ми лише 5 серпня після цілого ряду формальностей (меж іншим до повного переодягання не тільки одержи але й білизни й чобіт) мали можливість ввійти до буд. № 23 на Бронній, де переховуються й розбираються церковні цінності. Там переглядом документів було з'ясовано, що церковні цінності України розбирались і переглядались з 3 по 19 липня, коли перегляд було припинено по вимоганню представника України. За цей час було (діло № 3221-...) розібрано 657 міст (вагою 1880 пуд. 20 х. 62 зол.) з різних губерній України. Речі з них «обезлічено» і перепаковано в 311 ящиків за №№ 955—1266, з яких в 8 ящиків упаковано музейні речі, одібрані представниками Главмузею (при розборці були присутні представники Главмузею) ... загальною вагою 20 пудів 06 хунтів. Надзвичайно малий відсоток одібраної старовини 1,06 % на загальну кількість річей (з 1880 п 20 х 62 зол — 20 пудів 06 хунтів) свідчив про дуже поверхневий отбор музейних цінностей. Це й підтвердилось розмовою з представниками Главмузею. ...перегляд робили по черзі троє представників Главмузею: Мамуровський, Сілін і Чіріков. ...їх праця не викликала відповідної прихильності і не будучи певними в тому, що Музей одержить ті речі, які вони одбирають, вони одбирали тільки першорядні речі, залишаючи звичайні музейні речі на знищення. Тим і пояснюється такий малий відсоток річей.

Прийшли до одбору річей ми лише 7 серпня, виждавши поки не буде закінчено серія великорус. річей» (ф. 9, № 170, арк. 395).

Ці факти підтверджує і фрагмент з машинописної копії «Рапорту» експерта Чирикова від 5 липня (рік не зазначено, написано с/г — [сего года]):

«Во 2-й части дня мастерские посетил заведующий Госхраном Базилевич, который интересовался работой и после его ухода в золотом ювелирном отделе мне сказали и в подтверждение показали сломанный по приказанию Базилевича золотой крест конца 17-го века, взятый мною на учет (см. в списке за № 2 с приложенным на нем сопроводительным ярлычком). Мастера-ювелиры заявили, что миниатюру в панации фамильных портретов графов Разумовских кто-то сломал и она треснула. По осмотру действительно оказалось — трещина прошла по лицу женского портрета и теневая сторона лица постерта, почему и пришлось лично мне самому вынуть ее из оправы и поместить в особую коробочку вместе с финифтяным образком Успения Б.М., которые остались в золотом фонде (ф. 9, № 170, арк. 313).

За наказом адміністрації Державного сховища відібрані й узяті на облік музейні речі навмисне ламали, щоб не віддавати їх до музею. Тут дореч-

но буде згадати Петра Першого, який свого часу також скористався церковним майном, але з іншим ставленням до старовини, про що сповіщає О.О. Формозов у нарисі «Русское общество и охрана памятников культуры»: «После нарвского поражения церквам и монастырям было приказано сдать в Пушечный двор в Москве часть колоколов. В 1701 г. принимавший их стольник Тимофей Кудрявцев обратил внимание на стопудовый колокол, присланный из Троице-Сергиевой лавры. Рельефная надпись свидетельствовала, что он был отлит в 6935 (т. е. 1427) г. при Василии Темном. Кудрявцев оказался человеком думающим и запросил царя, не лучше ли такой старый колокол оставить в Лавре «для памятна», взяв вместо него другие — недавно сделанные. Петр немедленно откликнулся на этот запрос, но пошел еще дальше — колокол предписывалось вернуть Лавре «без зачету» — не требуя ничего взамен; монастырю велено его беречь» (Формозов 1986, С. 126—127).

Згадка про перепони, що чинились адміністрацією Державного сховища в Москві Українській музейній комісії у її роботі з відбору музейних експонатів, є і в листі Д.М. Щербаківського до Українського представництва від 31 серпня 1922 р.:

«Маю за честь сповістити Представництво, що сьогодні, 31 серпня Комісія по отбору музейних річей з цінностей, вилучених з церков і молитовних домів України, закінчила свою працю в Гохрані. Докладні списки одібраних Комісією річей будуть подані пізніше, а зараз я даю тільки головні цифрові данні:

Комісія переглянула 1850 пудів цінностей, і з них вибрала 2669 номерів старовинних музейних річей загальною вагою 61 пуд, що дає прибіл. 3,3 % загальної кількості річей. Представники Московського Главмузею, які до приїзду Української Комісії працювали по розбору українських цінностей, переглянули 1880 пудів українських цінностей й одібрали з них 408 музейних річей загальною вагою 20 пудів, що дає 1 %. Усього таким чином переглянуто 3730 пудів, з яких одібрано 3077 музейних річей, загальною вагою 81 пуд, що дає 2,17 % усіх річей. Такий малий відсоток одібраних музейних річей пояснюється ріжними причинами: Перш за все тим, що у Адміністрації Гохрана була явна тенденція сприяти зменшенню кількості річей, отбираємих для музеїв: постійні заяви, що представники музеїв одбирають дуже багато річей, викликання своїх експертів для перевірки праці Музейної Комісії, нарешті — зіпсування річей, взятих на учет представниками Главмузею — зім'ято рідчайший пам'ятник українського мистецтва і реліквію українського народу — Напрестольний хрест — вклад Богдана Хмельницького Пе-

черській Лаврі (див. виписка з протоколу представника Главмузею т. Чирикова).

Другою причиною було те, що представники Главмузею по тим або інакшим причинам одбирали для Музею далеко не всі музейні річі (ними одібрано лише 1% загальної кількості річей) Нарешті треба зазначити, що багато старинних предметів було доставлено в Гохран зіпсутими, поламаними, або тільки в фрагментах, так що їх не було рації залишати для Музеїв.

Не зважаючи на це, одібрана колекція містить в собі прекрасні зразки краєвих майстрів українського золотництва XVI—XVIII ст. з території усієї України і дає виключний по своєму багатству і науково-мистецькому значінню матер'ял для поповнення Державних Музеїв України і наукових студій над українським мистецтвом.

Одібрані річі пронумеровані, записані в окремому описі й окремо запаковані в 27 ящиків, окрім 15 тонких ювелірних річей, які переховуються в золотому фондї Гохрана не запакованими.

Доводячи до відома про це, маю за честь просити Представництво:

1) Отдати розпорядження про перевіз одібраних річей до Київа, аби перед розподілом їх по музеям, Українська Академія Наук мала можливість опрацювати всю збірку в цілому. Таке опрацювання і перегляд цих річей, окрім користі для чисто академічних дослідів, буде не тільки корисним, але й необхідним безпосередньо для справи розподілу колекції між музеями, тому що приведе її в систему, установить, які річі мають тільки місцевий інтерес, а які загальний і тим забезпечить раціональний, відповідний науковим завданням розподіл річей меж музеями.

2) Вжити заходів, аби розгляд церковних цінностей України, які будуть надалі присилатись до Гохрану, був припинений до спеціального повідомлення Представництва і приїзду музейних представників України.

Москва, 31 серпня 1922 р. Дан. Щербаківський» (ф. 9, № 170, арк. 367, 367 зв., 371).

В особистому фондї Д.М. Щербаківського зберігається чернетка його листа до Ф. Ернста від 29 серпня 1922 р., коли Українська музейна комісія уже завершувала свою роботу:

«Голубчику Ернстенко. Конче потрібно від імені Академії Наук написати заяву до Совнаркома, аби ті музейні річі, які ми зараз в Москві одбираємо з цінностей, вилучених з церков України, — були переслані до Київа для наукового опрацювання. Ясно, що вони розійдуться по ріжним Музеям українським, а можливо й не українським, тому конче потрібно поки вся збірка не розпорошена передивитись її, описати, де-що зфотографувати і т.п. Тоді більш раціонально можна перевести й самий розподіл цих річей меж музеями. Найгірше те, що тут

все говорят про продаж частини річей закордон, і тому ж, дорогий мій, напружте всю свою красномовність, щоб ця заява Академії вийшла найбільш обґрунтованою, Харків хоче, щоб збірка була перевезена до нього і що мовляв там вже будуть розподіляти речі, але зробити так значить убити справу. Там цім ніхто не цікавиться, людей нема і вся збірка (а видно набереться біля 3000 річей) обречена на довгі роки лежання в підвалах харківських музеїв.

До речі — до нашого приїзду хрест Богдана Хмельницького встигли поламати, а портрет з панагії Румянцева зіпсувати. Представники з Главмузею Московського що працювали до нас, дуже несміливо одбирали речі і багато пропустили» (ф. 9, № 170, арк. 362).

Можливо, реакцією на зазначений лист Д.М. Щербаківського став документ, що зберігається в фонді ВУАК — звернення представників ВУАН до державних органів влади від 6 вересня 1922 р.:

«В Совет Народных Комиссаров У.С.С.Р. Вследствие недостатка специалистов на местах, а также вследствие неточного понимания исполнителями полученных из Центра инструкций, во время изъятия материальных ценностей из ризниц церквей и монастырей Украины были изъяты, между прочим, и предметы, имеющие крупное историческое и художественное значение. Предметы эти в настоящее время находятся в Москве.

Благодаря энергичному вмешательству представителя У.С.С.Р. в Москве, т. А. Приходько, поступившие с Украины предметы были подвергнуты тщательной историко-художественной экспертизе особо командированною Главполитпросветом из Киева комиссией в составе Д.М. Щербаковского и А.Ф. Середы. Комиссия эта в настоящее время заканчивает свою работу по отбору вещей, подлежащих хранению в музеях, и необходимо принять меры к тому, чтобы отображенные вещи были возвращены на Украину.

Всего таких музейных предметов оказалось около 3000 номеров, среди которых есть немало совершенно первоклассных памятников искусства. Самое важное, с научной точки зрения, то, что в Москве составилось из свезенных с разных мест Украины вещей такое собрание, которое в своем целом дает полную картину необследованной еще отрасли украинского художественного творчества — металлопластики. Всеукраинская Академия Наук считает необходимым немедленно использовать случайно создавшуюся конъюнктуру в научных целях.

Посему Академия обращается к СовНарКому У.С.С.Р. со следующими просьбами:

1) вытребовать поступившие из Украины подлежащие хранению в музеях вещи обратно на Украину;

2) обеспечить безопасную перевозку этих вещей, общим весом в 75—80 пудов, из Москвы в Киев;

3) поручить Академии организовать в Киеве полное научное описание и исследование привезенных из Москвы художественных сокровищ;

4) поручить Академии, по окончании описания и исследования, распределить означенные сокровища между музеями Украины для хранения;

Академия Наук полагает, что только таким путем может быть гарантирована сохранность целой массы незаменимых исторических документов для истории искусства украинского народа.

Президент АН

Непременный Секретарь АН

Председатель Археологического Комитета ВУАН

копии:

НарКомПросу УССР

Главполитпросвету УССР

НарКомПросу РСФСР

Украинскому Представительству в Москве, тов. А. Приходько

Тов. Д.М. Щербаковскому, Москва» (ф. ВУАК, № 4, арк. 30).

Величезний внесок у справу повернення музейних цінностей з Москви в Україну зробив Уповноважений представник України в Москві А. Приходько. У Науковому архіві, з-поміж інших документів, так чи інакше пов'язаних з його іменем, зберігаються чернетки двох листів з представленими датами і примітками: «Приходько», «Від Приходько». Текст чернетки документа від 31 серпня 1922 р.:

«В Бюджетную Комиссию Наркомфина. Так как разборка ценностей, изъятых из церквей и молитвенных домов Украины закончилась, и вместе с ней закончилась работа по выделению из них музейных предметов, прошу отдать распоряжение о выдаче последних представителям Украинской Музейной Комиссии для пересылки их на Украину. Вещи будут отправлены поездом имени Ленина, находящимся в распоряжении Украинского правительства, а в данный момент Полпреста, где имеется специальная охрана.

Приложение:

1) список ящиков с музейными вещами Украины

2) список украинских вещей, взятых на учет Главмузеем и оставленных в золотом фонде Гохрана» (ф. 9, № 170, арк. 312, 373).

Чернетка другого листа Уповноваженого Приходька, від 1 вересня 1922 р.:

«В Главполитпросвет. Полномочное представительство доводит до сведения Главполитпросвета, что Комиссия по отбору музейных вещей из ценностей, изъятых из церквей Украины, работавшая при представительстве

в составе (написано і закреслено: хранителя Первого Государ. Музея в Киеве ...) Уполномоченных от Укр. Академии Наук и Главполитпросвета, закончили свою работу. Результаты ее таковы: отобрано 3077 старинных музейных вещей общим весом 81 пуд, вещи представляют собою выдающуюся научную ценность и их нужно перевезти в Киев для научного обследования Академией Наук и распределения между музеями Украины.

Обстоятельства требуют немедленного их вывоза из Москвы на Украину, поэтому прошу немедленно по телеграфу выслать деньги в размере 800 м[иллионов руб.].

Все дополнительные сведения по данному вопросу представит т. Озерский. Приходько» (ф. 9, № 170, арк. 314).

1 вересня датовано копії ще двох документів:

«т. Базилевичу. По вопросу о выдаче У.С.С.Р. музейных ценностей из числа переданных ЦК Помголом, прошу дать срочно справку для М.А. Иевлева об оценке ценностей указанных в описях № 1 и 2. В. Раков. 1.IX.22». Другий документ — це відповідь на перший, копію якого зроблено на тому самому аркуші: «На основании инструкции, утвержденной ВЦИКом, вещи музейного характера, изъятые из церквей передаются музеям после определения их таковыми.

Они не должны входить в общую сумму изъятых вещей и поему оцениваться не должны, так как оценка нарушит все предположения и внесет путаницу. Базилевич. 1/IX» (ф. 9, № 170, арк. 374).

В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігаються ще два цікавих документи — акти передачі відібраних цінностей:

«Акт № 185 о выдаче ценностей. 4 сентября 1922 года на основании резолюции Начальника Валютного Управления т. Иевлева и по распоряжению Нач. Гохрана тов. Базилевича. Государственным Хранилищем Ценностей выдано Украинской Музейной Комиссии (мандат-телефонограмма № 52) через тов. Щербаківского...» далі йде перелік номерів ящиків, вага й оцінка кожного ящика в рублях та вся сума в рублях: «На сумму четыреста тридцать две тысячи триста шестьдесят четыре (432364) рубля 80 коп. золотом по курсу Госбанка.» Утім на кожному акті є приписка: «Оценка взята условная ввиду технической невозможности силами Гохрана оценить антикварные вещи». В Акті № 185 зазначено 28 «мест» (тобто ящиків), а в Акті № 187 — один: «...Государственным Хранилищем Ценностей выдано Украинской Музейной Комиссии одно (1) место с золотом за № 2, весом 26 ф. 67 зол. 48 дол. ... с условной оценкой по 3 р. 20 к. за золотник — через т. Щербаківского (согласно мандата-телефоно-

граммы за № 52)» (ф. 9, № 170, арк. 354, 355). Зауважимо, що на акті № 185 спочатку було про- ставлено дату 2 вересня, а потім виправлено на 4 вересня. На акті № 187 без жодних виправлень проставлено 4 вересня, але зазначено інше прізвище начальника Валютного управління — Шлейфер, на підставі резолюції якого було видано ящик із золотими виробами. Пізніше, у 1923 р., коли Д.М. Щербаківський удруге виїхав до Москви для експертизи та повернення в Україну вивезених церковних цінностей музейного значення, на акті передачі цінностей також було зазначено прізвище Шлейфер.

Перед тим, як було підписано акти передачі музейних цінностей, Д.М. Щербаківський одержав за підписом Приходька низку документів на бланках зі штампом: «Повноважене Представ- ничество Української Соціалістичної Радянської Республіки в Р.С.Ф.С.Р.». Одразу три докумен- ти було видано 2 вересня, першим з яких, за № 2385, був «Мандат»:

«Предъявителю сего Хранителю Первого Государственного Музея Даниилу Щербаковскому поручено перевести музейные коллекции из Гохрана в Киев, в распоряжение Всеукраинской Академии Наук.

Прошу все военные, железнодорожные и гражданские власти оказывать тов. Щербаковскому всяческое содействие в выполнении возложенного на него поручения.» Замполпред УССР в РСФСР (підпис Приходька). Секретар (підпис Ялового) (ф. 9, № 170, арк. 315).

Документ за № 2386 адресовано самому Д.М. Щербаківському:

«Ознакомившись с Вашим докладом про за- кінчення своєї праці Комісією по одбору музейних річей з цінностей, вилучених з церков і молитов- них домів України, пропоную Вам музейні речі, одібрані Українською Музейною Комісією і Мос- ковським Главмузеем одвезти до Київ в Перший Державний Музей для наукового опрацювання їх Всеукраїнською Академією Наук і підготовки їх до розподілу між Музеями України.

Докладні інструкції по останньому питанню будуть своєчасно переслані Главполітпросвітою в Музейно-Виставочну секцію Київської Губпо- літпросвіти» (ф. 9, № 170, арк. 376; ф. ВУАК, № 4, арк. 29).

Тим самим числом, 2 вересня 1922 р., але пізніше — вже за № 2388, А. Приходько видав ще один документ, який залишився у Д.М. Щербаківського і нині зберігається у його особис- тому фонді:

«Начальнику станции 2-я товарная Мос- ковско-Курской железной дороги. Полномочное Представительство УССР в РСФСР просит подать к платформе вагон из поезда имени Ленина, для погрузки поездаго имущества.

Замполпред УССР в РСФСР Приходько, Секретарь Яловой». Цей документ із підписами, але без печатки (ф. 9, №170, арк. 316).

Для того щоб Д.М. Щербаківський міг не лише вантажити ящики з музейними цінностями у виділений для цього вагон, а й отримати їх на кінцевій станції, 4 вересня 1922 р. А. Приходько видав йому Посвідчення за № 2419:

«Удостоверение. Предъявитель сего, хранитель 1-го Государственного Украинского Музея профессор Щербаковский Даниил имеет право на получение из поезда имени Ленина 29 музейных мест. Замполпред УССР в РСФСР Приходько, Секретарь Яловой». На посвідченні стоять підписи і кругла печатка (ф. 9, № 170, арк. 317).

До того ж, 5 вересня 1922 р., уже після того, як було підписано «Акти передачі» і відомо кількість і вага ящиків із цінним вантажем, А. Приходько видав Д.М. Щербаківському Посвідчення за № 2425:

«Предъявителю сего, хранителю Первого Государственного Украинского Музея Даниилу Щербаковскому поручено перевести из Госхрана в Киев в Первый Государственный Музей ДВАДЦАТЬ ДЕВЯТЬ музейных мест, чистым весом 84 пуда, 36 фунтов, 67 золотн. 48 долей, что подписью и приложением печати удостоверяется.

Просим все военные, железнодорожные и гражданские власти оказывать тов. Щербаковскому всяческое содействие, в выполнении возложенного на него поручения» (ф. 9, № 170, арк. 318).

Як впливає із документів, що зберігаються в особистому фонді Д.М. Щербаківського, з Москви він виїхав 5 вересня, а 6 вересня 1922 р. прибув з музейними цінностями до Харкова. Потяг, наданий Д.М. Щербаківському в Москві, з якоїсь причини довів цінний вантаж лише до Харкова, далі вченому довелося потурбуватися, щоб одержати транспорт та охорону для перевезення цінностей із Харкова до Києва. Цей факт засвідчує заява, що зберігається в Науковому архіві, — машинописний документ із підписом Д. Щербаківського (без точної дати, замість числа — пропуск):

«Сентября, 1922 г.», у верхній частині аркуша від руки зроблено помітку: *«Сов. секретно»*. Текст заяви такий:

«В Главполитпросвет УССР. В виду той исключительной ответственности, которая лежит на мне, как главном сопровождающем груза особой ценности, о которой я уже докладывал Главполитпросвету, прошу в предупреждение несчастных случаев, могущих причинить непоправимый ущерб художественным сокровищам Республики, оказать мне содействие в следующем:

1. Получить через ОПС или Наркомздрав санитарный вагон для доставки этих ценностей

в Киев, т. к. вагон, которым я располагаю, не может идти дальше и неполучение указанного вагона сегодня грозит насильственной выгрузкой этих ценностей на платформу. Мною указан вагон санитарного типа, т.к. он наиболее подходит для указанных целей, имея 2 необходимых свойства — впустит ящики большой емкости и поместит внутри охрану.

2. Затребовать от Команд[ования] войск Украины или ГПУ надежный караул, который мог бы принять дежурство с полудня настоящего дня и держать его до сдачи ценностей в Киеве.

Сношение по этим вопросам я прошу произвести в самом срочном порядке и выделить специальных сотрудников, которые путем личного посещения указанных мною ведомств могли бы быстро добиться удовлетворения моего ходатайства.

Еще раз считаю своим служебным долгом заявить, что замедление в удовлетворении настоящего ходатайства лишает меня возможности нести ответственность за сохранение вверенных мне ценностей.

Хранитель 1-го Госуд. Музея Профес. Киевской Академ. Искусств Д. Щербаковский.

«Сентября 1922 г.» (ф. 9, № 171, арк. 375).

Вживаючи всіх заходів для швидкого розв'язання питань з охороною та транспортом, учений звертався по допомогу і до своїх знайомих. У фонді Д.М. Щербаківського зберігається записка, написана одним із його добрих знайомих (підпис малорозбірливий *«К. Деш...»*) і адресована В.С. Таньському:

«Дорогой Владимир Савельевич. По старой памяти ко мне обратился пр. Щербаковский за советом, я направляю его к Вам и думаю, что всего было бы лучше, если бы Вы прямо подготовили на подпись три бумаги и выделили двух расторопных и напористых «хлопцев», которые бы получили срочно нужное. А вагон через Ваш транспортный отдел — помните нашу выставку. Жму Вашу руку...» (ф. 9, № 170, арк. 364).

Врешті-решт усі питання були з'ясовані, і 8 вересня 1922 р. Головний Політично-освітній Комітет УСРР видав лист за № 2632, підписаний замісником Народного Комісара Освіти, і направив його в округ шляхів сполучення з проханням такого змісту:

«Наркомпрос просит представить в его распоряжение один санитарный вагон для перевозки музейных ценностей в Киев.

Ценности, привезены в Харьков из Московского Госхрана в поезде имени т. Ленина и для отправки их в Киев необходима перегрузка.

Вагон санитарного типа необходим потому, что он может вместить ящики большой емкости и кроме того вместить внутри охрану» (ф. 9, № 170, арк. 320).

З охороною цінного вантажу також не було проблем: начальник Харківської губ. міліції отримав телефонограму за № 25247:

«Начмилресп приказал: 8-го сего Сентября к 20 часам дня выслать на станцию Харьков Южн. к поезду имени тов. ЛЕНИНА в распоряжение тов. ЩЕРБАКОВСКОГО или СЕРЕДЫ караул количеством 5 вооруженных милиционеров для несения охраны вагона здесь и в пути следования, до г. Киева.

Все расходы по путевому довольствию оплатятся Наркомпросом в лице его представителя профессора тов. Щербаковского. 8/IX-22 г. Начальник Адм[инистративно]-Орг[анизационного] Отдела (Бродер)». Документ має підпис та відтиск мокрої печатки (ф. 9, № 170, арк. 319).

Того самого дня, 8 вересня 1922 р. начальник 6-го району харківської міліції видав супровідний лист за № 24405 для міліціонерів, які мали підпорядковуватися Д.М. Щербаківському:

«Профессору тов. Щербаковскому или Серёде поезда тов. Ленина. Во исполнение телефонограммы за № 579 Начгубокрмилиции г. Харькова при сем препровождает 5 милиционеров (пять) тов. Добрикова Василия, 2) Санникова Василия, 3) Волчкова Кирилла, 4) Кривоконь Николая, 5) Слетрикин Леонид в ваше распоряжение, за старшего назначается тов. Добриков Василий» (ф. 9, № 170, арк. 321). На документі стоять підписи начальника міліції і діловода.

Наступного дня, 9 вересня 1922 р., у Головному політично-освітньому комітеті при Народному комісаріаті освіти Д.М. Щербаківський отримав Посвідчення за № 2638:

«Удостоверение. Предъявителю сего хранителю Первого Госуд. Музея Даниилу Щербаковскому поручено перевести музейные коллекции из Гохрана в Киев для временного помещения в Первый Государственный Музей на предмет изучения их Всеукраинской Академией Наук и распределения их между музеями Украины.

Подробные инструкции по последнему вопросу будут своевременно пересланы Главполитпросветом УССР в Экскурсионно-Выстав.-Музейную секцию Киевского Губполитпросвета» (ф. 9, № 170, арк. 326).

Того ж дня, 9 вересня, було розв'язано питання з транспортом. У фонді вченого зберігається «Почто-телеграма» з таким текстом:

«Для перевозки из Харькова до Киева музейных ценностей при сопровождающих, предоставьте Харькове распоряжение Наркомпроса одну теплушку в порядке найма уплатой за проезд сопровождающих билетами по числу едущих но не менее как за 30 человек и за перевозку 60 пудов багажа из расчета на шесть сопровождающих и 60 пуд. груза пассажирской скорости так же плату наличными по тарифу, с отметкой в багажной

квитанции и документах пассажирской скорости «Багаж и груз на руках у пассажиров» с прицепкой теплушки 10/IX к поезду №3 для следования до Киева. Лица сопровождающие имеют право провоза бесплатно по два пуда на человека. П. Кирсанов» (ф. 9, № 170, арк. 323).

В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігається також «Накладная на груз пасс[ажирской] скорости № 29438», з якої випливає, що маршрут із Харкова до Києва пролягав через Полтаву. В графі накладної «Имя и фамилия получателя» записано: «Хранитель 1-го Государ. Музея Д. Щербаковский». А в графах: «Наименование груза. Вес — Один тов. вагон № 981128 с музейными ценностями 60,00 и багажа за плату 48,00 и бесплатно по числу сопровождающих 12,00.» Усього вказано 120 пудів. Далі зазначено: «Шесть сопровождающих. Багаж и груз на руках у пассажиров согласно депеши № 495/4659». А в графі «Объявленная ценность груза» записано: «Не было». Потяг виїхав із Харкова 10 вересня, що засвідчує штамп станції Харків-Пасажирський (ф. 9, № 170, арк. 324).

В архівних документах зафіксовано, що з 6 вересня і до вечора 8 вересня цінний вантаж вартувала спеціальна охорона українського урядового потяга ім. Леніна, а з 8 вересня, приблизно з 20-ї години і до 10 вересня, охороняли, а потім і перевантажували в інший вагон харківські міліціонери. Збереглися розписки на гроші, що їх видавав їм Д.М. Щербаківський:

«Расписка. Получено от Д.М. Щербаковского на содержание караула из пяти человек для охраны музейных ценностей десять миллионов (10.000.000) рублей. Караульный начальник Добриков. 9/IX-1922 г.» (ф. 9, № 170, арк. 244)

«Расписка. Дана в том, что мною получено от Д.М. Щербаковского на содержание охраны из пяти человек для вагона с музейными вещами десять миллионов (10.000.000) руб. Деньги получил караульный начальник Добриков. 10/IX-1922 г. Харьков» (ф. 9, № 170, арк. 246).

«Расписка. Дана в том, что мною получено от Д.М. Щербаковского за перегрузку двадцати девяти (29) ящиков с музейными вещами на станции Харьков двадцать миллионов (20.000.000) руб. Деньги получил Добриков. 10/IX-1922 г. Харьков» (ф. 9, № 170, арк. 247).

10 вересня 1922 р. у розпорядження Д.М. Щербаківського для охорони цінного вантажу було направлено червоноармійців із 4 Українського полку військ ГПУ в м. Харків разом із супровідним документом за № 1613, підписаним командиром полку, воєнкомом та ад'ютантом:

«При сем препровожаются в Ваше распоряжение 4 красноармейца 4 Украинского полка войск ГПУ 3 дивизиона тт. Легостаев, Жернов, Масленников и Саликов для сопровождения по-

езда имени тов. Ленина в город Киев и обратно. Основание: Почто-телеграмма начштаба войск ГПУ УкрОкр. от 9 сентября 1922 года за № 2715/св.» (ф. 9, № 170, арк. 322).

В особистому фонді вченого зберігаються розписки на гроші, що їх він видавав новій команді охорони:

«Расписка. Я, Легостаев, старший по караульной команде для охраны музейных ценностей, получил от тов. Щербаковского для покупки пищи команде пять миллионов (5.000.000) рублей. 10/IX-1922 г. в пути Легостаев» (ф. 9, № 170, арк. 249).

«Расписка. Мною, красноармейцем Легостаевым Григорием получено от Д.М. Щербаковского двадцать миллионов (20.000.000) руб. на покупку провизии себе и команде из трех человек при сопровождении музейных ценностей из Харькова в Киев и возвращении обратно к месту службы. Старший караульный — Легостаев. Киев, 11/IX-1922 г.» (ф. 9, № 170, арк. 250).

«Расписка. Мною, красноармейцем, Легостаевым Григорием получено от Д.М. Щербаковского пятьдесят два миллиона (52.000.000) руб. на покупку билетов себе и команде из трех человек на обратный проезд из Киева в Харьков после доставления музейных ценностей из Харькова в Киев. Старший караульный Легостаев. 11/IX-1922 г. Киев» (ф. 9, № 170, арк. 248).

Для перевезення цінного вантажу з вокзалу до музею знадобилося три підводи, що засвідчує розписка на оплату цієї частини шляху: «Расписка. За доставку музейных вещей, привезенных из Москвы одержав сорок миллионов (40.000.000) карбованців по расчету за три подводы. 11/IX.22 р. Якубов» (ф. 9, № 170, арк. 245).

Щодо коштів, виданих Д.М. Щербаківському для виконання місії з повернення музейних цінностей в Україну, то їх бракувало, на що вказують кілька документів, серед яких чернетка заяви Д.М. Щербаківського керівництву Головополітосвіти в Харкові:

«Предглаполитпросвету_проф. Щербаківського_Заявление. По экстренному вызову Полномочного Представительства УССР в Москве, я в течение месяца вместе с двумя помощниками произвел в Московском Гохране отбор музейных вещей из ценностей, изъятых из церквей Украины и сейчас, согласно предписанию того же Представительства, везу их в Киев для подготовки разбора их Академиею Наук на предмет распределения между музеями Украины.

Так как выданный мне аванс в размере 350 миллионов рублей был слишком недостаточен, то я довез вещи до Харькова только благодаря помощи Представительства УССР и Украинского Красного Креста. Прошу выдать мне шестьсот миллионов рублей для перевоз-

ки музейной коллекции в Киев» (ф. 9, № 170, арк. 270).

Ще одна чернетка, другої заяви Д.М. Щербаківського, доповнює першу: «В Главполитпросвет _Хранителя Киевского Первого Госуд. Музея Дан. Щербаковского_ Заявление. В августе сего 1922 г. я был срочно вызван УкрГлавполитпросветом в Москву для отбора музейных ценностей и перевозки их на Украину.

Так как от Главполитпросвета я не получил своевременно необходимых средств, то на нужды перевозки вещей мне пришлось разновременно произвести заем некоторых сумм у разных совет. учреждений и частных лиц, благодаря любезности которых мне удалось выполнить возложенное на меня поручение без излишних проволочек. Наиболее существенную и щедрую помощь оказал Украинский Червоный Хрест, ссудивший мне в два приема 500.000.000 руб. (50.000 р. ден-знаками 1922 г.). Об этом я уже имел честь сообщить Главполитпросвету во время своего пребывания в Харькове 6—10 сентября, но долг Червоному Хресту, как оказывается из заявления его Председателя, до сих пор не возвращен.

Прошу Главполитпросвет вернуть Червоному Хресту одолженные им на нужды Главполитпросвета 50.000 рублей» (ф. 9, № 170, арк. 377).

У фонді Д.М. Щербаківського зберігається чернетка його телеграми в Харків із проханням надіслати кошти:

«Главполитпросвет Работа по выделению музейных ценностей в разгаре точка Продолжится еще три недели точка Немедленно телеграфом вышлите деньги на троих семисот миллионов Украинское представительство» (ф. 9, № 170, арк. 387).

Факт браку коштів, виданих Щербаківському, підтверджує і документ від 14 вересня 1922 р. за № 2510, надісланий у Народний Комісаріат Освіти в Харкові Управляючим справами Повноважного Представництва УССР:

«Прилагается при сем счет № 2503/10 от 13/IX 1922 г. на имя тов. Середы, Щербаковского и Степановой на сумму руб. 28.800. Управление Делами Полпредства УССР в РСФСР настоящим просит Вас означенную сумму переслать на имя Кассы Полпредства УССР в РСФСР (Москва, Колпачный 5)» (ф. 9, № 170, арк. 254).

Зберігся і рахунок, виписаний 13 вересня 1922 р. за № 2503/10:

«Тов. Середа, Щербаковскому и Степановой. Наркомпрос УССР. Счет. Причитается с Вас за пользование помещением в доме № 7 по Колпачному переулку и оплату коммунальн. услуг за время Вашего пребывания в Москве, а именно: с 4/VIII по 5/IX-22 г. Всего 28.800 Двадцать восемь тысяч восемьсот рублей. Означенную сумму просим внести в кассу Полпредства УССР в

РСФСР (Москва, Колпачный 5)» (ф. 9, № 170, арк. 255).

Незважаючи на постійний брак коштів, у тому числі й на зарплату, науковці докладали всіх зусиль задля порятунку високохудожніх та історичних реліквій, що засвідчує наступний документ:

«В Главполитпросвет Хранителя Первого Государственного музея в Киеве Данила Щербаковского Заявление. Во время изъятия церковных ценностей в г. Киеве и Киевской Губернии, члены Комитета охраны памятников старины и искусства при Музейно-выставочной секции Киевского Губполитпросвета принимали живое участие в работе Комиссии по изъятию.

Войдя в состав четырех районных подкомиссий, производивших изъятие, они производили на местах экспертизу и старинные предметы забирали в Первый Государственный Музей. Кроме того выполнили аналогичную работу в Губернском масштабе, отобрав старинные предметы в киевском Губфиноотделе, когда там производилась сортировка ценностей, прибывших с уездов.

В результате этой работы в Первый Государственный музей поступило около 500 предметов выдающихся художественных и исторических памятников г. Киева и Киевской губернии.

Между тем ни один из сотрудников, производивших эту работу, тянувшуюся в общем около 4 месяцев, никакого вознаграждения не получил, хотя им и была обещана плата, которую получали эксперты-оценщики Губфиноотдела — 3.000.000 р. в день.

Прошу Главполитпросвет отдать распоряжение об уплате вознаграждения согласно прилагаемой ведомости. 9/IX-22 г.» (ф. 9, № 170, арк. 256).

Тут же зберігається і «Ведомость на получение вознаграждения ученым-экспертам, участвовавшим в Комиссиях по изъятию церковных ценностей в г. Киеве и Киевской губернии», в якій зазначено 8 експертів: Щербаківський Д.М., Красицький Г.Ф., Макаренко М.О., Ернст Ф.Л., Середа А.Ф., Морозов Ф.М., Глеваський С.К., Сандальяш С.І. Найдовше працював Д.М. Щербаківський — 60 днів (ф. 9, № 170, арк. 257).

Через кілька днів після повернення Д.М. Щербаківського та А.Х. Середи до Києва, 16 вересня 1922 р., відбулося засідання Комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини при Експертно-виставочно-музейній секції Губполітосвіти, на якому Д.М. Щербаківський доповів про результати роботи Української музейної комісії у Москві. В Науковому архіві зберігається виписка з Протоколу засідання цього Комітету:

«Слушали: Доклад Д.М. Щербаковского о результатах поездки в Москву по делу пересмотра ценностей, вывезенных из Украины. Выслушав доклад, постановили:

а) просить ВУАН (Секцию Искусств) назна-

чить комиссию для разборки материалов, привезенных из Москвы;

б) просить ВУАН напечатать своими силами опись привезенных материалов;

в) просить представителя Украины в Москве, т. Приходько, от имени ВУАН, приостановить разборку ценностей, вывезенных из Украины после отъезда из Москвы представителей Комитета охраны памятников искусства и старины, до специального уведомления;

г) выразить от имени ВУАН благодарность тт. Приходько, Линниченко, Езерскому за содействие, оказанное ими при передаче в Москве и перевозке в Киев ценностей историко-художественного значения;

д) выразить благодарность от имени Комитета Д.М. Щербаковскому и А.Х. Середе за их труды, благодаря которым удалось спасти столь ценные для науки и культуры исторические и художественные памятники (ф. ВУАК, № 4, арк. 33, 33 зворот).

27 вересня 1922 р. Археологічний Комітет ухвалив створити Комісію для опрацювання привезених із Москви цінностей. У документі зазначено, що «кандидатами в Комісію для обробки вивезених із Москви пам'яток намечаються Д.М. Щербаковский, А.Х. Середа, Ю.Ф. Красицкий, Ф.Л. Эрнст» (ф. ВУАК, № 4, арк. 34).

Вивезені з Москви цінності було передано до Першого Державного Музею, що засвідчує акт передачі:

«1922 року 28-го жовтня ми нижчепідписані — Директор Першого Державного Музею Микола Біляшівський і Завідуючий Етнографічно-Історичним Відділом Данило Щербаківський склали цей акт в тім, що перший з нас — Микола Біляшівський прийняв, а другий — Данило Щербаківський здав двадцять дев'ять (29) ящиків, опечатаних сургучними печатами Московського Госхрана з музейними речами, одібраними Щербаківським з цінностей, вилучених з церков і молитовних домів України, і привезеними Щербаківським з Москви для наукового обслідування їх Всеукраїнською Академією Наук, згідно мандату Повпредства на ім'я Д. Щербаківського, від 2 жовтня 1922 р. під ч. 2386 і Мандату Главполитпросвіти теж на ім'я Д. Щербаківського, від 9 жовтня 1922 р. під ч. 2638». Нижче стоять підписи М.Ф. Біляшівського та Д.М. Щербаківського і дата (ф. 9, № 170, арк. 353).

Таким чином, досить значну частину високохудожніх та історичних цінностей було повернуто до України, і після опрацювання вони зайняли своє місце в музеях.

У 1923 р. Д.М. Щербаківський та А.Ф. Середа здійснили другу поїздку до Москви і привезли в Україну ще 4 ящики з музейними цінностями, архівні матеріали та документацію про цю поїздку, які ми маємо намір опублікувати найближчим часом.

История Києва. — К., 1985. — Т. 3. — Кн. 1.

Науковий архів ІА НАН України, ф. 9, № 62.

НА ІА НАН України, ф. 9, № 170.

НА ІА НАН України, ф. ВУАК, № 4.

Формозов А.А. Русское общество и охрана памятников культуры // Страницы истории русской археологии. — М., 1986.

Одержано 22.03.2005

Г.А. Станицына

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ОБ УСИЛИЯХ
ВСЕУКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК (ВУАН) ПО СПАСЕНИЮ
МУЗЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ, ИЗЫМАВШИХСЯ В ПОМОЩЬ ГОЛОДАЮЩИМ В 1922 г.

В результате плохих погодных условий, вызвавших неурожай в 1921 г., начался большой голод в Поволжье и южных районах Украины. Правительство среди прочих мер приняло решение использовать в борьбе с голодом огромные ценности, накопленные за столетия в сокровищницах монастырей и церквей. Но церковные изделия из золота, серебра и драгоценных камней представляли собой не только материальные, но и культурные ценности, среди них было большое количество высокохудожественных предметов и исторических реликвий. Всеукраинская Академия наук (ВУАН) принимала меры для спасения этих предметов и передачи их в музеи. В Киеве и его губернии эксперты от научных учреждений, входившие в состав комиссий по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих, забирали в музеи высокохудожественные и старинные предметы. Но власти изымали ценные вещи даже из музеев, в результате чего из Украины было ввезено в Государственное хранилище в Москве огромное количество церковных ценностей. Усилиями Всеукраинской Академии наук совместно с другими научными учреждениями в Москву была направлена Украинская музейная комиссия, которая провела экспертизу вывезенных предметов и вернула в республику более 3000 предметов, которые были переданы в Первый Государственный музей в Киеве для изучения их учеными ВУАН и распределения по нескольким музеям.

Н.О. Stanitsyna

ARCHIVAL DOCUMENTS CONCERNING THE RESCUE
OF THE MUSEUM VALUABLES IMPOUNDED TO HELP THE STARVING
PEOPLE IN 1922 BY THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES (AUAS).

As a result of bad weather conditions having caused failure of crops in 1921 a severe famine struck the Volga River Region and the southern regions of Ukraine. Among other measures, the government made a decision to use great valuables accumulated in the treasuries of the monasteries and churches during several centuries to fight against famine. However, church utensils made of gold, silver and gems had not only material, but also cultural value. There was a large number of highly artistic artifacts and historic reliquiae among them. All-Ukrainian Academy of Sciences (AUAS) took measures to save those objects and to hand them over to the museums. In Kyiv and its *gubernia* (province) experts from research institutions were among the members of the Commission impounding the church treasures in favor of the starving. They picked out for the museums highly artistic and antique objects, or registered those that were left in the operating churches. However, the valuables were impounded even from the museums. A large number of church valuables were taken out of Ukraine and transported to the State Depository in Moscow. Following the joint efforts of the All-Ukrainian Academy of Sciences and other scientific establishments, a Museum Commission was assigned to Moscow. It examined the artifacts taken out of Ukraine and brought back over three thousand objects, which were delivered to the First State Museum in Kyiv to be studied by the AUAS scholars and distributed among several museums.

До історії стародавнього виробництва

Т.Ю. Гошко

МЕТАЛ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ІЗ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У статті подано висновки технологічного вивчення двох невеликих колекцій бронзових виробів культур Ноа і висоцької із фондів Тернопільського музею. До сьогодні такі дослідження майже не проводилися.

До колекції увійшли переважно прикраси, а також предмети побуту — ніж-бритва, проколка та бритва. Беручи до уваги характерні технологічні особливості бронзових предметів для кожної пам'ятки і близький хімічний склад металу виробів, зроблено висновок про місцеве виробництво всіх виробів.

У фондах Тернопільського краєзнавчого музею зберігаються дві невеликі колекції бронзових виробів із розкопок поселення пізньобронзового періоду культури Ноа (Воля-IV) Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. та з культурного шару ґрунтового могильника ранньовисоцької культури Петриків Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

Об'єднання цих різнокультурних пам'яток зумовлене кількома причинами, основними з яких є їх близьке географічне розташування та приблизно однаковий час існування: Воля-IV—XIII—XI ст. до н. е. (Ситник 1990, с. 55), Петриків — не пізніше XII—XI ст. до н. е. (Бандрівський 2002, с. 199).

До цього часу у вивченні металу висоцької культури природничі методи не застосовували. Спектральний аналіз металу культури Ноа здійснив Є.М. Черних (Черных 1976, с. 45—47). Технологічне дослідження колекції із Острівця провела Н.В. Риндіна, результати якого й досі не опубліковано (Балагурі 1964).

У розпорядженні автора було кілька виробів із Воля-IV: уламки прикрас — два фрагменти шпильок, дротяний завиток, застібка-гачок до одягу та фрагмент браслета, а також фрагментована проколка й уламок ножа-бритви.

Також було досліджено метал із Петрикова: три фрагменти браслетів, уламок голки від фібули (?), завиток і фрагмент завитка, шило, бритва, а також сувій дроту. Спектральний та рентгеноспектральний аналізи усіх виробів було виконано в Інституті геохімії, мінералогії та

рудоутворення НАН України, а металографічний — у лабораторії фізико-природничих методів ІА НАН України.

За результатами спектрального аналізу (див. таблицю) вироби з обох колекцій виготовлені з олов'янистої бронзи, що не містить арсену. Отже, можна припускати, що метал постачали з близьких рудних джерел. Аналогічну бронзу зафіксовано на території сучасної Угорщини, де розташовані міднорудні бази, що належать до Карпатської гірської системи (Schubert, Schubert 1967, табл.).

Порівняльний спектральний аналіз металу з Воля-IV і Острівця (Черных 1976, с. 274, табл. 12) виявив суттєві відмінності між ними. Отже, в межах однієї культури бронза може мати різний склад.

Охарактеризуємо структури металу з різних пам'яток.

Воля-IV

Аналіз (надалі — ан.) **82***. Уламок ножа-бритви завдовжки 7,8 см, овальний у перерізі (рис. 1, 1). Шліф зроблено на поперечному повному перерізі виробу. До травління помітні численні дрібні та великі газові пори.

Корозія поширюється на межах дендритів. Метал містить значну кількість вкраплень Cu_2O , одне з яких досить великих розмірів, помітно витягнуте вздовж шліфа, інші мають округлі форми (рис. 2, 1). Після травління відкрилася дрібнодендритна структура (рис. 2, 3). У міждендритних проміжках простежуються дрібні поліедричні зерна. З одного боку зразка їх більше і при великому збільшенні можна побачити незначну кількість двійників усередині поліедрів. Дендритна структура з цього боку стає менш чіткою. Мікротвердість металу на

* Міститься в експозиції музею, шифр ТКМ кв XII530/А — III472.

лезі — 129 кг/мм²; у центрі — 82,7; на спинці — 115,3 кг/мм². Розмір зерна на лезі 0,010 мм, у центрі — 0,025, на спинці — 0,015—0,025 мм (рис. 2, 2).

Висновок. Форма ножа-бритви і його мікроструктурне вивчення дають змогу зробити висновок, що виріб було відлито в одnobічній теплопровідній формі (можливо, кам'яній), після чого всю поверхню піддано незначному проковуванню. На робочий край припадає найбільша деформація, яка помітно зменшується на ділянках, віддалених від леза, що засвідчує вибіркова рекристалізація і рештки первинної відлитої структури. Не викликає сумніву зміцнювальний характер деформації леза (зменшення твердості у напрямку спинки). Кування проводили з метою видалення ливарного браку та зміцнення робочого краю.

Ан. 92. Заокруглений на кінці фрагмент пластинчатого браслета з двома поздовжніми канелюрами на поверхні завширшки 1,2 см, завтовшки — 0,2 см (рис. 1, 2). Шліф зроблено на поперечному перерізі виробу. До травління зафіксовано корозію, що поширюється на межах дендритів.

Після травління відкрилася відлита дрібно-дендритна структура. Слідів ковальської доробки не спостережено. Мікротвердість металу — 132,4 кг/мм².

Висновок. Браслет відлито у двобічній теплопровідній формі (дрібні розміри дендритів). Про двобічну роз'ємну форму свідчить майже оваль-

ний переріз виробу із невеликим загостренням на вершинах овалу, тобто у місцях стику двох стулок форми. Плавний загин браслета вказує на нагрівання відлитої заготовки перед її згинанням, що відбилося на мікроструктурі металу через його нетривалість та температуру, що не перевищувала 600 °С.

Ан. 93. Квадратний у перерізі, на кінці загострений фрагмент шпильки чи гачка (?) завдовжки 3,8 см, завтовшки 0,3 см. Різна товщина на вістрі та трохи далі від нього пояснюється обсіпанням оксидів на згині виробу (рис. 1, 3). Шліф зроблено на поздовжньому перерізі вістря. До травління на краях шліфа спостерігаються сіро-голубі безформні глобулі; у центрі — велика газова пора і кілька дрібніших. Евтектоїдна фаза відсутня.

Шліф полірували і піддавали травлінню міді хлоридом і хромпіком кілька разів. У результаті виявлено два види мікроструктур, одна з яких поліедрична без залишків відлитої структури. Розмір зерна — 0,035—0,045 мм. Мікро-твердість металу — 133,5 кг/мм² (рис. 2, 4).

Після повторного полірування і травління хлорною міддю з'явилися дуже витягнуті куванням дендрити, які простежувалися і після травління хромпіком, але вже на фоні рекристалізованих поліедричних зерен із великою кількістю двійників усередині.

Висновок. Попередньо відлиту заготовку кували швидше за все у холодному стані (форма дендритів) із відпалюванням за невисокої тем-

Результати спектральних аналізів

Но- мер ана- лізу	Ni	V	Zn	Ag	Bi	Al	Co	Sb	Sn	As	Mn	Pb	Mo	Ca	Ti	Na	P
Воля-IV																	
92	0,02	0,01	0,03	~0,1	0,01	> 3	0,001	~0,1	> 3	—	0,1	0,1	—	~1	0,4	0,4	
93	0,576	0,006	0,03	0,066	0,2	0,065	—	0,701	2,950	—	0,03	0,2	—	> 1	0,2	0,8	0,013
94	0,005	0,006	0,03	> 1	~1	~3	—	> 1	> 3	—	0,03	~1	—	> 1	0,1	0,8	
95	0,430	0,01	0,02	0,030	0,06	—	0,002	0,432	3,481	—	0,06	0,3	—	0,8	0,3	0,8	—
96	0,1	0,06	0,02		0,06	>> 3	0,001		> 3	—	> 1	0,2	0,0002	> 1	~1	0,7	
Петриків																	
84	0,1	0,002	0,04	> 1	0,006	1	0,002	0,06	> 3	—	0,01	0,1	0,0001	0,2	0,3	0,4	
85	0,348	0,005	0,07	0,455	0,06	0,111	0,003	1,244	4,558	—	0,05	> 1	0,0001	—	0,5	—	—
86	0,445	0,008	0,04	0,698	0,06	—	0,001	2,695	2,970	—	0,03	0,07	0,0001	0,3	0,4	—	—
87	—	0,003	0,07	—	0,06	0,060	0,001	0,005	10,612	—	0,05	0,1	0,0001	0,013	0,3	0,2	—
88	0,08	0,003	0,04	>> 1	0,08	~1	0,001	~1	~3	—	0,05	0,1	0,0001	0,2	0,3	0,2	
89	0,01	0,005	0,08	~1	0,003	0,3	0,004	0,5	~3	—	0,05	0,003	0,0003	0,3	0,3	0,4	
90	0,492	0,01	—	>> 1	0,08	0,052	0,004	0,910	6,632	—	0,03	0,1	0,0001	—	0,4	—	0,056
91	0,566	0,002	0,1	0,593	0,08	0,102	0,003	1,88	1,611	—	0,03	0,1	0,0001	0,003	0,4	—	—
82	0,444	0,005	—	0,957	0,1	0,027	0,001	3,279	4,024	—	0,03	0,2	0,0001	0,006	0,3	0,8	0,012

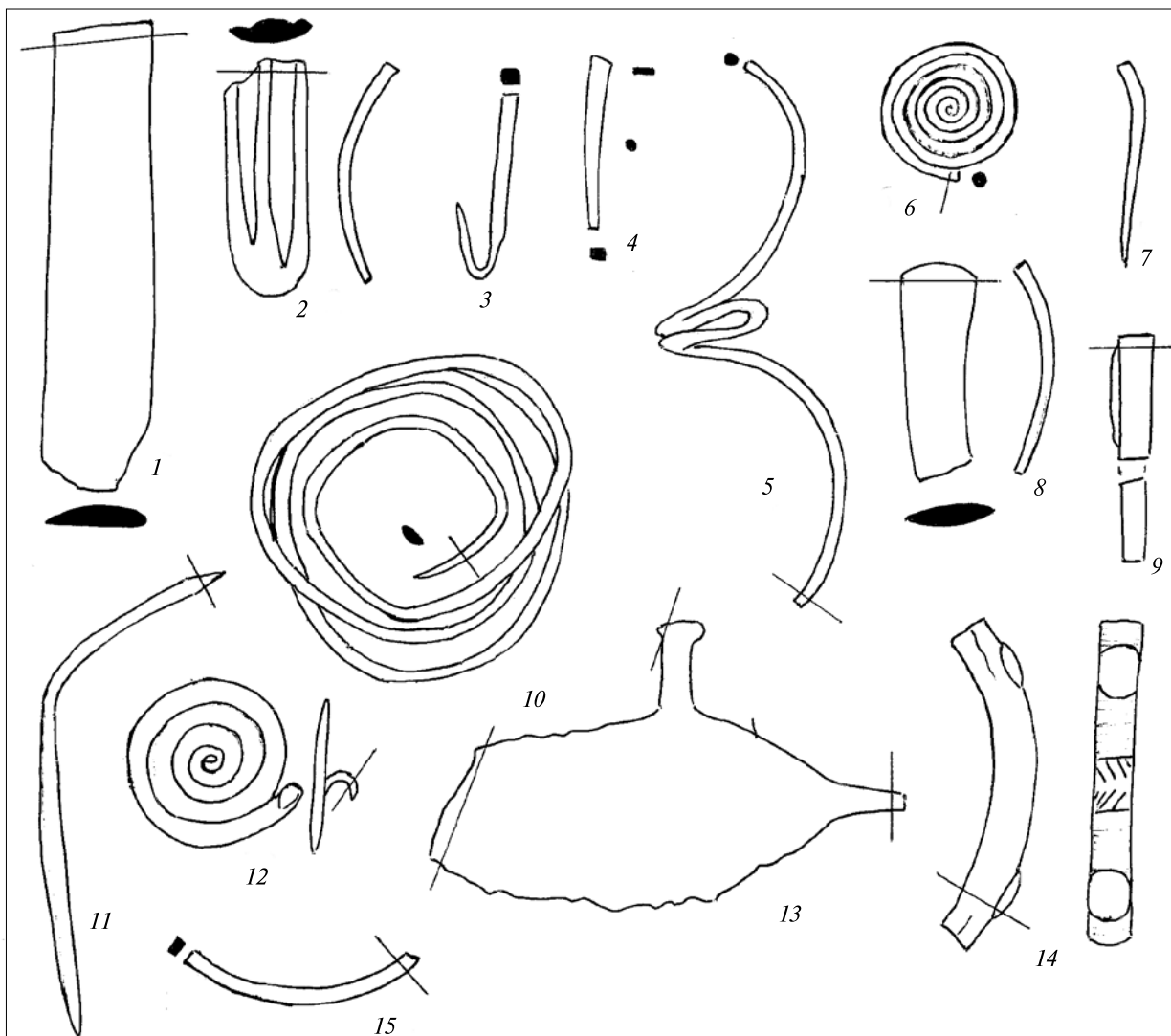

Рис. 1. Вироби з пам'яток Воля-IV (1—6) і Петрикова (7—15) з позначеним місцем вирізання зразків

ператури (розмір рекристалізованого зерна), із високим ступенем обтиску (двійники деформації). Хімічний склад металу з високим відсотком свинцю (0,2 %), вісмуту (0,2 %), які посилюють небезпеку розтріскування металу під час гарячого кування, підтверджує такий висновок.

Кування було вільним і направленим на витягування і загострення вістря.

Ан. 94. Фрагмент стрижня, квадратного у перерізі з одного кінця, круглого посередині й прямокутного на протилежному кінці завдовжки 3 см (рис. 1, 4). Шліф зроблено на поздовжньому перерізі. До травління помітно евтектоїдну фазу, витягнуту вздовж зразка. Після травління відкрилася середньозерниста поліедрична структура з великою кількістю двійників та ліній зсуву всередині зерен. Структура має нечіткий характер. Розмір зерна — 0,065 мм. Мікротвердість металу — 174,8 кг/мм² (рис. 2, 5).

Висновок. Виріб сформовано куванням із відливої заготовки за невисокої, нижче 600 °С, темпера-

тури (подрібненість евтектоїду). Правильний вибір майстром температурного режиму підтверджує підвищений вміст свинцю. Ступінь обтискування сягав 60 %, оскільки на шліфі повністю відсутня первинна відлита структура. Дещо розмитий вигляд поліедричної структури та значна кількість ліній зсуву всередині зерен указують на те, що кування завершували по охололому металу.

Ан. 95. Гачок до одягу з круглого в перерізі дроту діаметром 0,2 см (рис. 1, 5). Шліф зроблено на поздовжньому перерізі дроту. До травління спостерігається міжкристалічна корозія, що поширюється на поверхні виробу, чорні цятки на контурах зерен, а також дуже подрібнена і трохи витягнута вздовж зразка евтектоїдна фаза.

Після травління відкрилася поліедрична структура на стадії збиральної рекристалізації зі значною кількістю двійників у зернах. Первинна відлита структура не спостерігається. Розмір зерна — 0,045—0,065 мм. Мікротвердість металу 107,4 кг/мм² (рис. 2, 6).

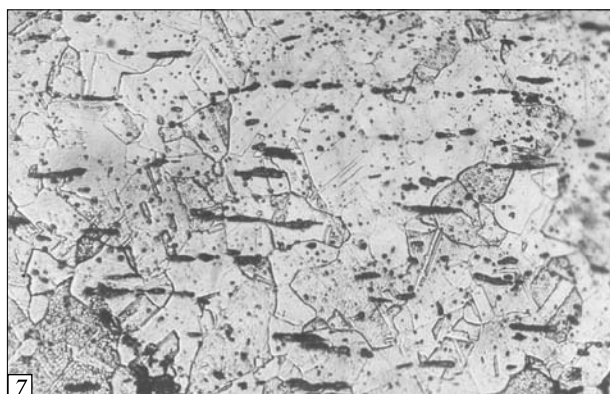
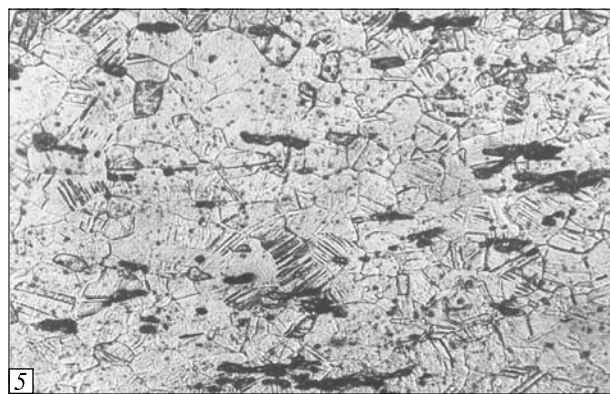
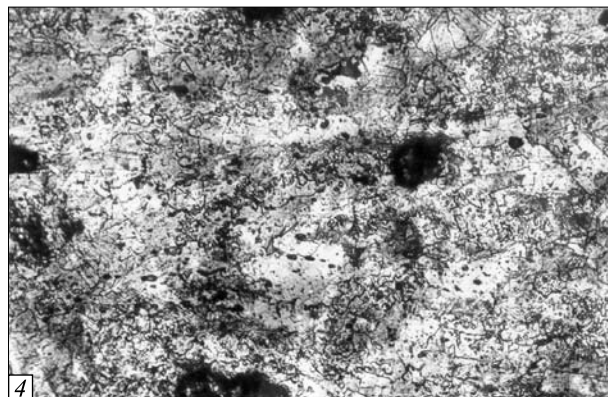
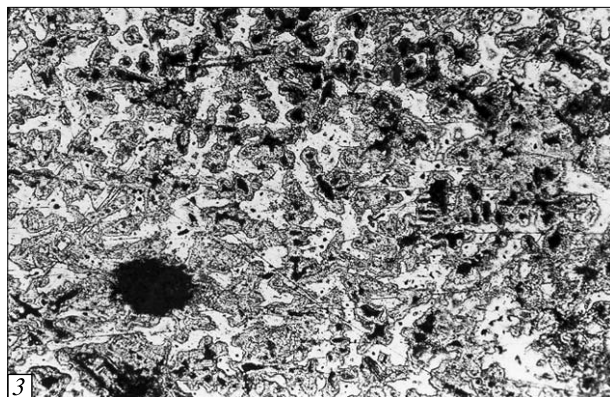
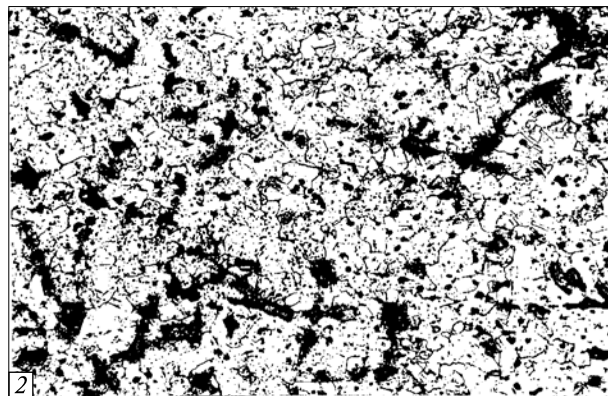
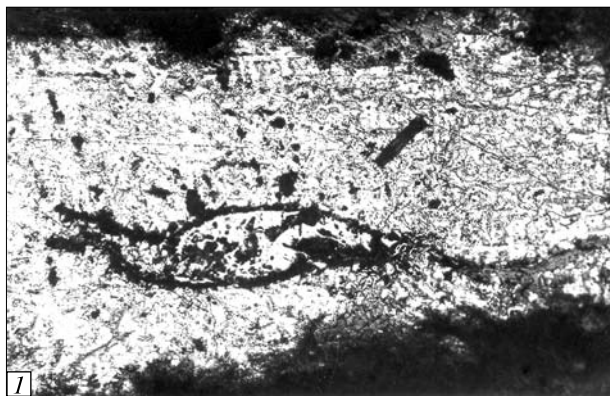

Рис. 2. Мікροструктури металу (зб. — збільшення): 1 — ан. 82, зб. 115; 2 — ан. 82, зб. 200; 3 — ан. 82, зб. 200; 4 — ан. 93, зб. 115; 5 — ан. 94, зб. 200; 6 — ан. 95, зб. 120; 7 — ан. 96, зб. 200

Висновок. Дріт отримано з відливої заготовки гарячим куванням на фігурному ковалді з накладкою (однакова товщина дроту).

Ан. 96. Завиток скроневої (?) підвіски з круглого в перерізі дроту діаметром 0,2 см (рис. 1, б).

Шліф зроблено на поздовжньому перерізі дроту. До травління помітно евтектід, витягнутий ланцюжками вздовж зразка, та міжкристалічну корозію на ділянках, близьких до поверхні дроту.

Після травління відкрилася поліедрична круп-

нозерниста структура зі значною кількістю двійників усередині зерен. Розмір зерна — 0,065—0,09 мм. Мікротвердість металу — 116,4 кг/мм² (рис. 2, 7).

Висновок. Дріт виготовлено з попередньо відливої заготовки гарячим куванням (плавна витягнутість евтектоїдної фази) за температури понад 600 °С (значні розміри поліедрів та велика кількість двійників у них) зі ступенем обтискання до 80 % (форма евтектоїду).

Петруків

Ан. 83. Овальний у розрізі сувій дроту, скручений у 4 оберти, завдовжки 31 см, завтовшки 0,4 см. На кінцях дріт звужується (рис. 1, 10). Шліф зроблено на поздовжньому перерізі. До травління помітно велике вкраплення міді оксиду та нечисленні дрібні пори. Метал корозією не пошкоджений. Евтектоїдна фаза у вигляді дрібних цяточок витягнута вздовж зразка у напрямку деформації.

Після травління відкрилася поліедрична структура на стадії збиральної рекристалізації з великою кількістю двійників усередині зерен. Розміри поліедрів зменшуються від центра зразка до краю. Решток дендритної ліквідації не зафіксовано. Розмір зерна — 0,045 мм з краю, 0,065—0,09 мм — у центрі. Мікротвердість металу — 129,6 кг/мм² (рис. 3, 1).

Висновок. Дріт виготовлено куванням за високими температурами зі значним ступенем обтискання на жолобчастому ковадлі з накладкою, що засвідчує крупнозерниста структура, форма та розміщення евтектоїдної фази на шліфі. Відсутність первинної відливої структури, велика кількість двійників у поліедрах є результатом високого ступеня обтискання — до 80 %. Зниження температури металу під час закінчення кування привело до подрібнення структури на кінці дроту.

Ан. 84. Фрагмент пластинчатого браслета (?), лінзоподібного у перерізі (рис. 1, 8). Шліф зроблено на поперечному розрізі виробу. До травління помітно численні великі круглі газові пори, рівномірно розсіяні по всьому полю шліфа, та міждендритні корозійні мікротріщини.

Після травління відкрилася відлита крупнодендритна структура без слідів вторинної обробки. Мікротвердість металу — 112 кг/мм² (рис. 3, 2).

Висновок. Така велика кількість газових пор свідчить про використання перегрітого металу. Виріб відливо у двобічній, можливо, глиняній формі й подальшій обробці куванням не піддавався. Поверхня полірована.

Ан. 85. Фрагмент браслета з круглого в перерізі дроту, прикрашений округлими щитками, між якими у техніці карбування нанесено орнамент у вигляді смуг із паралельних рисочок і «ялинки». На боковій поверхні зафіксовано відбиток не-

рівності на формі. Поверхня браслета, де немає орнаменту, гладенька (рис. 1, 14). Шліф зроблено на поперечному перерізі виробу. До травління помітно численні газові форми, незначні вкраплення міді оксиду та невелика кількість евтектоїдної фази, розміщеної між гілками дендритів.

Після травління відкрилася відлита дендритна структура без жодних слідів ковальської доробки. Мікротвердість металу — 110 кг/мм² (рис. 3, 3). Для уточнення температурного режиму під час нанесення орнаменту і перевірки можливості припаювання щитків на готовий виріб було зроблено поздовжній розріз шліфа, структура на якому виявилася аналогічною першій.

Висновок. Браслет відливали з воскової моделі. Жодних слідів зварювального шва між щитком і браслетом не виявлено. Орнамент зроблено у техніці чеканки по нагрітому браслету інструментом із розплесканим і трохи заокругленим робочим кінцем завширшки 0,4 см.

Ан. 86. Фрагмент чотирикутної у перерізі голки фібули (чи шпильки) (рис. 1, 7). Шліф зроблено на поздовжньому перерізі. До травління помітно кілька газових пор круглої форми, а також невелику кількість евтектоїду, розміщеного на межах зерен.

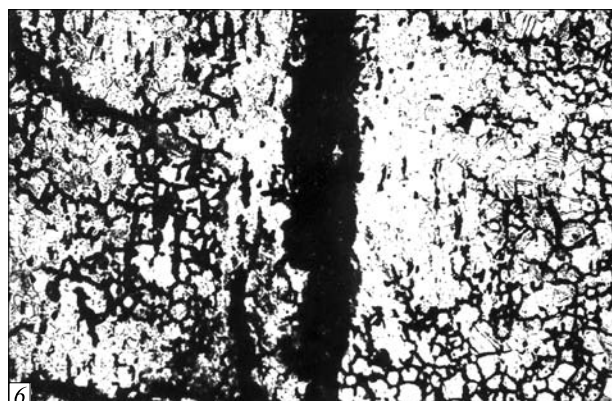
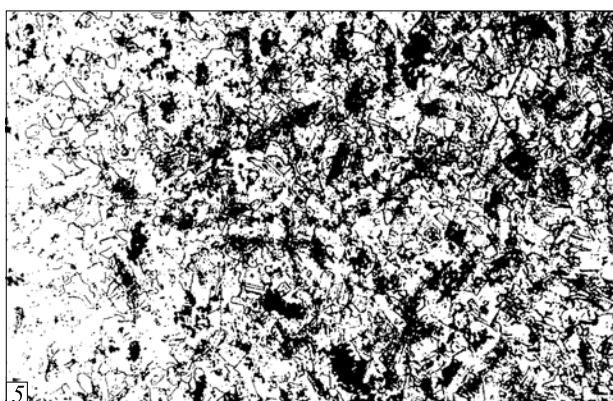
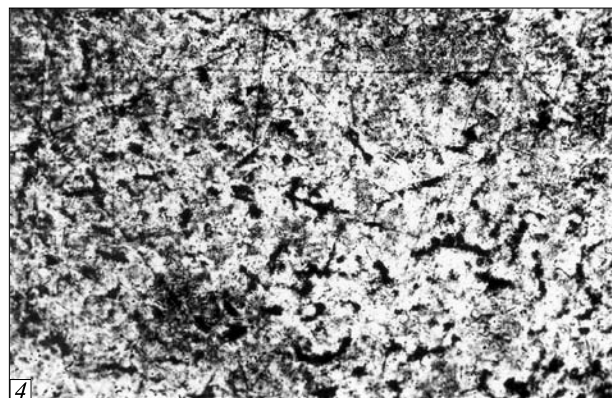
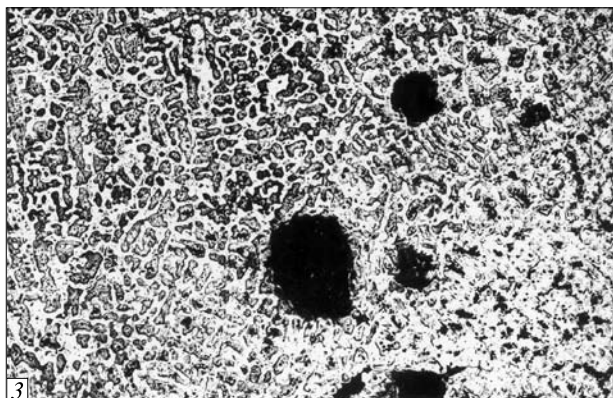
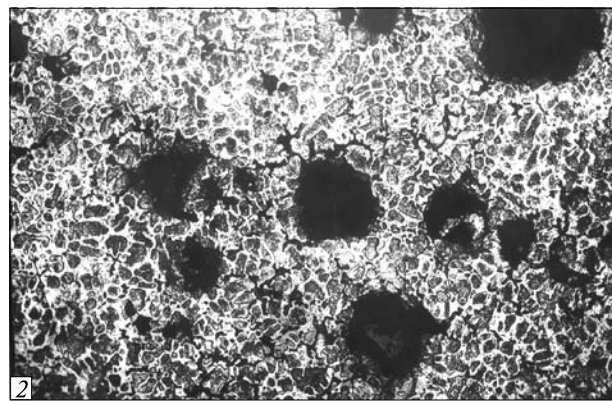
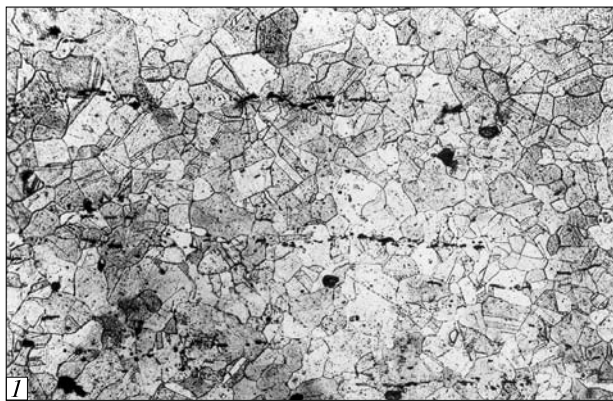
Після травління проявилися дрібні поліедричні зерна на стадії збиральної рекристалізації із двійниками на фоні залишкової дендритної ліквідації. Рештки дендритів розміщені хаотично. Розмір зерна — 0,025—0,035 кг/мм² (рис. 3, 4, 5).

Висновок. Виріб піддано незначному куванню зі ступенем обтискання 20—40 %. Форма залишкових дендритів дає змогу припустити, що ковальські роботи проводили по холодному металу із метою загострення кінця виробу.

Ан. 87. Фрагмент завитка з квадратного у перерізі дроту (рис. 1, 15). Шліф зроблено на поздовжньому розрізі дроту. До травління помітно корозію, що поширюється на межах поліедрів і подрібнену евтектоїдну фазу. Вздовж шліфа пролягає велика кородрована тріщина, від якої під кутом 90° відходять дві менші.

Після травління відкрилася дрібна рекристалізована поліедрична структура на стадії збиральної рекристалізації з невеликою кількістю двійників у зернах. Решток дендритної ліквідації не виявлено. За великого збільшення у поліедрах спостерігаються лінії зсуву. Розмір зерна — 0,035—0,045 мм. Мікротвердість металу — 136,4 кг/мм² (рис. 3, 6).

Висновок. Дріт для виробу кували на жолобчастому ковадлі із високим ступенем обтискання (до 60—80 %), оскільки відсутня первинна відлита структура. Роботи проводили за невисокої температури (розмір поліедрів), яка наприкінці оформлення виробу значно знизилася, що й призвело до появи ліній зсуву в поліедрах.

Ан. 88. Два фрагменти браслета з плоскої пластини. Збоку виявлено ливарний шов. Поверхня дуже гладенька (рис. 1, 8). До травління по всьому полю шліфа помітно багато дрібних і великих газових пор круглої форми. Голуба евтектоїдна фаза покриває сіткою всю площину шліфа.

Після травління відкрилася відлита дендритна структура. Мікротвердість металу — 100,6 кг/мм².

Висновок. Браслет виконано у техніці лиття і доробці куванням не піддавався.

Ан. 89. Завиток від прикраси з плоского дроту завширшки 0,3 см (рис. 1, 12). Шліф зроблено на поздовжньому розрізі дроту, з плоского боку. До травління по всьому полі шліфа розсіяні дрібні пори і подрібнений, трохи видовжений евтектоїд, розміщений ніби по колу.

Після травління відкрилася дрібнозерниста полідрична структура із великою кількістю

двійників у зернах. Розмір зерна — 0,025—0,035 мм. Мікротвердість металу 130 кг/мм².

Висновок. Дріт кували із великим ступенем обтискання (відсутня дендритна ліквідація). Зважаючи на розташування евтектоїду, можна припустити, що завиток отримано не дуже щільним навиванням круглого у перерізі дроту на конусний бовван і стисканням пружини до такого ступеню, що дріт став плоским.

Бритва з обламаним руків'ям і виступом-протуберанцем із грибоподібною шляпкою на верхів'ї (рис. 1, 13).

Ан. 90. Шліф вирізано на поперечному перерізі леза. До травління помітно дрібну пористість по всьому полю шліфа. Евтектоїд не зафіксовано.

Після травління хлорною міддю проявилися залишкові дендрити, більш подрібнені в центрі й витягнуті на лезі. Після травління хромпиком

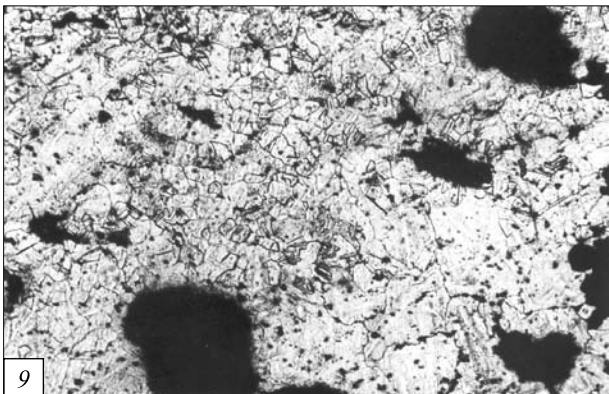
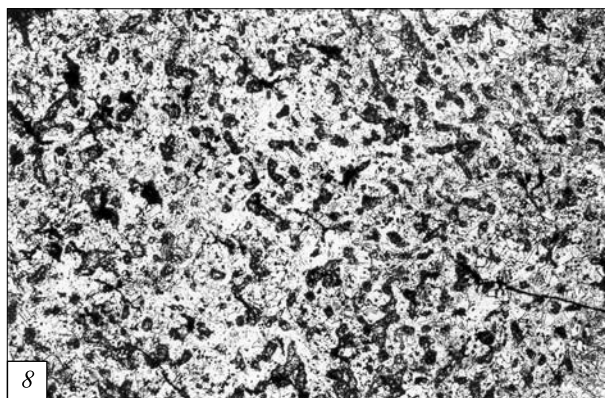
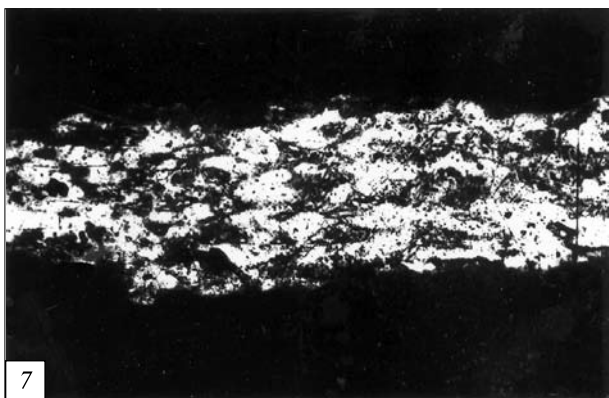

Рис. 3. Мікроструктури металу: 1 — ан. 83, зб. 70; 2 — ан. 84, зб. 70; 3 — ан. 85, зб. 70; 4 — ан. 86, зб. 70; 5 — ан. 86, зб. 120; 6 — ан. 87, зб. 70; 7 — ан. 90, зб. 70; 8 — ан. 90а, зб. 70; 9 — ан. 90б, зб. 120; 10 — ан. 91, зб. 120

відкрилася рекристалізована поліедрична структура із середньою кількістю двійників у зернах. Подекуди виявлено лінії зсуву. Розмір поліедрів — 0,045—0,065 мм. Мікротвердість у середині й на спинці 127,5, на лезі — 170,3 кг/мм² (рис. 3, 7).

Висновок. Кування провадили у гарячому стані. Лезо нагрівали не вище 600 °С, оскільки залишкові дендрити у напрямку від спинки до леза під час кування поступово набирають витягнутої форми.

Ан. 90а. Шліф зроблено на поперечному перерізі руків'я бритви. До травління помітно дрібні пори та мікротріщини. Після травління хлорною міддю проявилися залишкові дендрити. Після травління хромпіком у міждендритних просторах з'явилися дрібні поліедричні зерна зі значною кількістю двійників усередині. Мікротвердість металу — 10,8 кг/мм². Розмір зерна — 0,035—0,025 мм (рис. 3, 8).

Висновок. Рекристалізація відбулася виключно під дією температури, ковальській доробці руків'я не піддавали.

Ан. 90б. Шліф зроблено на поперечному перерізі шляпки виступу бритви. До травління помітно чорні цятки, розсіяні по всьому полю шліфа, і велику газову пору. Корозія поширюється на межах дендритів.

Після травління відкрилася поліедрична структура на фоні залишкової дендритної. Великі поліедри мають хвилясті межі. З одного боку шліфа зерна подрібнені й зафіксовано невелику кількість ліній зсуву. Розмір поліедрів — 0,35—0,12 мм. Мікротвердість металу — 101,7, у місці подрібненості зерен — 193,2 кг/мм² (рис. 3, 9).

Висновок. Як і руків'я, виступ-протуберанець ковальській доробці не піддавали. Зникнення дендритної ліквідації пов'язане з нагріванням виробу для кування леза. Подрібненість поліедрів і наявність ліній зсуву з одного боку шліфа, ймовірно, зумовлена ліквідацією ливарного браку.

Отже, заготовку бритви відливали у двостулковій ливарній формі (залишки ливарного шва на шляпці протуберанця). Формувальному куванню була піддана вся робоча частина, хоча особлива увага приділена самому лезу (тут, порівняно зі спинкою, набагато вища мікротвердість, форма залишкових дендритів). Ковальські роботи проводили за невисокої температури — до 600 °С із досить високим ступенем деформації. Не викликає сумніву зміцнювальний характер деформації леза.

Руків'я не кували зовсім, а виступ-протуберанець з одного боку трохи підправлено без нагрівання (лінії зсуву у подрібнених зернах).

Ан. 91. Чотиригранне у перерізі шило трохи загострене на робочому кінці та розплескане на

протилежаю завдовжки 8,5 см (рис. 1, 11). Шліф зроблено на поздовжньому перерізі розплесканого кінця.

До травління помітно одне велике вкраплення видовженої форми. Евтектоїд відсутній, оскільки олова у металі — 1,611, сурми — 1,988 %.

Після травління відкрилася рекристалізована полієдрична структура з вузькими двійниками всередині різнозабарвлених зерен. Виявлено великі зерна, оточені дрібними, що засвідчує стадію збиральної рекристалізації. З одного боку шліфа зерна мають волокнистий вигляд. Мікротвердість металу у центрі шліфа — 114,3, з боків — 180,8 кг/мм² (рис. 3, 10).

Висновок. Зіставлення результатів візуальних спостережень із металографічним аналізом дає змогу стверджувати, що шило виготовлено формувальним куванням. Розплесканий кінець слугував для покращання насаджування руків'я на шило. Ця операція відбулася на структурі у вигляді волокнистості зерен.

У результаті вивчення бронзових виробів із пам'яток Воля-IV і Петрикова можна зробити низку висновків. Вироби з поселення культури Ноа Воля-IV у переважній більшості (5 із 6) отримано формувальною ковальською доробкою відлитих заготовок. Для виготовлення виробів із дроту (ан. 95, 96) застосовано спеціальні ковадла з накладкою, а можливо, з огляду на товщину і форму перерізу дроту, на той час вже існувало якесь пристосування на кшталт волочильної дошки. Залишки евтектоїдної фази свідчать про те, що ці роботи проводили за температури понад 600 °С. При цьому ступінь деформації сягав 60—80 %.

Вільному гарячому куванню піддано шпильку (ан. 93), ніж (ан. 82) і знаряддя (ан. 94). Тут температури були нижчими за 600 °С, як, відповідно, і ступінь деформації — 20—40 (ан. 82, 93) та до 60 % (ан. 94).

У техніці лиття виконано браслет (ан. 92), який для згинання, можливо, одноразово й нагрівали до невисокої температури, що не відбулося на його мікроструктурі.

У двох випадках вдалося з'ясувати вид ливарних форм: однібічна теплопровідна для ножа-бритви (ан. 82) і глиняна (?) двоскладова для браслета (ан. 92).

Металеві вироби висоцької культури за допомогою методів точних наук досі ніхто не досліджував, тому, аналізуючи отримані результати, можемо порівнювати їх лише з близькими за часом пам'ятками інших культур.

Як уже зазначалося, колекція із Петрикова налічує 9 виробів, переважна більшість яких є прикрасами (7 із 9), серед яких три відлиті браслети, що не піддавалися жодній додатковій обробці, за винятком нанесення чеканного орна-

менту (ан. 85). Цей тип браслетів переважно зафіксовано у могильниках вільховецького типу та висоцької культури, характерною ознакою яких є напаяні овальні щитки. На нашу думку, браслети відливали за восковою моделлю, що не суперечить мікроструктурному аналізу, який не виявив жодних ознак паяльного шва. До того ж, технологію лиття з воскової моделі на той час широко використовували у багатьох культурах Центральної Європи. З усіх відомих на цей час браслетів подібного типу лише петриківський прикрашено чеканним орнаментом. За цією ознакою Д. Павлів відносить його до окремої 2-ї групи (Павлів 1993, с. 32—34; рис. 2).

Браслети (ан. 84, 88) відливали у роз'ємних двобічних глиняних формах, на що вказують затік металу на стику двох стулок — ливарний шов (ан. 88) і овальний переріз виробу (ан. 84). Поверхню браслетів полірували.

Бритву з обламаним руків'ям та грибоподібним виступом-протуберанцем на спинці відливали у двобічній роз'ємній формі (залишки ливарного шва на протуберанці). Доробку куванням було спрямовано на формування робочої поверхні, видалення ливарного браку та зміцнення леза, що засвідчує підвищення мікротвердості металу від спинки до леза. Виріб належить до центральноєвропейського типу бритв. На пам'ятках висоцької культури виявлено бритви з Гончарівки та Лошнєва — без протуберанця на спинці (Крушельницька 1985, с. 76, рис. 23, 2).

Фрагмент голки шпильки чи фібули (ан. 86) піддано вільному куванню із невисоким ступенем деформації — до 40 % за температури близько 600 °С задля витягування та загострення вістря.

На відміну від попереднього виробу, шило (ан. 91) піддавали інтенсивнішому проковуванню.

Дротяні вироби (ан. 83, 87, 89) виготовляли з відлитих заготовок куванням на жолобчастому ковадлі із накладкою за температури понад 600 °С (ан. 83, 89) і нижче 600 °С (ан. 87). Ступінь деформації на всіх трьох виробках сягав 60—80 %. Тонкий переріз дроту (ан. 83, 87) наводить на думку про існування на той час не лише жолобчастих ковадел з накладкою, а й інструменту на кшталт волочильної дошки з отворами різної форми: овального (ан. 83) і прямокутного (ан. 87).

Завиток з плаского дроту (ан. 89) швидше за все отримано розплескуванням нещільно закрученого на оправці дроту (розміщення евтектоїду).

Насамкінець зауважимо, що характерною особливістю петриківського металу є його пористість, що свідчить про його перегрів, а отже, ливарний брак, який може вказувати на невисокий кваліфікаційний рівень майстрів. З огляду на технологічні особливості та специфічність

хімічного складу металу (повна відсутність арсену в обох колекціях) можна стверджувати: незважаючи на морфологічну подібність деяких

виробів (браслети: ан. 92, бритва — ан. 90, *а, б*) до центральноєвропейських, це продукція місцевого виготовлення.

Балагури Е.А. Історія племен пізньобронзової доби Середнього Подніпров'я (культура ноа): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1964. — С. 275—293.

Бандрівський М. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. — Львів, 2002. — С. 282.

Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985.

Павлів Д. Про один тип браслетів ранньогальштатського часу України // *Studia archaeologica*. — 1993. — № 1. — С. 32—34.

Ситник О.С. Звіт про дослідження поселень пізньобронзового-ранньозалізного віку в околицях с. Воля Теребовлянського району Тернопільської області в 1990 р. // НА ІА НАНУ. — 1990/127.

Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976. — С. 302.

Schubert F., Schubert E. Spektralanalytische Untersuchungen von Hort- und Einzelfunden der Periode B III // *Mozsolics A. Bronzefunde der Karpatenbeckens*. Budapest, 1967. — S. 280.

Одержано 03.03.2005

Т.Ю. Гошко

МЕТАЛЛ ПЕРИОДА ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ИЗ ТЕРНОПОЛЬСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В статье приведены результаты технологического изучения двух небольших коллекций бронзовых изделий культур Ноа и Высоцкой из фондов Тернопольского музея. До настоящего времени такие исследования почти не проводились.

В коллекцию вошли, в основном, украшения, а также предметы домашнего обихода — нож-бритва, проколка и бритва. Учитывая характерные технологические особенности бронзовых предметов для каждого памятника и химическое сходство всего металла, сделан вывод о местном производстве всех изделий.

Т.Ю. Hoshko

LATE BRONZE AGE AND EARLY IRON AGE METAL OBJECTS FROM THE MUSEUM OF LOCAL LORE IN TERNOPIL

The article summarizes the results of technological study of two small collections of bronze artifacts of Noa and *Kysotska* cultures from the funds of museum in Ternopil. Until recently such studies were practically not undertaken.

The collection consists mostly of jewelry. Among household utensils there is a razor-knife and a razor. Taking into consideration characteristic technological peculiarities of the bronze items of each site and chemical resemblance of all the metal articles it is concluded about the local manufacture of all the items.

И.С. Красовский

ЦЕРКОВЬ СЯТОЙ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЫ ЕКАТЕРИНЫ КОНЦА XI в. В ДРЕВНЕМ КИЕВЕ

В статье рассмотрены реконструкция и месторасположение церкви Святой Великомученицы Екатерины конца XI в. в Древнем Киеве.

Первое упоминание о церкви Екатерины в древнем Киеве появилось в 1594 г., когда «онемеченный славянин» древнего моравского рода Эрих Ляссота приехал к казакам, чтобы передать им поручения императора, и увидел, что «недалеко от церкви Св. Софии была церковь Св. Екатерины, ныне она совершенно разрушена, остался только кусок стены». По его мнению, «других древних зданий нет, кроме церкви Св. Михаила, которая находится также на горе». На Подоле Э. Ляссота увидел «много русских церквей» и обратил внимание, что «здесь устроена также кафедра римской епископии; но церковь ее очень плоха и лишь деревянная» (Сборник 1874, с. 181).

На плане Киева 1638 г., составленном монахом Киево-Печерского монастыря А. Кальнофойским, в Верхнем Киеве (рис. 1), кроме Софийского собора, отмечены и другие развалины «святых киевских церквей» (Голубев 1898, с. 79). О существовании церкви Св. Екатерины упоминаний нет, хотя о ней было известно по другим документам.

В журнале 1884 г. была опубликована статья П.Г. Лебединцева, нашедшего в бывшем архиве Иностранных Дел документы, которые свидетельствуют о том, что митрополит Гедеон просил разрешения разобрать и употребить для ремонта «две церкви каменные, гораздо худые, что стоять пусти в городе, Св. Екатерины и Св. Василия» (Лебединцев 1884, с. 235). Преемник митрополита Гедеона митрополит Варлаам Ясинский в 1691 г. «хлопотал уже не о разобраннии, а о восстановлении этих церквей (Екатерины и Трехсвятительской. — И. К.)... в тезоименитство той святой царевны, девицы Екатерины, благоверной царевны и великой княжны Екатерины Алексеевны» (Лебединцев 1884, с. 236—237). Несмотря на эти документы, П.Г. Лебединцев полагал, что церковь Св. Екатерины была «ближе к Софийскому собору, при самом выхо-

де из южных ворот его ограды, что под башней» (Лебединцев 1884, с. 237—238). Первоначально того же мнения придерживался и Н.П. Петров (Петров 1897, с. 150), поскольку он рассматривал план 1695 г., напечатанный типографским способом, в котором вместо церкви Св. Екатерины — пустое пространство (рис. 2).

В Росписном списке Киева 1685 г. есть «амбар новый у житного двора, подле церкви Екатерины Мученицы» (Алферова и др. 1982, с. 39), который хорошо виден и на плане 1695 г. (рис. 3). Он далеко отстоит от раскопок церкви Федоровского монастыря, недавно раскрытых киевской археологической экспедицией (Килиевич и др. 1987, с. 182, рис. 1).

В Росписном списке 1695 г. есть упоминание, что в «Меньшом городе церковное место, что была каменная церковь великомученицы Екатерины, розвалилась» (Алферова и др. 1982, с. 150). В Росписи 1700 г. (Лебединцев 1892, с. 29—82) церкви Св. Екатерины нет, вероятно, к тому времени кирпичи с церкви уже были разобраны. С.Т. Голубев в 1898 г. видел подлинный план 1695 г. (Петров 1905, с. 14), на котором против развалин Трехсвятительской церкви изображена церковь «Св. Екатерины» (рис. 3), поэтому он считал, что церковь Св. Екатерины была недалеко от Трехсвятительской церкви. К этой версии позднее пришел и Н.И. Петров (Петров 1905, с. 14.), ознакомившись с подлинным планом 1695 г., виденным С.Т. Голубевым.

Трехсвятительская церковь была позднее восстановлена, а Екатерининская церковь целиком разобрана, и «место, где она находилась, с точностью неизвестно» (Голубев 1899, с. 135). Поскольку новая Екатерининская церковь не была построена, о чем мечтал митрополит Варлаам Ясинский, вместо нее при Михайловском монастыре хотели возвести новый Екатерининский придел (Голубев 1899, с. 136). Его построили только в XVIII в. (Щероцкий 1917, с. 115),

когда Михайловский собор получил боковые «крылья» и барочные украинские фасады.

В 1651 г. в Киев вместе с литовскими войсками прибыл гетман Януш Радзивил, который будучи вдовцом, отдал свою малолетнюю дочь на воспитание своей сестре Екатерине (Смирнов 1908, с. 220). Вместе с ним приехал в Киев и А. Вестерфельд, сделавший несколько карандашных рисунков, копии которых дошли до конца XVIII в.

Впервые об этих рисунках упомянул Н.И. Петров на XIII Археологическом съезде в Екатеринославе в 1905 г. Он видел «почти все нагорные церкви ... немного севернее Михайловского монастыря ... одна против другой, две церкви, из коих стоящая к востоку, есть, несомненно, нынешняя Трехсвятительская, а другая, на запад, — Екатерининская» (Петров 1904, с. 14) (рис. 4).

Впоследствии часть рисунков опубликовал Я.И. Смирнов, который считал, что на них изображены «три стороны развалин какой-то одной древней церкви, быть может, Св. Федора Тирона» (Смирнов 1908, с. 484).

Рис. 1. Верхний Киев по плану 1638 г. А. Кальнофойского: 48 — Церковь Св. Софии; 49 — Церковь Св. Архангела Михаила; 50 — Развалины церкви Св. Тирона; 51 — Церковь Св. Василия; 52 — Десятинная церковь; 53 — Церковь Св. Симеона

Спустя 70 лет, в 1961 г., М.К. Каргер утверждал, что на рисунках 1651 г. запечатлены развалины разных церквей. Два первых храма отличаются характерной «для киевского зодчества XI века кладкой из чередующихся рядов камня и кирпича», и эти изображения «вплоть до мельчайших деталей, напоминают фасады Михайловского собора». М.К. Каргер разницу в деталях

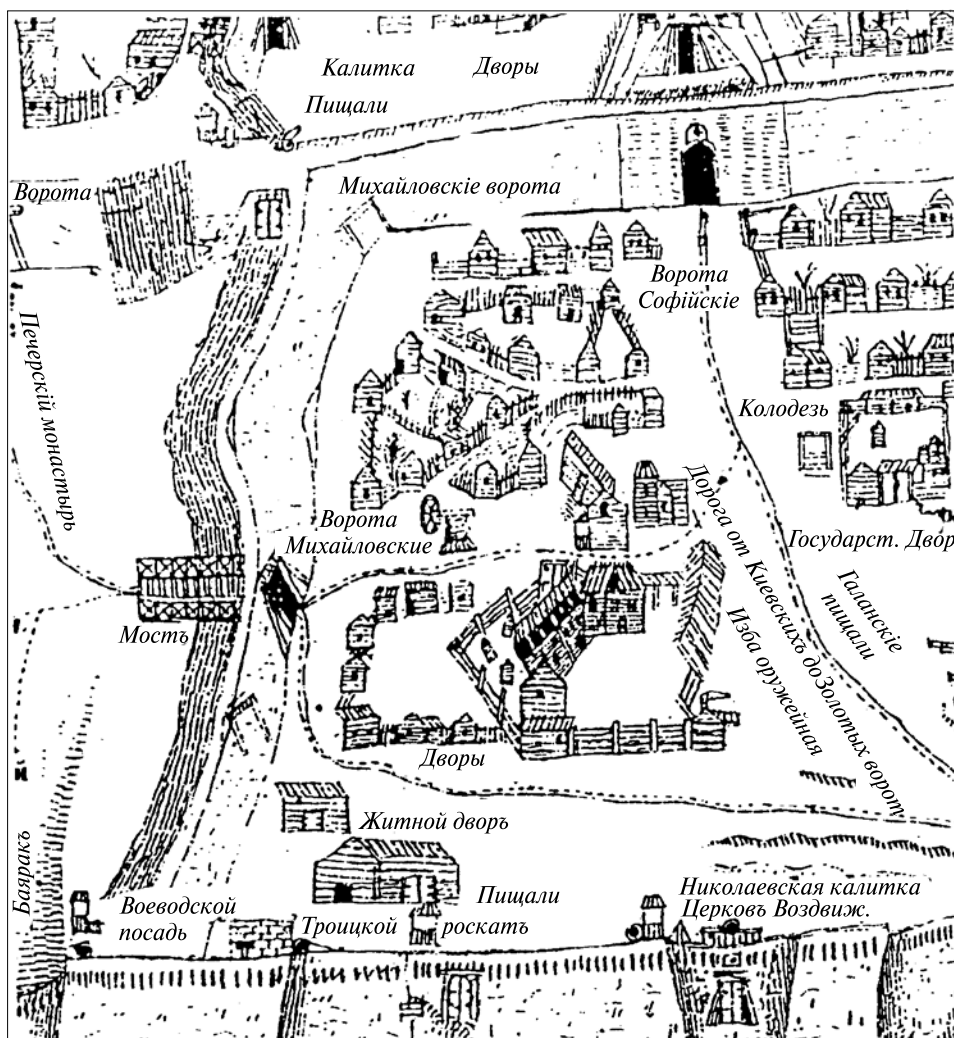

Рис. 2. План Киева 1695 г., напечатанный типографским способом в 1893 г. (фрагмент)

Рис. 3. Рукописный план Киева 1695 г. (фрагмент): 1 — Церковь Екатерины

относил к «склонности А. Вестерфельда к романтическому «усугублению» руин некоторых киевских зданий» (Каргер 1961, с. 284—286).

В 1983—1985 гг. в Киеве были проведены археологические раскопки, в результате которых «вдоль южной стены храма обнаружен фундаментный ров (шириной 1,2 м) пристроенного придела, заканчивающегося с восточной сторо-

ны круглой апсидой» (Килиевич и др. 1987, с. 184). Исследователи полагали, что на трех рисунках Вестерфельда изображен именно Федоровский храм, и «Я.И. Смирнов, опубликовавший всю серию рисунков Киева 1651 г., не без оснований считал, что изображены западный, южный и восточный фасад интересующего нас памятника» (Килиевич и др. 1987, с. 187). Однако придела, о котором упоминают авторы раскопок, нет. Следовательно, перед нами развалины не Федоровского монастыря, а неизвестного древнего Киевского храма.

Святая великомученица Екатерина была родом из Александрии. Ее кончину при императоре Максимино относят к 307 г. В VIII в. ее мощи были перенесены в монастырь на Синайской горе. В 1027 г. монах Симеон перенес мощи святой великомученицы Екатерины во Францию. С XIV в. Екатерина — имя многих королей и принцесс Европы. Например, королевой Швеции была Екатерина Ягелловка, ревностная католичка, но родилась она в Польше и была дочерью Сигизмунда I.

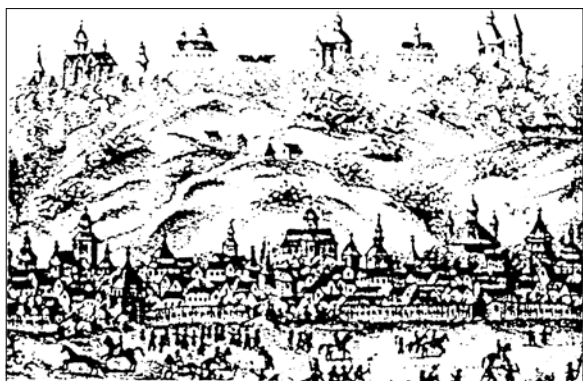

Рис. 4. Панорама Верхнего Киева 1651 г. по копиям XVIII в. (фрагмент)

В Константинополе не было церкви Екатерины, как и во всех древнерусских городах нет ни одной церкви, ей посвященной (как и «Янчин монастырь» в Киеве). В Москве, в Кремле, церковь Св. Екатерины появилась лишь в 1586 г. В России имя Екатерина известно только с середины XVII в., когда влияние запада и Украины на русскую культуру возросло (Харламвич 1914). Наибольшей популярности в России имя Екатерина достигло во время правления Петра I.

У киевского князя Всеволода было два сына — Владимир и Ростислав и три дочери — Янка, или Анна, Евпраксия и Катерина (Карамзин 1991, с. 64). В 1089 г. император Генрих IV («Священной Римской империи») женился на Российской княжне, которая впоследствии умерла игуменей под именем Агнессы. Карамзин считает, что она могла быть дочерью Всеволода (Карамзин 1991, с. 250, прим. 157). В летописи под 1086 г. записано, что Всеволод заложил церковь Св. Андрея и построил в ней монастырь (Ипатьевская 2001, стб. 197). В 1089 г. в летописи сообщается, что «в сего же лето иде Янка в Греци» (Ипатьевская 2001, стб. 200), чтобы привести нового митрополита. Янка умерла в 1112 г., за год до кончины на киевском столе князя Ярополка: «преставища Янка, дщи Всеволода... положена быть у церкви святого Андрея, юже бе дал отец ея... и постыригла у церкви тоя» (Ипатьевская 2001, стб. 273—274).

Вторая дочь Всеволода — Евпраксия, по мнению Карамзина, была замужем за сыном польского короля Болеслава Кривоуста — Болеславом, отправленным в 29 лет. Киевский князь Ярополк был тестем польского короля (Синопис 1768, с. 90). В 1106 г. «пострижеса Еупракси, Всеволожа дщи» (Ипатьевская 2001, стб. 257—258), а 1109 г. в летописи сообщается, что «Преставися Евъпраксии, Всеволода дщи, месяца июля в 9 день, и положено бысть тело ея в Печерском монастыри у дверей, иже к углу; и вчиниша над нею божницу, идеже лежит тело ея» (Ипатьевская 2001, стб. 260). Эта «божница» (Сичинський 1925, табл. XV, 3) видна на гравюре XVII в. (рис. 5).

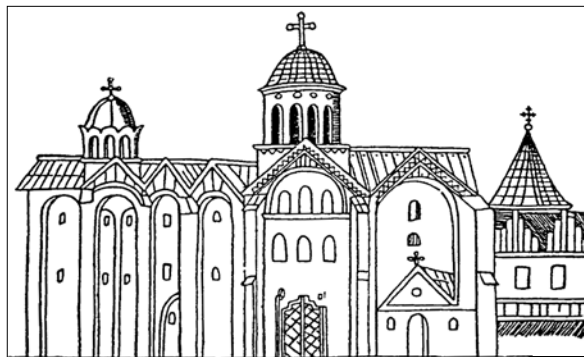

Рис. 5. Западный фасад Успенского собора Печерского монастыря. Гравюра на титуле книги 1637 г. (фраг-)

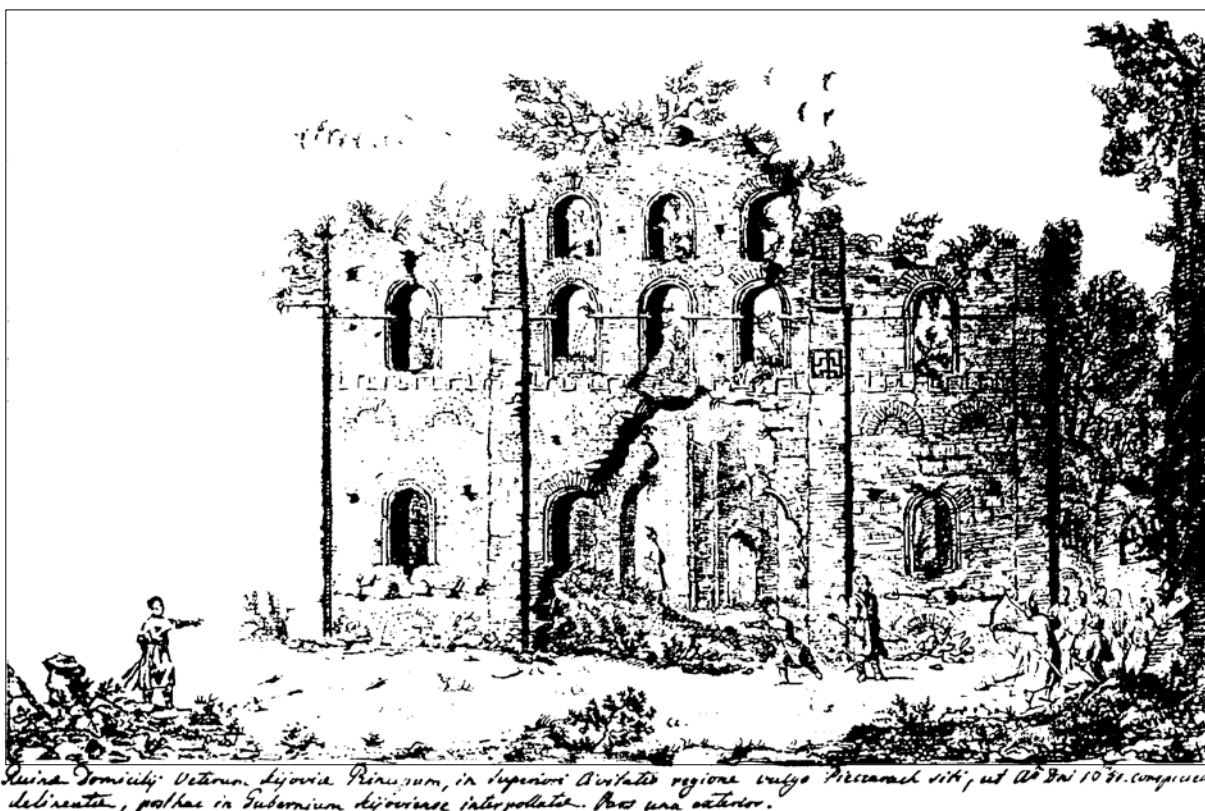

Рис. 6. Руины церкви Св. Великомученицы Екатерины в древнем Киеве

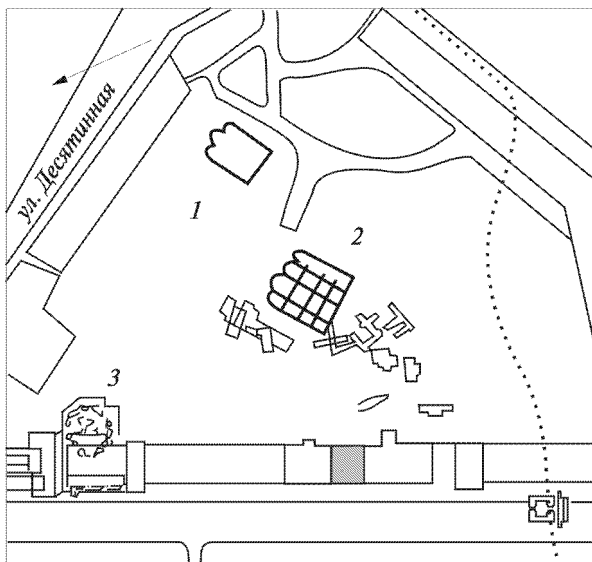

Рис. 7. Ситуационный план «Андреевского отделения» Киева: 1 — Церковь Екатерины; 2 — Церковь Федоровского монастыря; 3 — Ротонда XII—XIII вв.

О третьей дочери Всеволода упоминается лишь один раз, под 1108 г.: «преставися Катерина, Всеволожа дщерь, месяца июля въ 24» (Ипатьевская 2001, стб. 260). Две дочери — Евпраксия и Янка — «отказались от света и заключились в монастырь» (Карамзин 1991, с. 64, 249, прим. 156). Где умерла Екатерина, в церкви или монастыре, неизвестно.

От церкви (рис. 6), изображенной с западного фасада (с восточного фасада тот же храм) остались только руины, показанные на рисунках А. Вестерфельда в 1651 г. (Смирнов 1908, табл. VII, рис. 2). Верх церкви был разрушен. По фасаду она имела стены, которые членились лопатками на три части соответственно трем нефам храма. Окна церкви были небольшими с полуциркульным верхом: два первых яруса одинаковые, а третий — немного меньший по размерам. Окна в среднем нефе были одинаковые, что непривычно для большинства церквей XI в. Между окнами второго и первого ярусов были полуциркульные глухие арки. Окна на первом ярусе находились, несомненно, по обеим сторонам от арок. Глухие арки возле земли

были присыпаны культурным слоем толщиной около 1 м (Килиевич и др. 1987, с. 183). На правой лопатке изображены рунические знаки «столь обычные в польских гербах» или «родовые знаки киевских князей» (Смирнов 1908, с. 486). Третий храм представляет собой руины церкви Федора Вотча, возведенной в 1129 г. (Київ 1982, рис. 45). Руины этого храма были и на плане А. Кальнофойского (рис. 1, 50).

В итоге, по нашему мнению, церковь была построена в древнем Киеве в конце XI в. в честь святой великомученицы Екатерины. Строительство церкви начал великий киевский князь Всеволод в честь своей дочери Екатерины, которая и была в ней похоронена. Успенский собор Печерского монастыря во время княжения Всеволода уже существовал. Полуциркульные окна в то время были и в Успенском соборе (рис. 5).

Церковь Екатерины — один из первых каменных храмов в восточной части «Андреевского отделения». Вероятно, это была церковь в монастыре, ибо все предыдущие дочери князя Всеволода были похоронены в монастыре. Сама Екатерина, очевидно, была замужем за польским князем, о чем свидетельствуют на правом пилестре рунические знаки на польских гербах и родовой знак киевских князей.

Спустя много лет руины церкви нарисовал прибывший в Киев А. Вестерфельд (рис. 6), который не знал, что церковь носит имя святой великомученицы Екатерины, но рунические знаки были ему знакомы. Недалеко от церкви Св. Екатерины киевский князь Святополк построил Михайловский Златоверхий монастырь в «Изяславом городе». Новый Михайловский собор был во многом не похож на Екатерининскую церковь. Вероятно, именно с Михайловского собора начали делать на средних тимпанах боковые окна в четверть круга.

В древности церковь Св. Екатерины находилась между Михайловскими и Киевскими воротами. В современном Киеве эта территория с юго-востока ограничена раскопками Федоровского монастыря, с запада — раскопками ротонды, а с северо-востока — Десятинной улицей (рис. 7).

Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982.

Голубев С.Т. К истории Киевской Трехсвятительской церкви за вторую половину XVII столетия // Труды Киевской Духовной академии. — 1899. — Кн. 1.

Голубев С.Т. О древнейшем плане города Киева 1638 г. — К., 1898.

Ипатьевская летопись. — М., 2001. — ПСРЛ. — Т. 2.

Карамзин И.М. История государства Российского. — М., 1991. — Т. 2—3.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2.

Київ в образотворчому мистецтві XII—XX століть. Ю.В. Бічко, В.П. Підгора. — К., 1982.

Килиевич С.Р., Харламов В.А. Исследования храма Вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1987. — С. 180—187.

- Лебединцев П.Г. Исторические заметки о Киеве // Киевская старина. — К., 1884. — 10.
- Лебединцев П.Г. Росписной список г. Киева 1700 года // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1892. — Кн. 6. — С. 29—82.
- Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.
- Петров Н.И. Новооткрытый альбом видов и рисунков достопримечательностей Киева (реферат). — К., 1905.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева. — К., 1874.
- Синописис. — СПб., 1768.
- Січинський В. Архітектура в стародруках. — Львів, 1925.
- Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века. — М., 1908.
- Харламович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1.
- Щероцкий. Киев. — К., 1917.

Одержано 18.10.2005

I.S. Krasovskiy

ЦЕРКВА СЯТОЇ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦІ КАТЕРИНИ КІНЦЯ ХІ ст. У ДАВНЬОМУ КИЄВІ

Проаналізувавши план Києва 1695 р., матеріали до рисунків руїн церкви А. Вестерфельда, автор дійшов висновку, що церкву святої великомучениці Катерини зведено в давньому Києві князем Всеволодом наприкінці ХІ ст.

I.S. Krasovskiy.

LATE 11th c. CHURCH OF GREAT MARTYR KATERYNA IN ANCIENT KYIV

Having analyzed the plan of Kyiv of 1695 and the materials concerning a drawing of the ruins of the church by A. Vesterfeld, the author has come to a conclusion that the Church of Great Martyr Kateryna was built in ancient Kyiv by prince Vsevolod in late 11th c.

Книжковий огляд

Бібліотека Інституту археології із задоволенням ознайомить читачів зі списком нових книг 2005 року видання, які поповнили наш фонд. Книги присвячені актуальним проблемам археології та давньої історії.

ПРИХОДНЮК О.М. Пастирське городище / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — 244 с. — 152 іл.

Монографія присвячена публікації та історичній інтерпретації наукових матеріалів Пастирського городища — видатної пам'ятки доби раннього Середньовіччя в Південно-Східній Європі (остання чверть VII — сер. VIII ст.). Повна публікація матеріалів городища підтверджує думку автора про переселення до Подніпров'я слов'янських племен з Балкан.

РУСЯЕВА А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святые места. Культы олимпийских богов и героев. — К.: Издательский дом «Стилос», 2005. — 559 с.

Книга присвячена дослідженню головних проблем релігійного світогляду еллінів Причорномор'я в античну епоху. Авторка розглядає окремі міфи у взаємозв'язку з культурами і політикою у понтійських державах, дає характеристику давньогрецьким суспільним і домашнім святилищам.

МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б.М. Скіфський степ: Літературно-художнє видання — К.: Темпора, 2005. — 192 с., іл.

Книга відомого археолога і поета Б. Мозолевого (1936—1993) розповідає про скіфський період історії України, про дослідження найбільших пам'яток археології тієї доби - курганів Чортомлик, Солоха, Куль-Оба, Товста Могила та ін. Автор, розкриваючи перед читачем далекий і багато в чому загадковий світ Скіфії, показує нерозривний зв'язок давнини й сьогодення, змальовує поетичний образ українського степу.

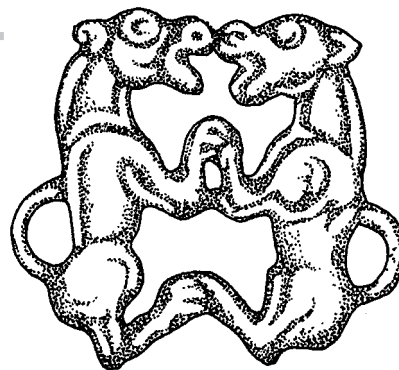
МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б.М. Етнічна географія Скіфії. — К.: «КОРВІН ПРЕСС», 2005. — 102 с. — 7 іл.

Остання монографія відомого українського археолога Бориса Миколайовича Мозолевого (1936-1993) присвячена одній із найактуальніших проблем скіфознавства — етнічній географії Скіфії. Незважаючи на те, що праця залишилась незавершеною, вона містить багато важливих та цікавих міркувань щодо розташування скіфських племен (за Геродотом) на географічній карті України та стосовно скіфської історії взагалі.

Н.О. Гаврилюк

ПРО ЗАМУЛЕНЕ «РУСЛО ЛІСОСТЕПОВОЇ ТЕМАТИКИ» (до дискусійної відповіді С.А. Скорого «Стадо скіфів-кочовиків» у напрямку «УкрЛісостепу» (з приводу рецензії Н.О. Гаврилюк)»

(Археологія, 2006, № 1. — С. 85—88.)

Автор монографії «Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)». К. — 2003. — 162 с. — 34 илл. С.А. Скорий дуже образився на мою рецензію (Гаврилюк, 2005). Він не шкодує зусиль (Скорий 2006), майже не добирає слів, щоб висловити своє обурення тим, що я звернулася до «сфери його багаторічних досліджень», а саме «історії населення Східноєвропейського Лісостепу передскіфської та скіфської доби». За уявленнями С.А. Скорого, ця «сфера» є закритою, забороненою для сторонніх. Проте з такого розподілу сфер витікає, що він сам не має права розмірковувати про інші «сфери» археології та історії раннього залізного віку, зокрема і багаторічні стада скіфів-кочовиків. І оскільки я, за визначенням С.А. Скорого, «цікавилась скіфською та пізньоскіфською проблематикою, а також протягом тривалого часу — питанням палеоекономіки Степової Скіфії», та все, що він написав про мене, за його ж словами є продуктом «дилетанта»¹.

Безумовно, така концепція С.А. Скорого — помилкова і навіть шкідлива. Сенсом спеціфічної діяльності, якою за штатним розписом займається наш опонент, є отримання нових знань. У науці, за визначенням, майже не існує заборонених для дослідження галузей знань (мовою С.А. Скорого — «сфер»). І не повинно бути недоторканих дослідників. А інструментом наукового пошуку, з'ясування істини може бути дискусія. Плідна дискусія. Без образ і спроби скандалом замулити чисте «русло лісостепової тематики», щоб уникнути аналізу не радісних для С.А. Скорого результатів досліджень, викладених у вищезгаданій монографії.

Скандальність відповіді С.А. Скорого полягає у тому, що він замість того, щоб зреагувати на досить конкретні зауваження, які містяться у

моїй рецензії, головні свої зусилля спрямував на ревізію моїх наукових праць, що вийшли друком у 1987, 1995 і 1999 р. Ці праці жодним чином не стосуються монографії С.А. Скорого. Вважаю, що їх обговорення є елементом технології (а саме, відвернути увагу від предмету дискусії), яку С.А. Скорий використав, щоб вийти з неприємної ситуації, у якій він опинився, видавши практично сиру книгу. Він займається самовихвалянням, чіпляється до окремих моїх слів, здійснює майже філологічний аналіз своїх дов-

¹ А може, воно так і є? Підсумок першої дискусії було підведено у вступі до монографії «Історія економіки ...», коли я подякувала С.А. Скорому за виправлені у моїй дисертації граматичні помилки, літературу. Більше нічого суттєвого — ані позитивного, ані негативного — прискіпливий опонент у циклі моїх публікацій 1990-х — початку XXI ст. не знайшов. Другою була дискусія з приводу можливості існування кочового господарсько-культурного типу в умовах лісостепу. На хвилі привабливості палеоекологічного методу, вперше у скіфології розробленого і використаного мною, «школа» С.А. Скорого спробувала механічно перенести методи і результати мого вивчення палеоекологічної ситуації у скіфському степу та її впливу на історію населення зони лісостепу. Дискусія завершилась моєю статтею, у якій все було розкладено «по полицям». Я вважаю, що неможливість цього явища, нарешті, стала зрозумілою навіть С.А. Скорому. В останній дискусії рівень С.А. Скорого вищий — він знаходить у моїх працях помилки стилістичного характеру, але — не беззаперечним. До речі, стада скіфів, в решті-решт, доходять до глибин масової свідомості скіфського відділу. В праці на шану Т. Сулімірського Ю.В. Болтрик (Болтрик 2004, с. 90) підсумовує свій нарис про царів скіфів та «єдину державу Атея» пасажом про те, що основою зміни економічного становища у Скіфії у другій половині IV ст. до н. е. стала «трансформація кочового господарства у напівкочове чи у напівосілий спосіб господарювання». Як притаманно цьому досліднику, при цьому він забув посперечатися на мене. А між іншим, це основний результат систематичного вивчення мною «стад скіфів-кочовиків» (наприклад, Гаврилюк 1999, с. 129—155).

гих пишних речень. До речі, недоліком книги, що рецензувалася, є і те, що вона написана мовою, яка припускає неоднозначні тлумачення викладених тверджень або уявлень.

А все ж таки, моя «безпрецедентна за обсягом рецензія» може справедлива? Хоча б частково? Її істина лежить десь посередині? Запевняю, єдиною причиною, що змусила мене написати рецензію, була надкритична кількість помилок у маленькій (на 90 сторінок основного тексту 12 кеглем) книзі С.А. Скорого (Скорий 2003). Одержана «відповідь» підтвердила, що мої зауваження — доречні. Підставою для такого твердження є те, що більшість зауважень залишилися без відповіді, а основна частина тексту відповіді С.А. Скорого насичена емоціями майже на межі пристойності. Автор зав'яз у дрібницях та дріб'язкових образах (визначенню фахівець — не фахівець). До речі, монографія вийшла накладом як мінімум 300 примірників — невже в усьому світі знайдеться 300 «укрлісостеповиків»? А хіба не є святим обов'язком будь-якого автора відповідати за свою книгу — на будь-які питання, навіть дурні? Ми ж і на дурні книги пишемо рецензії!

С.А. Скорий перебуває у звичному для себе режимі відсутності поваги до інших думок і невміння прислухатися до порад колег, про що він і повідомляє у своїй відповіді (с. 87). Про цього автора судитимуть не лише як про науковця з дуже обмеженою спеціалізацією, як він сам себе кваліфікував на ст. 85 відповіді, але й як про невиховану людину. Завершуючи претензії «етико-морального характеру» зазначу, що жодну з пишномовних меморіальних статей С.А. Скорого про О.І. Тереножкіна не можна порівняти з його фразою «О.І. Тереножкін декларував...» Мабуть, за життя Учителя С.А. Скорий такого б собі не дозволив.

Якщо не звертати уваги на емоційність виразів і звернутися до суті «відповіді» С.А. Скорого, то можна констатувати, що основна маса зауважень і питань, порушених у рецензії, залишилися без відповіді. Оскільки мої зауваження стосуються методики археологічного та історичного досліджень і мають значення для інших учених, передусім молодих, незалежно від їхньої спеціалізації, я змушена їх повторити. Питання, які могли б стати предметом дискусії, що містилися у рецензії, я повторювати не буду — автор монографії не здатний на спокійний науковий діалог. Витрачати на нього час немає сенсу. Нейтральний читач звернеться до моєї рецензії і складе свою власну думку щодо спірних моментів. Тому нижче про те, про що мовчати не можна.

1. У відповіді С.А. Скорий намагається виправдати досить плутаний текст, присвячений палеоекологічній характеристиці регіону, невдале

використання ним даних антропології, лінгвістики, інші «не фахові» дані зазначених наук посиленнями на те, що у працях Українсько-Польської експедиції (с. 87) — усе гаразд. Утім предметом рецензії є конкретна монографія, а не колективні праці С.А. Скорого. До речі, численні проби на С¹⁴ з інтервалом довіри ± 50 років навряд чи запевнять наукову громадськість у тому датуванні Рижанівського кургану, на якому наполягає С.А. Скорий. Проте це питання за межами монографії, що розглядалася.

2. Про виділення С.А. Скорим власне скіфських ознак поховального обряду лісостепового населення раннього залізного віку я писала: «з 11 ознак поховального обряду, виділених автором як критерії скіфської етнічної приналежності, скіфськими залишається п'ять (3, 4, 7, 8, 11). При описі цих ознак автор не завжди зазначає дату їх появи у степових скіфських пам'ятках. Це зрозуміло у випадку, коли С.А. Скорий говорить правду, але не всю: всі 11 (без винятку) скіфських ознак виділені за степовим скіфським похованням, які датуються часом, не раніше V ст. до н. е.». Повторюю, з методичного погляду і з погляду здорового глузду — ознаки, що з'являються пізніше, не можуть характеризувати етнос у більш ранніх пам'ятках на іншій території. Якщо автор виділив їх за даними з інших територій, то їх потрібно навести.

3. Щодо хронології С.А. Скорий не дискутує не лише зі мною, але й з іншими дослідниками цієї проблеми, наприклад, С.В. Поліним, А.І. Іванчиком. Причину такої зневаги до думки колег, я неодноразово визначала.

4. С.А. Скорий жодним словом не пояснив свої доволі приблизні уявлення про кількісні характеристики археологічного матеріалу, які він гордо називає «статистикою». Повторюю, «таблиці», які містяться у монографії, і здалися його науковому редакторові статистичними, такими не є.

5. Нагадаю також, що історичні висновки лише тоді стають ґрунтовними, коли базуються на якісно опрацьованому і представленому археологічному матеріалі. Якщо цього не відбувається, то «етнос» чи «археологічна культура» визначаються так, як це зробив С.А. Скорий, — за єдиною **етнодиференційною** ознакою.

6. Наполягаючи на тому, що «основним джерелом монографії стали поховальні пам'ятки» (с. 86), С.А. Скорий знову говорить не всю правду. В монографії є розділ «**2.5 Скифская культура и поселенческая структура**», де С.А. Скорий досить своєрідно розглядає питання про круглі землянки, степову ліплену кераміку та інші проблеми, пов'язані з «поселенськими структурами». Замість того, щоб відповісти на зазначені помилки та віддати належне дослідни-

кам старшого покоління, автор вдається до досить плутаних міркувань щодо співвідношення понять «етносу» та «культури» (мабуть С.А. Скорий чув про дискусії з цього приводу, що точились у 1970-ті рр.); «фізичного проникнення етносу» (с. 7) (тільки дилетантам цікаво, як етнос може проникати «не фізично» — не етнос, а фантом); «досить масштабних культурних впливів». Отже, конкретні зауваження до монографії С.А. Скорого залишаються без відповіді.

7. Жоден із остаточних висновків С.А. Скорого про існування трьох хвиль просування кочовиків у Правобережний Лісостеп у ранньому залізному віці не підтверджується ані археологічними даними, ані статистичними, ані даними інших наук, механізмом застосування яких ав-

тор не володіє. Як, наприклад, можуть свідчити про «хвилю» 10 чи 27 поховань, виявлених на площі у сотні тисяч квадратних кілометрів? Це не висновки, а декларації.

У своїй відповіді автор демонструє дуже дивну логіку, наводячи позитивні відгуки 1990-х рр. низки провідних учених щодо своїх праць того часу (с. 85). Отже, за С.А. Скорим, позитивні рецензії на попередні праці гарантують вдалі публікації і в майбутньому.

Таким чином, надавши позитивні рецензії на монографію С.А. Скорого, шановні О.П. Медведєв та В.І. Гуляєв видали йому індульгенцію і взяли на себе відповідальність за якість усіх його майбутніх праць. На мій погляд, вони вчинили дуже необачно.

Болтрик Ю.В. Социальная структура Скифии IV в. до Р. Х., отраженная в погребальных памятниках// *Kimmerjwie. Scytowie, Sarmaci.* — Krakow, 2004. — С. 85 — 91.

Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н. э. — К. — 1999. — 426 с.

Гаврилюк Н.О. Рец. на кн.: Скорый С.А. Скифы в Днепроvской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003 // *Археологія.* — 2005. — № 3.

Скорый С.А. «Стадо скіфів-кочовиків» у напрямку «УкрЛісостепу» (з приводу рецензії Н.О. Гаврилюк). — *Археологія.* — 2006. — № 1. — С. 85-88.

Скорый С.А. Скифы в Днепроvской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003. — 162 с, 34 илл.

Одержано 02.04.2006

Майко В.В.

Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму

К.: Академперіодика, 2004. — 314 с.

Останнім часом усе більшу увагу дослідників привертають проблеми історії Криму так званого хозарського періоду. Головні дискусійні питання зводяться до кількох позицій:

- час приходу хозар на півострів;
- хто домінував у Криму в «хозарський період» — хозари чи Візантія (у якому регіоні й коли), чи було встановлено кондомініум;
- основні етапи хозарської експансії у Криму;
- проблеми салтово-маяцької культури на півострові;
- час припинення хозарського панування у Криму.

Окрім численних статей *, присвячених згаданим питанням, відзначимо монографічні дослідження І.А. Баранова, О.І. Айбабіна, С.О. Плетньової, В.Є. Науменко (Баранов 1990; Айбабин 1999, с. 171—225; Плетнева 2000, с. 132—177; Науменко 2004). Проте автори більшості публікацій або намагаються по-новому інтерпретувати вже відомі письмові та археологічні джерела, або фрагментарно публікують висновки своїх археологічних досліджень. При цьому практично відсутні якісні монографічні дослідження окремих археологічних пам'яток, без яких досить складно просунутися у розв'язанні зазначених проблем.

На наш погляд, саме рецензована книга значною мірою може заповнити цю лакуну. Монографію присвячено так званому Тепсеньському городищу — пам'ятці, яку більшість сучасних дослідників слушно вважають одним із найбільших «хозарських» ** поселень у Криму. Праця В.В. Майка побудована за традиційною для подібних ви-

дань схемою: вступ, історіографічний огляд, аналіз археологічного матеріалу та висновки.

У розділі «Історія вивчення та історіографія проблеми» (с. 6—45) автор цілком органічно пов'язав історію дослідження Тепсеню з історіографією деяких дискусійних питань історії Криму VIII—X ст., зокрема, «кримського варіанта салтово-маяцької культури», локалізації Фулл, часу появи хозар на півострові та «припинення функціонування кримського варіанта салтово-маяцької культури Криму». Цілком аргументовано виглядає головний висновок: «Для аргументації всіх вищенаведених суперечливих моментів, неоціненний матеріал надає саме археологічний комплекс на плато Тепсень. На сьогоднішній день, у порівнянні з іншими опублікованими об'єктами, він є найбільш повним» (с. 45).

Основну частину монографії присвячено аналізу стратиграфії, житловій та господарчій забудові, культовим пам'яткам та матеріалам некрополів, левову частку яких уперше введено до наукового обігу. До цього часу всі висновки щодо Тепсеню здебільшого базувалися на опублікованих матеріалах археологічних робіт 1949—1959 рр., а результати досліджень 1929—1931, 1960—1961, 1963, 1998—2001 рр. або зовсім не згадували у літературі, або подавали лише у вигляді стислої інформації.

На момент виходу рецензованої праці з друку на поселенні було розкопано приблизно 7000 м² території, що становить близько 5 % його площі (с. 10). Це «44 житлові та господарчі об'єкти: 28 житлових споруд, 4 приміщення з піфосами, які розташовані окремо і не пов'язані з будь-якою житловою спорудою, 10 вогнищ та печей, водопровід, колодязь. Досліджено повністю або частково шість культових споруд та десять некрополів (143 поховання)» (с. 275). Наведені цифри дають змогу вважати Тепсень відносно добре дослідженою пам'яткою, а отримані висновки — наближеними до об'єктивної реальності.

Опубліковані та проаналізовані В.В. Майком матеріали, на наш погляд, допомагають значно

* Історіографію див. у історіографічному розділі рецензованої праці (с. 6—45).

** Зважаючи на складність та проблематичність етнічної ідентифікації мешканців Тепсеню й визнаючи зв'язок поселення з населенням Хозарського каганату, слово «хозарських» беремо в лапки.

просунутись у розв'язанні низки складних проблем.

1. Час заснування поселення на пагорбі Тепсень. Автор переконливо спростував уявлення, які існували в історіографії, що спочатку це був візантійський монастир першої половини VIII ст., зруйнований салтівцями у середині зазначеного століття (Баранов 1990, с. 46—47), або заснування городища слід пов'язувати з проникненням наприкінці VII — на початку VIII ст. у Крим хозар (Айбабин 1999, с. 187, 190). Результати досліджень безсумнівно засвідчують, що «матеріалів раніше середини VIII ст. на пагорбі Тепсень поки не виявлено» (с. 282).

Швидше за все, заснування Тепсеню пов'язане з переселенням до Криму у 50—60-ті рр. VIII ст. населення з території Хозарського каганату. Ймовірно, цей процес відбувався зі згоди та під наглядом візантійської влади, яка виділила прибульцям землі Керченського півострова, і лише дуже обмеженому колу людей дозволяла оселятися за його межами (Могаричев 2004).

2. В.В. Майко цілком аргументовано спростував тезу про наявність фортифікаційних споруд на Тепсені (с. 277). Це підтверджує висловлене нами раніше припущення про те, що пам'ятки, пов'язані з вищезгаданим процесом приходу у Крим нових мешканців (зауважимо, що Тепсень був одним із найбільших і стратегічно важливих поселень), не мали оборонних мурів.

3. Основні етапи історії поселення. Спостереження за стратиграфією Тепсеню дають змогу виділити два виразних хронологічних періоди: друга половина VIII — перша половина IX ст. і друга половина IX — перша половина X ст. (с. 275—276). До першого періоду належить незначна частина розкопаних пам'яток, що відрізняються за «відносною бідністю археологічного матеріалу та практично повною відсутністю закритих комплексів». Другим періодом датується не лише більшість досліджених будівель, а й «різноманітні археологічні знахідки». Зазначимо, що між двома шарами відсутні сліди пожеж чи будь-яких інших катаклізмів. Важливою характеристикою другого етапу є не лише зростання інтенсивності життя, а й відповідні зміни якості археологічного матеріалу, зокрема, збільшення частки й різноманітності імпортової кераміки (с. 177—250).

Отже, ми вважаємо, що поселення на пагорбі Тепсень яскраво ілюструє сучасні уявлення про історію Криму «хозарського періоду». Поселення виникло в середині VIII ст. через уже згадані процеси, але на першому етапі не стало великим центром. У 70—80-ті рр. VIII ст. у Криму між хозарами та Візантією загострилися відносини, що вилилось у відкриті сутички завойовників із місцевим населенням (784—786 рр.), відомі як повстання Іоанна Готського (Герцен, Могаричев

1999, с. 115). Швидше за все, повстання не було масштабним, і після легкої перемоги хозари встановили контроль над значною частиною візантійських володінь у Тавриці. Проте вже на початку IX ст. хозари поступово почали втрачати контроль спершу над південно-західною частиною, а потім і над усім півостровом. У середині IX ст. Візантійський уряд запровадив у Криму нову територіально-адміністративну одиницю — фему. На думку деяких дослідників, фему Климатів (такою була її перша назва) було створено влітку 841 р. у відповідь на появу у припонтійському степу угорців (Цукерман 1997, с. 320; Айбабин 1999, с. 215—216; Дагрон 2000, с. 297—298), які у середині 830-х рр. повністю перекрили хозарам доступ до Криму з півночі. Проте зауважимо, що не всі дослідники вважають «угорську загрозу» причиною виникнення феми (Петрухин 2002). Утворення феми однозначно свідчить про перехід Готії на початку 840-х рр. під повний контроль Візантії. До того ж, вірогідно, вже у 60—70-х рр. хозар вигнали з усієї території Криму (Цукерман 1998; Айбабин 1999, с. 222). Вихід півострова з-під адміністративного впливу Хозарського каганату, швидше за все, не супроводжували значні військові сутички й масова міграція населення, що яскраво ілюструють матеріали Тепсеню, які також відображають зміни у матеріальній культурі (стабільність життя, збільшення інтенсивності функціонування, кількості християнських культових споруд, частки імпортової кераміки), що не могли не відбутися після включення поселення в орбіту влади Візантії.

Природно, як у будь-якій великій праці, у монографії В.В. Майка, на наш погляд, є і суперечливі дискусійні моменти. Так, автор називає мешканців Тепсеню «тюрко-болгарським або змішаним тюрко-хозарським населенням». Вважаємо, що такий висновок занадто категоричний. На сьогодні немає вагомих аргументів для ототожнення жителів Тепсеню виключно з тюрками, адже деякі елементи матеріальної культури подібні до аланських пам'яток Хозарії, а наприклад, С.О. Плетньова вказує на «помітні сліди візантійської культури» (Плетнева 2000, с. 164). До того ж, поки з відносною достовірністю не можна розрізнити окремі етнічні елементи у матеріальній культурі Криму VIII—X ст., на нашу думку, доцільніше використовувати термін «населення хозарського каганату» або пам'ятка «салтівського кола».

Багато нез'ясованого залишається й у питанні щодо локалізації Фулл. Незважаючи на те, що Тепсень не без підстав розглядають як одне з можливих місць розташування цього міста, так само як і центру однойменної єпархії, усе ж таки доводів на користь Тепсеньської локалізації приблизно стільки ж, скільки й протилежних аргументів (Сорочан 2002). Вважаємо, що, зазначену проблему не мож-

на успішно розв'язати, доки не буде виявлено додаткових епіграфічних або сфрагістичних джерел.

Ще одне дискусійне питання — причина припинення життя на поселенні. Навряд чи викликає сумнів висновок автора про те, що загибель Тепсеню припадає на середину X ст. На думку В.В. Майка, це сталося внаслідок походу на візантійські володіння у Криму хозарського полководця Песаха (цю подію описано у так званому Кембриджському Анонімі) (Коковцов 1932, с. 120; Голб, Прицак 1997, с. 141), з яким він пов'язує і загибель усіх салтівських поселень на півострові. На жаль, свідчення Кембриджського Аноніма у кримській частині не знаходять підтвердження в інших джерелах, зокрема візантійських та арабських. Проте, навіть якщо такий похід і був, його наслідки, з огляду на текст, навряд чи були катастрофічними для Криму. Швидше за все, проникнення хозарських військ на півострів у першій половині — середині X ст. не було поодиноким явищем. Константин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією», написаному між 948—952 рр., що хронологічно близько до припустимого часу загибелі городища, змальовує край нестабільну ситуацію, що склалася в Криму, який, за винятком степів, хоча й перебував у складі Візантії, але постійно відчував тиск з боку сусідів (Константин Багрянородний 1989, с. 5). З одного боку загрожували хозари, які на той час покинули Крим, але, ймовірно, не полишали надії його повернути. Щоб стримувати хозар від нападу, візантійська влада заохочувала їхніх сусідів — аланів, які також були грізною військовою силою й мали змогу перешкоджати їм, загрожуючи завдати удару з тилу. За словами Константина, не-

обхідно дружити з ексусіократором (правителем) Аланії, тому що «він може сильно зашкодити їм (хозарам — *Ю. М.*), і підстерігаючи на шляхах, і нападаючи на тих, що йдуть без охорони при переходах до Саркелу, Климатів й до Херсону. Якщо цей ексусіократор намагатиметься перешкоджати хозарам, то довгим й глибоким миром користуються й Херсон й Климаті, тому що хозари, боячись нападу аланів, знаходять небезпечним похід з військом на Херсон й Климаті» (Константин Багрянородний 1989, с. 53).

З іншого боку небезпеку становили печеніги, які у X ст. зайняли причорноморські степи. Незважаючи на тісні торговельні стосунки, печеніги мали змогу у будь-який момент напасти на візантійські володіння у Криму. «Оскільки цей народ паченакітів знаходиться у сусідстві з областю Херсону, то вони, не перебуваючи у дружніх відносинах до нас, мають змогу виступати проти Херсону, робити на нього набіги й розорювати й самий Херсон й так звані Кліматі» (Константин Багрянородний 1989, с. 37). Очевидно, часті набіги хозар і печенігів й стали причиною занепаду Тепсеню. Це виглядає правдоподібно, адже на городищі не зафіксовано шару пожежі середини X ст., що засвідчував би одночасове знищення поселення.

Насамкінець зазначимо, що попри висловлені зауваження, рецензована монографія є вагомим науковим дослідженням, яке дає змогу суттєво просунутися у розв'язанні проблем історії Криму VIII—X ст. і, безсумнівно, приверне увагу не лише спеціалістів, а й широкого кола шанувальників кримських старожитностей.

Ю.М. МОГАРИЧЕВ

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990.

Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в. // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 1999. — Вып. 30.

Голб Н. Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. — Москва; Иерусалим, 1997.

Дагрон Ж. Двуликий Крым // Материалы по археологии истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2000. — Вып. 7.

Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — Л., 1932.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1989.

Могаричев Ю.М. О некоторых вопросах истории Крыма середины — второй половины VIII в. // ХСб. — Севастополь, 2004. — Вып. 8.

Науменко В.Е. Таврика у контексті візантійсько-хозарських відносин: політико-адміністративний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2004.

Петрухин В.Я. Хазария, Венгрия и Русь у Константина Багрянородного: тезисы к новому комментарию // Хазары. Второй междунар. colloquium. — М., 2002.

Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. — Москва; Иерусалим, 2000.

Сорочан С.Б. «Зачарованный клад». Еще раз о локализации Фулл // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2002. — Вып. 33.

Цукерман К. К вопросу о ранней истории фемы Херсона // Бахчисарайский археологический сборник. — Симферополь, 1997.

Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836—889 г. // Материалы по археологии истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1998. — Вып. 6.

Одержано 01.06.2005

Мельниковская О.Н.

Судьба моя — счастливца

М.: «ПолиМедиа». — 2004. — 164 с.

Ця книга мемуарів належить перу відомого московського археолога Ользі Миколаївні Мельниковській, яка чимало років своєї наукової діяльності присвятила археологічним дослідженням милоградської та юхновської культур епохи раннього залізного віку на Поліссі, зокрема південної лісової смуги Подніпров'я I тисячоліття до н. е. Серед публікацій О.М. Мельниковської важливе місце посідає спеціальна монографія, у якій синтезовано матеріали археологічних досліджень щодо історії племен Південної Білорусі у ранньому залізному віці (Мельниковская 1976). Результати досліджень О.М. Мельниковської широко використовують археологи та історики Росії, Білорусі, України і Польщі (Мезенцева 1997, с. 144; Коробушкина 1993, с. 423—424).

До того ж у книзі О.М. Мельниковська цікаво розповідає про її покійного чоловіка Ераста Олексійовича Симоновича — одного з видатних дослідників пам'яток черняхівської культури і ранньосередньовічних старожитностей східних слов'ян в Україні, Південній Білорусі та Росії.

Книга мемуарів складається зі вступу і трьох частин. У вступі О.М. Мельниковська розповідає про те, що надзвичайно багато випало на долю її покоління: комсомольська молодість, війна, ленінградська блокада, падіння радянської влади, тяжкі біди в роки перебудови, перебування у дикому капіталізмі. У спогадах, як зазначає авторка, багато відвертості, що дає змогу виокремити цілий пласт почуттів, збагачуючи душі людей (Мельниковская 2004, с. 3).

У першій частині спогадів розповідається про генеалогічне коріння родини Мельниковських, дитячі та юнацькі роки авторки. Дід Ольги Миколаївни по батьківській лінії Микола Григорович Мельниковський походив із старшини запорозьких козаків, які за царювання Катерини II отримали дворянство. Вотчинні володіння Мельниковських були під Переяславом-Хмельницьким. Сьогодні навколо Переяслава шість чи сім сіл Мельниковок — чи це не колишніх володіння Мельниковських? (с. 5) Дворянство бабусі по батьківській лінії ще більш давнє. Її рід згадано у шостій дворянській так званій Оксамитовій книзі, в якій перелічено роди, що на час правління Катерини II мали вже двохсотлітню історію.

Батько Ольги Миколаївни — Микола Миколайович Мельниковський — учасник Першої світової війни, який за хоробрість був нагороджений Георгієвським хрестом. Одразу ж після революції 1917 р. він вступив до лав Червоної Гвардії. Мати — Марія Василівна Кисельова походила із купецтва Рязанської губернії. Вона закінчила гімназію, а потім навчалась на історико-філологічному відділенні Харківських Вищих жіночих курсів. У матері були артистичні здібності, а батько добре малював (с. 8).

Далі Ольга Миколаївна розповідає про життя її сім'ї у Москві в 1930-х рр., переїзд до Ленінграду, де у 1940 р. вона стала студенткою історичного факультету державного університету. Майбутній археолог слухала лекції таких відомих професорів і академіків, як В.В. Струве, С.Я. Лур'є, С.І. Ковальова, В.І. Равдонікаса. Запам'ятались і перші практичні заняття з археології, які вів П.Й. Борисковський (с.16).

У червні 1941 р., на початку Великої Вітчизняної війни, Ольга Миколаївна записалася на курси медсестер. Проте навчатись не довелося, оскільки від університету її разом з іншими направили копати окопи під Ленінградом, потім — під Лугою і Новгородом. Далі — життя у блокадному Ленінграді. «Люди, які не пережили блокаду, — зауважує авторка мемуарів, — не можуть уявити собі всього жаху, нелюдських страждань, що доводили іноді людей до безумства» (с. 22).

Людей у ті страшні часи підтримувало почуття колективізму, віра у подолання всіх труднощів, взаємодопомога. Ольга Миколаївна стала санітаркою у військовому шпиталі. Чергували через добу. Праця тяжка: судна, прибирання, прання бинтів, яких не вистачало. Часто не було води та світла. Доводилося також брати участь у розбиранні руїн будинків після фашистських бомбових ударів із повітря. У той самий час у Ленінграді служив військовим санітаром і Ераст Олексійович Симонович — майбутній чоловік Ольги Миколаївни. Утім тоді вони ще не були знайомі.

Друга частина книги містить матеріали про рід Ераста Олексійовича Симоновича, його життя і наукову діяльність. Рід Ераста Олексійовича

по чоловічій лінії — польський, з Ковенської губернії. Там мешкала родина його діда — Чеслава Симоновича, який походив зі старовинного роду польських шляхтичів. Підтвердження цього Ераст Олексійович знайшов у архівах м. Львова, де рід Симоновичів значиться з 1768 р. Дитинство батька Е.О. Симоновича пройшло в Україні, у м. Александрія Херсонської губернії. Олексій Чеславович, 1892 р. народження, навчався у Санкт-Петербурзькому університеті на східному факультеті, який закінчив перед революцією. Знав китайську і японську мови, бував у цих країнах (с. 71).

Після революції 1917 р. Олексій Чеславович працював на Віндавсько-Рибинській залізниці. У м. Стара Руса він познайомився з Антоніною Костянтинівною Соболевою, майбутньою матір'ю Ераста Олексійовича Симоновича. Мати Ераста Олексійовича походила з рибинських міщан і духовенства. Вчилася у гімназії у м. Кос-трома, все життя викладала у молодших класах школи. У 1919 р. у Петрограді народився Ераст Олексійович. Мати віддавала всі сили, щоб достойно виховати сина, який виправдав всі її високі надії.

З Ерастом Олексійовичем Симоновичем Ольга Миколаївна Мельниковська познайомилася лише через 12 років після того, як вони, не знаючи один одного, навчалися у Ленінградському державному університеті. А сталося це у 1952 р. в археологічній експедиції в Україні. Потім Ольга Миколаївна поїхала у Південну Білорусь на свої перші самостійні археологічні розкопки, а через деякий час до неї з України прибув і Ераст Олексійович. Так почалося їхнє сімейне життя. У 1952 р. Е.О. Симоновича взяли на роботу науковим співробітником у Музей образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна у Москві, а Ольга Миколаївна вже працювала в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР (нині Інститут археології РАН). З 1956 р. Е.О. Симонович усе своє життя працював разом із дружиною в Інституті археології АН СРСР.

У книзі наведено приклади чесної самовідданої праці Е.О. Симоновича у галузі слов'яноруської археології. О.М. Мельниковська показала, як сформувалася у її чоловіка концепція щодо слов'янської приналежності цієї культури Лісостепу України, як дослідник висунув гіпотезу про раннє християнство у частини населення черняхівської культури кінця II — початку V ст. н. е. Е.О. Симонович залишив велику наукову спадщину — 177 наукових публікацій: монографії (Симонович, Кравченко 1983; Симонович

1983) та серії статей (Симонович 1963; 1964; 1967; 1970; 1971; 1973).

Розповідає Ольга Миколаївна і про учнів та послідовників Ераста Олексійовича: доктора історичних наук, професора Віру Буданову, кандидата історичних наук Ольгу Гей та ін. Не обійшла вона увагою і друзів Е.О. Симоновича з Ленінграда, Москви, інших міст колишнього СРСР.

У третій частині книги Ольга Миколаївна описує своє життя та життя її дочки — Антоніни Симонович — з другої половини 1980-х р. і до початку XXI ст. На ці роки випали нові випробування: вдовство, становлення дочки як поета, боротьба з раковим захворюванням. Необхідно було вижити за умов нестатків, двох тяжких ракових операцій та їх наслідків. Сили жити давав авторці мемуарів усе міцніючий талант дочки — поетеси Антоніни, спілкування з її друзями — поетами, перекладачами, мовознавцями, які час від часу збиралися на квартирі у Симоновичів.

Дочка Ольги Миколаївни і Ераста Олексійовича Антоніна виявилася надзвичайно обдарованою поетесою. Вона опублікувала цілу серію поетичних збірок: «Деревце-вселенная» (1990); «Из солнца и слез» (1993); «Света прямизна» (1994); «Истина на ладони» (1996); «Ясность» (1997); «В сердцевине сердца» (2002); «Душа поет» (2003); «Остров благоденствия (Стихи о Переделкине)» (2005). На творчість Антоніни Симонович дуже схвально відгукнулись відомі вчені й літературні критики. Цікаво, що підтримав поетесу і Михайло Юліанович Брайчевський, який писав до збірки «Ясность»: «Не упади на крутом пути, Крест на Голгофу сумей донести».

Отже, книга спогадів Ольги Миколаївни Мельниковської є надзвичайно повчальною. Авторка не випадково назвала свої мемуари «Судьба моя щастливица», адже на її долю випало чимало перешкод і труднощів, які вона зуміла здолати завдяки своїй волі та великому прагненню до життя, а також чистому людському кохання до Ераста Олексійовича Симоновича та його взаємній любові. Подружжя виховало талановиту поетесу Антоніну Симонович, яка успадкувала у своїй творчості найкращі риси батьків: чесність, принциповість, доброзичливість до людей. Книгу мемуарів О.М. Мельниковської із задоволенням прочитають її колеги-археологи, а також усі, хто вірить у порядність та справедливість. Особливо цінною ця книга буде для молоді, яка не байдужа до історії країни і вірить у справжні людські ідеали.

І.С. ВІНОКУР, Я.С.ГУРБА

- Мезенцева Г. Дослідники археології України. — Чернігів, 1997.
- Коробушикина Т.М. Археология и нумизматика Белоруси. — Энциклопедия. — Минск, 1993.
- Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — Москва, 1976.
- Мельниковская О.Н. Судьба моя — счастливица. — Москва: ПолиМЕдиа, 2004.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — САИ. — Вип. Д1-22. — Москва, 1983.
- Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства (По материалам восточного могильника Неаполя Скифского). — Киев, 1983.
- Сымонович Э.А. Городище Колочин 1 на Гомельщине // МИА. — 1963. — № 108.
- Сымонович Э.А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА. — 1963. — № 1.
- Сымонович Э.А. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА. — 1964. — № 116.
- Сымонович Э.А. Культура полей погребений и готская проблема // Скандинавский сборник. — Москва, 1970. — Т. 15.
- Сымонович Э.А. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА. — 1967. — № 139.
- Сымонович Э.А. Зарубинецкая и черняховская культуры в Поднепровье // МИА. — 1970. — № 176.
- Сымонович Э.А. Поселения V—VII вв. на Черниговщине // КСИА. — 1969. — в. 120.
- Симонович Е.О. Черняхівські племена Подніпров'я (культура і етнос) // Археологія. — 1973. — в.10.
- Симонович Е.О. Хірургія в черняхівську епоху // Середні віки на Україні. — Київ, 1971. — в.1.

Одержано 15.12.2005

Зубарь В.М., Буйских А.В., Кравченко Э.А., Русяева М.В.

**Херсонес Таврический в третьей четверти VI —
первой половине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры**
К.: Академперіодика, 2005. — 625 с.—322 рис.

Початок XXI ст. позначився низкою наукових робіт, присвячених підсумковим дослідженням багатьох проблем історії, економіки і культури античних держав Північного Причорномор'я, особливе місце в цій низці належить Херсонесу Таврійському — одному із провідних центрів античної цивілізації у цьому регіоні, а пізніше — християнської релігії і візантійської культури. Саме наступність від античного Херсонеса до середньовічного Херсона-Корсуна, унікальні пам'ятки цих епох постійно привертають увагу не лише вітчизняних, а й багатьох зарубіжних вчених.

Проте лише в Україні Інститут археології НАНУ та Національний заповідник «Херсонес Таврійський» у співпраці з ученими вищих навчальних закладів держави, під керівництвом В.М. Зубаря та С.Б. Сорочана, почали здійснювати науковий проект із видання чотиритомної історії і культури Херсонеса-Херсона. Протягом двох останніх років побачили світ три томи нарисів історії та культури Херсонеса-Херсона,

© І.М. ХРАПУНОВ, 2006

починаючи з часу його заснування в третій чверті VI ст. до н.е. і до першої половини X ст. н.е.¹ Основною метою цього видання є створення фундаментальної праці, присвяченої узагальненню величезної кількості накопичених і опублікованих протягом XIX—XX ст. матеріалів, перегляду багатьох раніше отриманих висновків і гіпотез, введенню у науковий обіг та інтерпретації нових джерел.

Інтенсивні археологічні розкопки не лише в самому Херсонесі, а й широкій сільській окрузі, особливо у другій половині XX ст., дали значні

¹ Херсонес Таврический в третьей четверти VI — первой половине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры / В.М. Зубарь, А.В. Буйских, Э.А. Кравченко, М.В. Русяева. — К.: Академперіодика, 2005. — 625 с., — 322 рис.; Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры / В.М. Зубарь, С.Д. Крыжицкий, А.А. Владимиров, Д.В. Журавлев, А.С. Русяева, М.В. Русяева, М.В. Скржинская, С.Б. Сорочан, Н.И. Храпунов/. — Харьков: Майдан, 2004. — 730 с., — 308 рис.; С.Б. Сорочан. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2005. — Ч. 1, 2. — 1642 с., — 470 рис.

матеріали для вивчення його історії і культури за класичного та елліністичного періодів. Ці дослідження стали основною джерельною базою рецензованого тому, сприяючи критичному перегляду висунутих раніше концепцій та уточненню окремих висновків, зокрема щодо часу витіснення таврів із Гераклеїського півострова, греко-варварських стосунків, утворення територіальної держави у Західній Тавриці та основних факторів її економічного розвитку. Автори окреслили у хронологічній послідовності історичний і культурний розвиток Херсонеського поліса у взаємозв'язку не лише з грецькими містами Причорномор'я та Середземномор'я, а й довколишнім світом варварських племен, передусім таврів та скіфів; визначили його місце в системі припонтійських античних держав; з'ясували еволюцію соціально-економічного і політичного устрою, а також містобудівництва й архітектури.

Книга складається з передмови, написаної С.Д. Крижицьким, вступу, 9 глав, висновків, резюме англійською мовою, додатка, списків літератури, архівних матеріалів та скорочень. У вступі представлено стислу періодизацію історії Херсонеса до римського періоду, що ґрунтується на комплексному аналізі різноманітних джерел та результатах раніше опублікованих досліджень. Також подано історіографічний огляд окремих тем: автохтонна археологічна культура Західного Криму, що ототожнюється з таврами, джерела і головні питання історії, економіки, господарської діяльності, соціальної та етнічної структур, державного устрою, архітектури, релігійного світогляду, культури та мистецтва Херсонеса до римського періоду, які вивчала протягом двох століть ціла плеяда спеціалістів.

У згаданому огляді звертає на себе увагу коректне ставлення авторів до своїх попередників, раціональна оцінка та критика результатів їхніх досліджень, а також відсутність поділу на спеціалістів дорадянського, радянського та пострадянського періодів, що нерідко трапляється в багатьох сучасних публікаціях. Археологи та історики здебільшого створювали свої праці, виходячи з конкретних джерел, незалежно від політичного устрою держави, в якій вони жили. Як критичне зауваження до огляду зазначимо, що невеликий, виданий малим тиражем книзі М.Є. Бондаренка приділено більше уваги, ніж, наприклад, працям В.В. Латишева чи М.І. Ростовцева, хоча саме вона є дуже тенденційним дослідженням.

У I розділі рецензованої книги розглянуто природні умови і населення Західного Криму в доколонізаційний період (Е.А. Кравченко). Характеристики геологічних, кліматичних, ґрунтових умов, фауни та флори, водних ресурсів, що

базуються на вивченні праць спеціалістів у цих галузях науки. Очевидно, саме цим можна пояснити значне хронологічне віддалення (аж до палеоліту — неоліту — епохи ранньої бронзи) від заснування перших грецьких апойкій. Крім того, таври, яким справедливо приділяється найбільше уваги, жили не лише в доколонізаційний період, а й одночасно з Херсонесом — аж до IV ст. до н. е. Зауважимо, що у цьому розділі можна було б детальніше проаналізувати античні письмові джерела про цей регіон та його аборигенів.

Більшу частину праці написано В.М. Зубарем (6 розділів із 9), який також є її відповідальним редактором. Спираючись здебільшого на свої попередні праці, зокрема монографію «Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху» (2004), з урахуванням найновіших публікацій та матеріалів автор послідовно розглядає два головних регіони Західного Криму — південно-західний з Херсонесом і північно-західний — за визначеними історичними етапами: третя чверть VI — середина IV ст., друга половина IV — перша третина III ст., друга третина III — перша половина II ст., друга половина I — середина I ст. до н. е.

У межах кожного з етапів усебічно розглядаються різні аспекти історичного і економічного розвитку Херсонеса: становлення міста і поліса, утворення територіальної держави, підкорення Керкінітиди та її нетривалий розквіт, потім різка економічна криза внаслідок нападів варварів та втрати найважливішої аграрної території і, нарешті, майже безперервні військові зіткнення з варварським населенням Таврики, які лише завдяки допомозі з боку Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора не призвели до загибелі Херсонеса. Крім того, характеризується сільське господарство і ремісниче виробництво, соціальна та економічна структури населення, нерідко з порівняно докладним розглядом головних археологічних пам'яток міста, некрополя та освоєної греками довколишньої території. Автор критично підходить до інтерпретації цих аспектів життя поліса М.І. Золотарьова, Г.М. Ніколаєнко, Дж. Хайна та інших дослідників.

Велику увагу в усіх перелічених нарисах приділено стосункам херсонеситів із варварським населенням — таврами та скіфами. Слід зазначити, що, вивчаючи взаємини Херсонеса з варварами, В.М. Зубар опрацював величезний масив публікацій вітчизняних та зарубіжних дослідників, на які він, можливо, навіть надто часто посилається, а окремі з них дуже докладно розглядає. Наприклад, він не обмежується стислою характеристикою пізньоскіфської держави в Криму, а присвячує їй великий параграф, де наводить багато історичних даних та поглядів, які безпосередньо не стосуються історії

Херсонеса. До того ж, розміщений одразу після параграфа про херсонесько-скіфські війни, перед входженням Херсонеса до складу Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора, він порушує логічність та хронологію викладу.

Щодо «варварської теми» варто зробити кілька зауважень. У свідченнях, що подаються про варварів у різних частинах книги, є певні протиріччя. В I розділі зазначено, що племінний, чи общинний, центр таврів розташовувався в Байдарській долині. Їх нетривале перебування на Гераклейському півострові позначене лише сезонними стоянками. В II розділі неодноразово йдеться про безперервну, аж до середини IV ст. до н. е., боротьбу за Гераклейський півострів між греками і таврами. Незрозуміло, що спонукало таврів до такого жорсткого спротиву, якщо їх повністю влаштовували чудові природні умови Байдарської долини, на яку греки не претендували.

В.М. Зубар доволі розмито розмірковує про пізньоскіфську державу. Варто зазначити, що збереглася мізерна кількість джерел, які дають змогу висловлюватися з приводу цієї теми (до того ж, майже всі вони стосуються відносно нетривалого періоду правління Скілура і Палака). Отже, численні спроби теоретичного осмислення цього феномену пізньоскіфської історії часто відходять від реальних фактів та дуже нагадують схоластичні вправи. В.М. Зубарю вдається доволі аргументовано розкритикувати думку про те, що пізньоскіфська держава була монархією елліністичного типу. Його власні міркування зводяться до кваліфікації пізньоскіфської держави як «ранньокласового та ранньодержавного соціального організму». З таким висновком не посперечаєшся: ніхто не скаже, що цей соціально-політичний організм був «пізньокласовим і пізньодержавним». Проте чи допомагає він зрозуміти, в чому полягали конкретні особливості державного утворення? Здається, варто надати перевагу не пошукам теоретичної моделі, а висновкам, що безпосередньо випливають із досліджуваних фактів.

Відомо, що не існує загальноприйнятого визначення дефініції «місто». В.М. Зубар відмовляється застосувати цей термін до міста Неаполь Скіфський разом із тим визнаючи, що Неаполь був фортецею — політичним, культурним, економічним, рестрибутивним та культовим центром пізніх скіфів. Які ще риси необхідно мати поселенню, аби здобути право називатися містом? На це запитання ми не знаходимо відповіді в рецензованому виданні.

У жодному разі не можна погодитися з тезою про те, що поняття «Скіфія» і «скіфи» в епоху Мітрідата VI втратили етнічне значення. Усі тогочасні письмові джерела: наративні, і що особливо важливо, епіграфічні, чітко вирізняють

скіфів від сарматів і таврів. Етнополітичне поняття «Скіфія» згадується в єдиному джерелі — декреті на честь Діофанта. Вона була заселена скіфами та керувалася скіфськими царями, таври та сармати жили поза її межами.

Незважаючи на досконале знання В.М. Зубарем різноманітних джерел, важко все-таки не помітити окремих протиріч і розбіжностей щодо хронологічної термінології та конкретних датуваль, що стосуються заснування Херсонеса. Так, у заголовку (II розділу) зазначено останню чверть VI ст. до н. е., хоча в назві усієї праці та в тексті — третю чверть цього століття. Те ж саме стосується і висновку про виникнення поліса. В одному місці В.М. Зубар, слідом за багатьма вченими, також вважає, що «з самого початку свого існування Херсонес був полісом з демократичною системою управління» (с. 73—74); в іншому, що «Херсонес, заснований у третій чверті VI ст. до н. е., протягом останньої чверті — кінця VI — середини IV ст. до н. е. був грецьким полісом класичного типу» (с. 95, пор.: с. 521); у третьому, що «Весь розглянутий матеріал дає можливість зробити певні корективи в періодизації історії античного Херсонеса і виділити в ній окремих період, який характеризується констатуванням та становленням на землях Гераклейського півострова поліса класичного типу (пор.: Welwei 1998), — третя чверть VI — середина IV ст. до н. е.» (с. 96).

Отже, залишається незрозумілим, коли саме Херсонес став полісом: з початку заснування в третій чверті VI ст. (тобто протягом 550—525 рр. до н. е.) чи впродовж наступної чверті цього століття (525—500 рр.), що загалом для класичної історії та археології дуже суттєво. Спираючись переважно на праці Ю.Г. Виноградова та М.І. Золотарьова, які встановили нову дату заснування Херсонеса (528/527 р. до н. е.), автор у той самий час прийняв ще більш ранню дату, запропоновану І.Є. Суриковим, внаслідок чого виникла певна плутанина. Утім, В.М. Зубар так і не визначився, чим, власне, був Херсонес первинно, відразу після заснування найдавнішої апойкії: містом-полісом, громадянською общиною-полісом чи державою-полісом і які існують надійні джерела для таких висновків, зокрема, і для припинення використання дефініції «поліс» щодо Херсонеса як територіальної держави.

Питання формування поліса не розкрито і в невеликому нарисі, присвяченому державному устрою Херсонеса, де подано майже вичерпну характеристику його основних структур: Народних зборів і Ради, а також різних магістратських посад архонтів, даміургів, пританів, номофілаків, стратегів, есимнетів, агораномів, астиномів, гімнасіархів. Порівняння з ними магістратур інших міст, зокрема Ольвії, дало змогу

автору дійти висновку про унікальність політичного устрою Херсонеса, яка полягала не стільки в дорійському, на відміну від іонійського, шляху його розвитку, скільки в конкретно-історичних умовах, насамперед, у перманентному протистоянні херсонеситів спочатку таврам, а потім скіфам.

Залучивши значні матеріали з праць багатьох дослідників, а також джерел В.М. Зубар у найбільшому за обсягом нарисі рецензованої книги докладно і досить переконливо розкрив картину релігійного світогляду херсонеситів протягом переважно IV—I ст. до н. е. Особливо детально розглянуто найбільш вивчені культу верховних божеств — Партенос і Геракла, які знайшли своє відображення в різноманітних джерелах. Менше уваги приділено особливостям вшанування інших божеств — Деметри, Кібели, Діоніса, Діоніса-Сабазія, Афродіти, Афіни, Аполлона, Гермеса, Асклепія та Гігієї, щодо яких збереглося порівняно небагато матеріалів. Автор констатує, що релігійні уявлення херсонеситів мали певну специфіку. За класичного та елліністичного періодів нові релігійні течії надходили до Херсонеса повільніше, ніж до Ольвії та Боспору, отже, його пантеон у цілому був біднішим. Не виключено, що багато культових матеріалів у Херсонесі було знищено активним будівництвом християнських храмів на місці святилищ грецьких божеств. Утім за збереженими архітектурними деталями та свідченнями як античних авторів, так і перших мандрівників у Криму, В.М. Зубар окреслив місця, де, за припущенням, розташовувалися святилища, зокрема теменос Партенос, а також домашні святилища, про які збереглося набагато більше археологічних даних. Значну увагу в цьому нарисі приділено вивченню поховального культу та ритуалу поховання, магічним уявленням, які в сукупності свідчать про певну еволюцію релігійних уявлень херсонеситів, незважаючи на їх традиційний консерватизм.

Значним доповненням до цієї картини історичного і соціально-економічного розвитку Херсонеса є окремий розділ про містобудівництво та архітектуру міста, в якій вперше у повному обсязі розглянуто містобудування, оборонні та громадські споруди, житлові будинки, архітектурні ордери і пам'ятки поховальної архітектури IV—I ст. до н. е. (А.В. Буйських). Особливо цінними є авторські реконструкції периболла на ділянці некрополя Північного берега та мармурового монументального наїска. Цікаво, що А.В. Буйських, на відміну від інших авторів рецензованого тому, дистанціювалася від тих дослідників, які вважають, що Херсонеський поліс було засновано у пізньоархаїчний час, зосередившись на найбільш розвинутому періоді міського будівництва та ордерної архітектури.

В останньому розділі також уперше подано стисло характеристику духовної культури херсонеситів та проаналізовано у хронологічній послідовності найбільш збережені привізні та місцеві пам'ятки образотворчого мистецтва: мозаїку, монументальну бронзову та мармурову скульптуру, зокрема статуарні зображення божеств та обожествлених героїв, теракотову скульптуру, надгробні рельєфи, розписні стели та ін. (М.В. Русяєва). На основі вкрай обмежених джерел розглянуто окремі аспекти міфо-творчості, календарних свят, різних видів спортивних та музичних змагань, освіти, театрального мистецтва та літературної творчості. Авторка констатує, що розквіт духовної культури відбувся переважно у період найвищого економічного підйому Херсонеської держави, коли максимально розширилися всебічні зв'язки з провідними центрами античного світу.

Після прочитання рецензованого тому залишається враження, що нині найскладнішою і остаточно не розв'язаною є проблема заснування дорійсько-делоської апойкії у Південно-Західній Тавриці, а також становлення Херсонеського поліса. В рецензованій праці не наведено достовірних даних про те, що в якомусь районі Херсонеса було виявлено очевидні сліди життя еллінів у першій половині V ст., не кажучи вже про другу половину чи кінець VI ст. до н. е. Це ставить під сумнів раннє датування виникнення Херсонеса як поліса. Щоправда, остаточне розв'язання цього питання потребує цілеспрямованих досліджень найдавніших культурних шарів, оскільки наші уявлення про пізньоархаїчний поліс класичного типу в цьому регіоні досі ґрунтуються переважно на літературній традиції про Делос і Афіни, а не на конкретних свідченнях про час колонізації ворожих для грецьких колоністів теренів, куди наважилися проникнути гераклеоти.

Зважаючи на те, що розглянутий том є доволі великим за обсягом, у ньому доцільно було б передбачити відповідні вказівники або більш детальний зміст. Звертає на себе увагу не зовсім продумане розміщення ілюстрацій у книзі, до того ж деякі з них зайво зменшені в розмірах.

Проте, стисло охарактеризовані в цій рецензії нариси, незважаючи на вказані неточності, на сьогодні є найповнішим компендіумом основних даних про історію, економіку, містобудівництво, культуру та пам'ятки образотворчого мистецтва, соціальну структуру та етнічний склад населення Херсонеса Таврійського, його нелегкі стосунки з таврами та скіфами. Книга відображає і весь двовіковий період вивчення цих різноманітних за своєю тематикою та джерельною базою питань. Особливо слід відзначити бібліографію, що займає в книзі 67 сторінок, відбір та оформлення якої

є нелегкою справою, що дає майже повне уявлення про наукову та науково-популярну літературу за весь період вивчення Херсонеса. Цю велику кількість різноманітних джерел, фактів, думок учених досі не було узагальнено в одній праці. Поява такої монографії, безумовно, є цінним внеском у вітчизняне антикознавство і має стати прикладом для створення подібних праць про інші античні держави Північного Причорномор'я.

Наостанок варто ще раз зауважити, що рецензована праця є помітною подією у вітчизняній історіографії. Залишається лише побажати авторам і організаторам херсонеського проекту успішно завершити свою працю виданням останнього тому серії, присвяченого заключному періоду історії Херсонеса-Херсона-Корсуня.

І.М. ХРАПУНОВ

Одержано 27.02.2006

Книжковий огляд

РОБЕРТ ОУСТЕРХАУТ *Византийские строители* / Пер.: Л.А. Беляев; редакция и комментарии: Л.А. Беляев, Г.Ю. Ивакин. — Киев; — Москва: «КОРВИН ПРЕСС», 2005. — 332 с.

Нова книга одного з найкращих сучасних дослідників візантійської архітектури, професора університету Іллінойса в м. Урбана-Шампейн (США) узагальнює свідчення про організацію та технологію будівництва в середньо- і пізньовізантійський періоди. Взявши за основу сучасні матеріали, автор розвиває власну сміливу теорію і пропонує нову парадигму для реконструкції історії архітектури у Візантії після іконоборчого періоду.

Книга буде корисною і цікавою для істориків, архітекторів, мистецтвознавців та археологів, студентів і викладачів історичних, архітектурних, художніх і мистецтвознавчих вузів, всіх, хто вивчає Візантію та Давню Русь.

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. / Кам'яна доба України. -Вип. 8.* — Киш.: Шлях, 2005. — 184 с., — іл.

Книга є спробою узагальнення на сучасному рівні відомостей про культурно-історичні процеси, які мали місце на території континентальної України (за винятком Криму) у фінальному палеоліті, мезоліті та ранньому неоліті, тобто приблизно 15 — 8 тис. років тому. Автор розглядає культурні явища зазначених періодів із залученням найбільш яскравих і, по можливості, нових матеріалів на широкому тлі кам'яної доби Європи.

КИРИЛКО В.П. *Крепостной ансамбль Фуны (1423—1475 гг.)*. — К.: ИД «Стилос», 2005. — 269 с.

Монографія присвячена детальному огляду фортифікаційних споруд цілого ансамблю укріплень XV ст. — головного військового об'єкта, який входив до володінь Феодоро, на сьогодні є одним із найбільш інформативних і репрезентативних середньовічних пам'яток Криму. Робота ґрунтується на матеріалах тривалого комплексного архітектурно-археологічного вивчення пам'ятки. Співвідношення натурного і лабораторного дослідження будівельних решток з археологічними даними дало змогу визначити послідовність і специфіку зведення основних капітельних будівель ансамблю, реконструювати архітектоніку окремих повністю втрачених частин, підтвердити палеосейсмодислокацію і уточнити дату ялтинського землетрусу XV ст., встановити рівень залежності фортифікаційних рішень укріплення від воєнно-політичної ситуації у регіоні, геофізичного фактора і місцевих будівельних традицій.

БАРАН В.Д., ГОПКАЛО О.В. *Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи*. — К.: Інститут археології, 2006. — 144 с. — 67 іл.

Монографія присвячена публікації трьох найбільш повно вивчених поселень черняхівської культури басейну Гнилої Липи — лівої притоки верхнього Дністра, розкопаних протягом 1962—1992 рр. експедиціями під керівництвом В. Д. Барана — Бовшова П., Дем'янова П. та Куропатників. Текст містить аналіз топографії, планіграфії поселень, житлових та господарчих споруд, ліпної, гончарної кераміки, інших виробів із глини, знарядь праці, хронологічно значущих предметів, серед яких монети, амфори, а також предмети вбрання та особистого вжитку (застібки, пряжки, прикраси: намисто та підвіски, рогові гребені, люстро тощо). Завершує роботу характеристика поселень Гнилої Липи, які входять до складу дністровської групи пам'яток типу Черепин-Теремці в контексті аналізу процесів етногенезу, зокрема, слов'яногенезу, що відбувалися на півдні Східної Європи. Повний опис об'єктів та знахідок, а також їх креслення та рисунки подано в окремому блоці.

ЖИТТЯ В НАУЦІ ТА ОСВІТІ

4 липня 2005 р. відомому вченому у галузі слов'яно-руської археології України І.С. Винокуру — доктору історичних наук, професору, краєзнавцю, педагогу, заслуженому працівнику вищої школи України, академіку АН вищої школи України та Української академії історичних наук виповнилося 75 років.

Іон Срулевич (Ізраїлевич) Винокур народився у смт Ружин Житомирської обл. у родині робітника. Коли хлопчику виповнилося 6 років, його батьки переїхали до Житомира. Однак мирне життя у 1941 р. було перерване війною. Родину Винокурів евакуювали до Середньої Азії (м. Ашгабат), де їй довелося перебувати до 1944 р. Після повернення сім'ї до Житомира юнак навчався у школі № 25, яку закінчив у 1948 р. У тому ж році він вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету. Саме там майбутній науковець познайомився з відомим археологом Б.О. Тимошуком, який і спрямував студента на археологічну стежу. У 1949 р. І. Винокур брав участь у дослідженні літописного Василева на Дністрі, а в

1951—1952 рр. працював у складі Галицької археологічної експедиції АН України під керівництвом доктора історичних наук професора В.І. Довженка на розкопках у Галичі.

Після закінчення університету в 1953 р. випускник повернувся до Житомира, де 4 роки обіймав посаду наукового співробітника обласного краєзнавчого музею, формував його фонди, вивчав слов'янські старожитності краю. З 1957 р. він переїжджає до Чернівців, де створює історичний музей університету і стає його завідувачем. Саме з того часу І. Винокур бере активну участь в археологічних експедиціях у Середньому Подністров'ї і на Житомирщині, де досліджував слов'янські пам'ятки рубежу і перших століть н. е. Утім головну увагу молодий науковець зосереджує на проблемі етногенезу слов'ян на Житомирщині. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. він публікує низку наукових статей на тему дослідження, які у підсумку вилилися в його першу монографію «Старожитності Східної Волині першої половини першого тисячоліття н. е. (Чернівці, 1960)». У 1962 р. дослідник захистив і кандидатську дисертацію із зазначеної теми. У Чернівцях І. Винокур одружився з Надією Григорівною Литовченко, кандидатом біологічних наук.

З 1963 р. І.С. Винокур працює на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В.П. Затонського (нині Кам'янець-Подільський державний університет). У цьому навчальному закладі він пройшов шлях від асистента до академіка й відкрив свій тривалий та найбільш плідний кам'янецький період наукової, освітянської і громадської діяльності. У 1978 р. І.С. Винокур захистив докторську дисертацію на тему «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя», а у 1980 р. йому було присвоєно вчене звання професора. Водночас історик продовжує завідувати кафедрою історії СРСР і УРСР (очолював з 1969 р.), з 1991 р. керує кафедрою історії Східної Європи і археології, а з 2003 р. — Історії народів Росії і

спеціальних історичних дисциплін. У 1981 р. йому присвоєно почесне звання «Заслужений працівник вищої школи України».

З часу роботи І. Винокура в Кам'янці-Подільському йому вдалося сформувати археологічну експедицію історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту під егідою Інституту археології АН України, яка працює без жодної перерви 42 літніх польових сезони, здійснила чимало важливих наукових відкриттів, нагромадила для потреб науки понад 30 тисяч речових зразків давніх археологічних культур й стала справжньою школою навчання і виховання істориків.

Коло наукових інтересів Іона Ізраїлевича широкі, про що свідчать його численні (понад 400) наукові та навчально-методичні праці. Серед них 40 авторських і колективних монографій, книг, підручників і методичних посібників. На особливу увагу заслуговують: «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.» (Чернівці, 1960); «Історія та культура черняхівських племен» (К., 1972); «Давні слов'яни на Дністрі» (Ужгород, 1977); «Історія лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» (Київ; Одеса, 1985); «Нариси історії Поділля» (Хмельницький, 1990); «Буша. Історико-краєзнавчі нариси» (Хмельницький, 1991); «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» (Кам'янець-Подільський, 1994); «Слов'янські ювеліри Подністров'я» (Кам'янець-Подільський, 1997); «Черняхівська культура: витоки і доля» (Кам'янець-Подільський, 2000); «Літописний Губин XII—XIII ст. Болохівська земля» (Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004) та ін.

Багато років І.С. Винокур працював над проблемами археологічного краєзнавства, досліджуючи різноманітні пам'ятки трипільської культури, епохи бронзи та залізного віку. Разом з цим учений є одним із провідних фахівців України з проблем вивчення пам'яток черняхівської культури, культури ранньосередньовічних слов'ян V—VII ст., а також епохи Київської Русі (Пражів, Слободище, Ружичанка, Рідкодуби, Бакота, Бернашівка, Губин, Полонне та ін.).

Увесь науковий доробок ученого об'єднаний ідеєю спорідненості і взаємозв'язку племен і народів, які населяли Правобережжя України у I тис. н. е. Зокрема, своїми працями І.С. Винокур відстоює тезу про приналежність черняхівських племен Лісостепу до ранньослов'янських, а також простежив їх генетичний зв'язок із старожитностями східних слов'ян V—VIII ст. З огляду на це, важливими є відкриття дослідника у вивченні язичницьких жертovníків-капищ з кам'яними антропоморфними ідолами IV—

VIII ст. (Ставчани, Бакота, Кремінна, Колодрібка, Межигір'я, Юрківці), а також у дослідженні та історичному осмисленні Бушанського скельного храму.

Саме проблеми етногенезу давніх слов'ян за матеріалами конкретної історії Лісостепу України були покладені в основу доповідей І.С. Винокура на міжнародних археологічних конгресах у Варшаві (1965), Празі (1966), Берліні (1970), Братиславі (1975), Софії (1980), Києві (1985), Пскові (1990), Новгороді (1996); на симпозіумах у Рильському монастирі (Болгарія, 1977), Любліні (1978, 1993), Кишиневі (1991) та ін., де він здобув визнання в зарубіжних наукових колах. У 1992 р. ювіляр читав спецкурс «Черняхівська культура» для студентів кафедри археології Люблінського університету ім. Марії Кюри-Складовської. За плідну співпрацю з кафедрою археології Польщі цього університету Іон Винокур був удостоєний почесної медалі «Другові університету ім. Марії Кюри-Складовської».

І.С. Винокур постійно дбає про покращення викладання курсу археології у вищих навчальних закладах, розгортання археологічного краєзнавства в школах. Користуються популярністю його посібники для вчителів і викладачів вищих навчальних закладів: «Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі» (К., 1967); «Історія Поділля та Південно-Східної Волині» (Кам'янець-Подільський, 1993, співавтор С.В. Трубочанінов); «Археологія України» (К., 1994; Тернопіль, 2004, 2005, співавтор Д.Я. Телегін); «Історія України», Ч. 1 (Кам'янець-Подільський, 1995, співавтор С.В. Трубочанінов). Колективом авторів за участю І.С. Винокура видано «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (К., 1984).

Упродовж 60-х рр. XX — на початку XXI ст. І.С. Винокур очолює краєзнавчий рух. Під його керівництвом з 1965 до 2004 р. проведено 11 подільських історико-краєзнавчих конференцій, опубліковані їх матеріали. Він був також одним із організаторів краєзнавчих конференцій у Полонному, Ізяславі, Губині (1994, 1995, 2004). Учений входив до авторського колективу і редколегій видань «Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область» (К., 1971), фундаментальної книги «Репресоване краєзнавство (20—30-ті рр.)» (К., 1991). З 1991 р. І.С. Винокур — почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Професор Іон Винокур провадить значну науково-організаційну роботу. Він є членом Ради Національного комітету України Міжнародної унії слов'янської археології (з 1997 р.), членом наукової координаційної Ради з проблем «Археологічні дослідження на території України» при

Інституті археології НАН України, членом Наукової координаційної ради з проблем «Історичне краєзнавство в Україні» при Відділенні історії, філософії та права НАН України, членом спеціалізованої Ради при Інституті археології НАН України із захисту докторських та кандидатських дисертацій, а після обрання у 1997 і 1999 рр. відповідно академіком Академії наук вищої школи України та Української академії історичних наук активно працює у наукових комісіях і радах цих об'єднань учених. І.С. Винокур — член редколегій журналів «Археологія», «Краєзнавство», «Хмельниччина: дивокрай», «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки» й інших історичних періодичних видань. Академік навчає магістрантів і аспірантів, готує докторів і кандидатів наук у галузі археології та історії.

Багаторічна сумлінна педагогічна, наукова і громадська діяльність І. Винокура гідно оцінена. Він нагороджений медалями «За доблесну працю» та А.С. Макаренка, знаком «Відмінник народної освіти України», почесними грамотами Міністерства освіти України, а в 2002 р. удостоєний диплома і медалі Ярослава Мудрого Академії наук вищої школи України. Ім'я ученого занесено до Книги пошани Хмельницької обл. У 2003 р. І. Винокур нагороджений Почесною грамотою і медаллю Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом.

Щиро бажаємо Іону Ізраїлевичу міцного здоров'я, творчих сил, завершення нових цікавих задумів, експедицій, книг, талановитих і вдячних учнів.

М.Б. ПЕТРОВ

Одержано 12.07.2005

М.Ю. Відейко

МІЖНАРОДНИЙ КОЛОКВІУМ «КУКУТЕНЬ — 120 років ДОСЛІДЖЕНЬ. ЧАС ПІДБИВАТИ ПІДСУМКИ»

21—24 жовтня 2004 р. у м. Пятра-Нямц (Румунія) відбувся міжнародний колоквіум «Кукутень — 120 років досліджень. Час підбивати підсумки». У роботі форуму, організованому Міжнародним центром досліджень культури Кукутень взяли участь понад 60 археологів із Австрії, Болгарії, Великої Британії, Іспанії, Молдови, Росії, Румунії, США, Туреччини, України і Франції. Головним осередком проведення колоквіуму став Музей історії та археології у м. Пятра-Нямц, де, до речі, паралельно проходила міжнародна конференція «Пре- і праісторична археологія видобування солі», що зібрала не менш представницьку групу вчених.

Місце для проведення колоквіуму було обрано не випадково, адже музейний комплекс у Пятра-Нямц є не лише потужною експозиційною установою, у якій нагромаджено першо-класні археологічні колекції, але і відомим центром проведення наукових досліджень.

Кілька слів скажемо про організатора форуму — Міжнародний центр досліджень культури Кукутень (INTERNATIONAL RESEARCH CENTER OF CUCUTENI CULTURE — IRCCC) —

наукову та просвітницьку установу¹, засновану 1995 р., що базується в м. Пятра-Нямц. Центр сприяє інтенсифікації наукових досліджень культури Кукутень, залучаючи до її вивчення провідних фахівців із установ та організацій різних країн світу, в тому числі з Інституту археології НАН України. До консультативної ради IRCCC від України входить В.О. Круц. Центр організує та проводить фундаментальні наукові дослідження, в тому числі міждисциплінарні, працює над створенням великої бібліографічної бази; організує міжнародні наукові конференції, видання літератури та виставки, присвячені дослідженням культури Кукутень, здійснює обмін науковою інформацією, фахівцями та публікаціями, поширює дані про результати досліджень у засобах масової інформації. Центр здійснив низку видань матеріалів з розкопок поселень культури Кукутень, окремих категорій матеріалів, зокрема антропоморфної пластики Кукутень та трипільської культури.

¹ International Research Center of Cucuteni Culture — Presentation. — <http://www.neamt.ro/cmj/istorie/piatra-neamt/>

Учасники колоквіуму біля музею у м. Пятра-Нямц

Г.О. Пашкевич і М. Петреску-Димбовіца, зустріч у с. Кукутень

На колоквіум було заявлено 57 наукових доповідей, 10 з яких українськими археологами. Триденна програма форуму виявилася надзви-

чайно напруженою, адже, крім доповідей, учасники мали ознайомитися з представницькою експозицією музею та спеціальною виставкою приватної колекції старожитностей культури Кукутень, яка належить Емілії та Ромео Думітреску. Зібрання старожитностей культур Прекукутень та Кукутень, виставлена в музеї, включає матеріали з усіх етапів їх існування, починаючи із найдавніших — Траян-Дялул-Вей, Подурь-Дялул-Гіндару та ін.

Колекція Емілії та Ромео Думітреску, що експонується в приміщенні музею, налічує понад 100 предметів, виявлених під час археологічних розкопок, які проводили фахівці коштом власників зібрання (Cultura Cucuteni 2004). В експозиції був представлений цікавий культовий комплекс з поселення Ісайя, який включає предмети пластики та дрібні керамічні вироби (Ibid., s. 7—10, 32). З приводу інтерпретації цього комплексу як матеріальної пам'ятки сакралізованого відтворення знань щодо продовження людського роду носіїв культури Прекукутень Р. Думітреску виголосив доповідь, яка викликала загальний інтерес.

Згадані меценати також фінансують археологічні дослідження відомого теля Подурь-Дялул-Г

Виставка колекції старожитностей культур Прекукутень і Кукутень Емілії та Ромео Думітреску в музеї м. Пятра-Нямц

індару, де планують організувати музей. Придбавши землю, на якій розташовано поселення культури Кукутень, Р. Думітреску не лише опікується їх збереженням, але й надає можливість археологам проводити наукові дослідження.

Організатори форуму опублікували тези доповідей (Cucuteni. 120 de cercetari. Timpul bilantului, 2004), а у 2005 р. здійснили окреме видання матеріалів колоквиуму².

Тематика доповідей мала досить широкий спектр, починаючи від історії досліджень Кукутень і окремих неолітичних культур до результатів вивчення поселень і комплексів, скарбів, артефактів, давніх виробництв. Значну увагу приділено зв'язкам між окремими локальними типами всередині Кукутень-Трипільської спільності, іншими культурами.

У перший день колоквиуму відбулася презентація першого повного видання матеріалів розкопок епонімної пам'ятки — Кукутень (*Petrescu-Dimbovita, M.-C. Valeanu* 2004). Як додаток до 740-сторінкової книги випущено CD-диск із версією друкованого видання з кольоровими ілюстраціями.

Програма форуму передбачала відвідання епонімної пам'ятки — поселення Кукутень, де 24 жовтня було проведено день експериментальної археології, організований фундацією «Кукутень у III тисячолітті» (президент — Р. Думітреску). Під час урочистої частини заходу відбулося присвоєння звання почесного громадянина села Кукутень науковцям, які зробили видатний внесок в археологічну науку, зокрема відомому досліднику культури Кукутень академіку М. Петреску-Димбовиці.

² Матеріали опубліковано у періодичному виданні музейного комплексу в Пятра-Нямц — *Memoria Antiquitatis*.

Учасники колоквиуму з України та Росії у с. Кукутень: перший ряд (зліва направо): М.П. Сохацький, Н.Б. Бурдо, О.В. Цвек, І.І. Мовчан; другий ряд (зліва направо): О.Г. Корвін-Піотровський, В.О. Шумова, Н.М. Скакун; на задньому плані: В.О. Круц спілкується з Р. Думітреску

До того ж, протягом дня всі учасники події могли належно оцінити як кукутенську, так і традиційну румунську кухню та народні напої.

У науковій частині археологічного експерименту було продемонстровано відтворення давніх технологій гончарства, виготовлення знарядь праці із каменю та кременю, приготування їжі та добування солі. Також було представлено цілий комплекс створених протягом останніх років повномасштабних реконструкцій житлових та господарчих споруд. Безпосередніми виконавцями експериментів та будівельниками реконструкції кукутенських споруд були студенти. Нещодавно на полігоні відзняли науково-популярний фільм «Онуки Адама», присвячений культурі Кукутень.

Згадані реконструкції стали базою і для експерименту з моделювання процесу утворення культурного шару та вивчення кукутенського житлобудування, за початком якого протягом дня зацікавлено спостерігали не лише учасники колоквиуму, а й мешканці села Кукутень.

У ході експерименту було спалено репліки двох житлових споруд, у яких залишено побутовий та господарчий інвентар. Процес спалення фіксували на відео, температурний режим контролювали за допомогою відповідних датчиків. Рештки однієї зі споруд заплановано залишити аж до повного руйнування, для того щоб спостерігати цей процес протягом тривалого часу. Рештки іншої споруди планували знівелювати навесні, щоб на цьому місці спорудити наступну будівлю. Цикл будівництва: спалення—руйнування—будівництво повторять кілька разів задля відтворення процесу формування багатошарової пам'ятки культури Кукутень з відповідною кількістю го-

ризонтів. Тель, що, за розрахунками експериментаторів, має утворитися на цьому місці, через певний час досліджуватимуть археологи.

Звіти про всі етапи експерименту мають намір публікувати, а також залучати фахівців з інших країн на різних стадіях його проведення. Особливо відзначимо продуманість та наукову організацію експериментальної програми в галузі житлобудування, що нині проводиться на полігоні біля с. Кукутень. На нашу думку, надзвичайно важливе значення для наступних досліджень мала дискусія, що відбулася 24 жовтня в процесі проведення експерименту, між ученими із різних країн. Отже, можна констатувати, що наукові доповіді, виставки, екскурсії, археологічний експеримент, проведені у рамках міжнародного колоквиуму «Кукутень — 120 років досліджень. Час підбивати підсумки», сприяли поглибленню наукових контактів і вивченню культурної спільності Кукутень-Трипілля.

Cultura Cucuteni. Magia Ceramicii. — Bucuresti, 2004. — 36 s.

Cucuteni. 120 de cercetari. Timpul bilantului. — Museul de Istorie si Arheologie Piatra-Neamt, 21—24 Octombrie, 2004. — Piatra-Neamt: Constantin Matasa, 2004. — 118 s.

Petrescu-Dimbovită M., Valeanu M.-C. Cucuteni-Cetate. — Piatra-Neamt, 2004. — 740 s.

Одержано 05.04.2005

Г.В. Сапожникова, Н.М. Скакун

МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС ФАХІВЦІВ З ДОІСТОРИЧНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ У ВЕРОНІ (ІТАЛІЇ)

20—23 квітня 2005 р. у м. Верона (Італія) відбувся міжнародний конгрес «Доісторична технологія» 40 років потому: функціональні дослідження та російська спадщина» («Prehistoric Technology» 40 Years Later: Functional Studies and Russian Legacy») ¹, організований історико-природничим музеєм і університетом Верони, а також цілою низкою таких відомих міжнародних наукових та суспільно-політичних установ, як INTAS, Європарламент, Асоціація антропологів Італії, Італійський інститут доісторії і протоісторії (Фіренці), університети Риму, Падуї, Фєрари, Лєче та ін.

Головні проблеми з організації та проведення конгресу лягли на плечі невгамовної та чарівної наукової співробітниці історико-природ-

ничого музею Верони Лаури Лонго, яка є одним із найвідоміших трасологів Італії. Членами міжнародного наукового організаційного комітету стали знані вчені з багатьох країн світу: П.К. Андерсон (Франція), І.К. Конте (Іспанія), Б.Д. Гайдєн (Канада), Г.Ф. Коробкова (Росія), К. Ле-моріні (Італія), Т. Манноні (Італія), Г.Х. Одел (США), Л.Р. Овен (Німеччина), Н.М. Скакун (Росія), А. ван Гвін (Нідерланди).

Усього на конгрес було заявлено понад 90 доповідей та повідомлень, підготовлених дослідниками з-понад 20 країн світу (Австралія, Азер-

¹ Йдеться про перше англomовне видання книги С.А. Семенова: Semenov S.A. Prehistoric Technology: An experimental study of the oldest tools and artefacts from traces of manufacture and wear / Translated by M.W. Thompson. — New York: Barnes and Noble, 1964.

Учасники трасологічного конгресу у Вероні

байджан, Бельгія, Болгарія, Бразилія, Велика Британія, Греція, Грузія, Данія, Ізраїль, Іспанія, Італія, Китайська Народна Республіка, Нідерланди, Норвегія, Польща, Румунія, Російська Федерація, США, Україна, Франція, Чехія та ін.), хоча, на жаль, не всі бажаючі змогли репрезентувати свої роботи особисто. Відкриття конгресу відбулося 20 квітня в театрі Стіммате, де з привітаннями виступили представники міської адміністрації, наукових та громадських організацій.

Доповіді, згідно з їх тематикою, були заслухані на п'яти сесійних засіданнях. Перше ранкове засідання 20 квітня було присвячене проблемам методики експериментально-трасологічних досліджень. Особливий інтерес викликала доповідь **Г.Ф. Коробкової** та **Н.М. Скакун** (Росія) «С.А. Семенов і видатне відкриття археології ХХ століття», в якій розкрито роль С.А. Семенова у розробці та впровадженні експериментально-трасологічного методу в археології, який став надбанням світової науки. Потім, у рамках зазначеної проблематики, виступали: Н.Н. Скакун (Росія) «Роль знарядь у реконструкції стародавніх економічних систем»; С. Бейріс (Франція), В. Ротс (Бельгія) «Роль етноархеологічної макро- і мікротрасології для розуміння археологічних виробничих процесів»; Л. Лонго, А. Мі-неллі, К. Перетто, Т.І. Гогештейн (Італія) «Функціональний аналіз та наявні зв'язки між середньоплейстоценовими інструментами: культурна адаптація чи стратегія поведінки? Нарис з Італії»; Г. Осіповіч (Польща) «Технологія обробки кістки та рогу протягом кам'яної доби»; К. Га-мон, Г. Пліссон (Франція) «До питання про аналітичну структуру функціонального аналізу розщеплення каменю: значення сліпого тесту»;

А. Олле, Ж.М. Вергес (Іспанія) «Функціональний аналіз за допомогою скануючого електронного мікроскопа та механізм формування мікрослідів»; Н.Т. Юміні, Д. Стіл (Велика Британія) «У руках майстра: сутність різниці між випадковим та навмисним розщепленням і використанням каменю»; А. Тоселлі, Дж. Піджоан-Лтпез, Дж.А. Барсело, А. Віла-і-Міт'я (Іспанія) «Кінематика і сліди використання: спроба характеристики через графічне моделювання»; М. Урбановські, Б. Масні, М. Кот, Х. Єдреджевська (Польща) «Використання трасологічного аналізу для визначення слідів роботи на експериментальних біфасах».

Другу вечірню сесію того ж дня було присвячено проблемам дослідження привласнюючого господарства за кам'яної доби, передусім мисливства та збиральництва. Згідно з програмою заслухано низку доповідей: В. Ротс (Бельгія) «Сліди від рукояток на крем'яних знаряддях: можливості та межі макро- і мікротрасологічного аналізів»; Дж. Чамберс (Велика Британія) «Призначення палеолітичних поліфункціональних знарядь: повернення до експериментальної археології?»; Т. Лу Л-Д. (Китай) «Дослідження залишків речовин та слідів використання на галькових знаряддях із Зенг-Піяна (південь Китаю)»; К.М. Моліна (Іспанія) «Трасологічний аналіз ретушованих кременевих знарядь середньопалеолітичної стоянки Абрі Романі (Барселона, Іспанія)»; С. Арріджі, В. Боржія, А. Мороні, А. Рончітеллі (Італія) «Типологія та сліди використання: необхідність інтеграції. На прикладі оріньякської індустрії Сан Кассіано (Ареццо, Центральна Італія)»; В. Боржія (Італія) «Функціональний аналіз знарядь з затупленим краєм

граветських шарів 23 та 22 печери Пагліччі (Фоджа, Італія)»; М. де А. Ігрейя (Франція) «Технологічна та економічна стратегії на граветській стоянці: трасологічний аналіз кам'яних знарядь з Ла Віне Брун (Франція)»; Б. Арангурен, Л. Лонго, А. Ре-ведін (Італія) «Трасологія, експериментальна археологія та етноархеологія: комплексний аналіз граветських інструментів стоянки Біланчіно (Тоскана, Італія)»; С. Зіггіотті (Італія) «Трасологія та планіграфія епіграветської стоянки у Венеціанських альпійських передгір'ях»; Г.В. Сапожникова (Україна) «Елементи відтворюючої економіки у пізньому палеоліті та мезоліті Південної України»; Л. Ейгеланд (Норвегія) «Взаємозв'язки між прибережними та нагірними мезолітичними поселеннями на південному сході Норвегії: експериментальний підхід»; Г. Пліссон, Л. Дубреюль, Р. Джюльберт (Франція) «Функціональне призначення мікролітичних знарядь совтерської культури: новий погляд»; Ф. Штернке (Велика Британія), М. Соренсен (Данія) «Атрибуція дитячих кременевих виробів у мезоліті Скандинавії»; К. Белдіман, Д.-М. Штанц (Румунія) «Виробництво та використання кістяних наконечників стріл у мезоліті Залізних Воріт (Румунія)».

Протягом 21 квітня відбулося два сесійних засідання. У першій половині дня було розглянуто проблеми виробництва продуктів споживання у найдавніших суспільствах. Результати досягнень у цій царині виклали у своїх доповідях: Р. Баркаї, А. Гофер, Р. Йеркес, (Ізраїль, США) «Кам'яні сокири як культурні показники: технологічні, функціональні та символічні зміни знарядь у перехідний період від мисливсько-збиральницького господарства до осілого землеробства у Південному Леванті»; М. Відале, Дж.-Ф. Джарідже, Л. Бондіолі, Р. Макхіареллі (Італія) «Свердління людських зубів у безкерамічному неоліті: інтерпретація слідів свердління через експерименти»; К.М. Есакія (Грузія) «Економічна ефективність мезонеолітичних поселень на Південному Кавказі: результати трасологічного аналізу кам'яних інструментів»; Дж. Ібанез, Дж. Гонсалес, Бао Дж. Гібайя, А. Родрігес, Б. Маркус, Б. Гассін, І. Клементе (Іспанія) «Збір врожаю у неоліті: характеристики та розповсюдження раннього сільського господарства на Піренейському півострові»; М. Култраро (Італія) «Вплив науки на Егейську доісторію: сучасний стан проблеми»; П.Дж. Гінер (Іспанія), І. Джадін (Бельгія) «Новий тип кам'яних знарядь з неолітичного поселення у Даріоні (Бельгія): попередні результати функціонального аналізу»; П. Андерсон, Дж.-М. Георгес, Р. Варгіолу (Франція) «Трібулум (молотильна дошка) — новий інструмент для обмолочування зернових культур у неоліті та епоху бронзи: погляд на функціональне вико-

ристання та механізми формування мікророслідів»; М. Вінярська-Кабачінська, Я. Кабачінські (Польща) «Кічміана 2: перша спеціалізована майстерня з обробки обсидіану Свідерської культури на Польській рівнині. Функціональний та технологічний аспекти»; Л. Гуркомбе (Велика Британія) «Дослідження плетіння та в'язання у неоліті та в епоху бронзи: експерименти, етнографія і трасологія»; А. ван Гіджн (Нідерланди) «Виготовлення й використання кам'яних і кістяних інструментів та прикрас на середньонеолітичному поселенні Шіп-луйден (Нідерланди)»; Т. Чугвінцева (Росія) «Трасологічні та технологічні дослідження кременевих знарядь з енеолітичних жител басейну В'ятки».

На вечірньому сесійному засіданні було розглянуто деякі проблеми дослідження археологічних пам'яток ранніх державних утворень, які сьогодні розв'язуються завдяки застосуванню експериментально-трасологічного методу. З доповідями виступили: Х.Дж. Йенсен (Німеччина) «Листоподібні ножі епохи бронзи — останній стандартизований тип кременевих знарядь?»; С.Д. Раак, Р. Ріш (Іспанія) «Кам'яні перспективи у металургії: приклади з епохи міді та бронзи південного сходу Піренейського півострова»; А.В. Шаманаєв (Росія) «Трасологія як метод техніко-економічних реконструкцій: дослідження поселень ранньої бронзи у Середньому Заураллі»; Р. Хрістиду (Греція) «Обробка бронзи кістяними інструментами: використання кістяних знарядь на двох балканських поселеннях епохи бронзи»; К. Гутієррез Саез, Р. Мбркес, К. Камрайо, А. Гарсія, І. Серрано (Іспанія) «Трасологічний аналіз та металеві знаряддя. Внесок дослідження слідів використання в розуміння доісторичних суспільств»; А. Каззелла, Дж. Рекчія (Італія) «На шляху до загального функціонального аналізу»; Т.О. Шаровська (Росія) «Кістки античних поселень зі слідами використання»; Е. Крістіані, К. Леморіні, Д. Савіола, С.А. Домінгес (Італія, Бразилія) «Сокири-якорі: трасологічне дослідження етно-археологічних кам'яних знарядь з Бразилії»; І.К. Конте, Е.Г. Баллбе (Іспанія) «Обробка каменю та видобування продуктів, зафіксовані на місці помешкання (2000 років потому) на березі Карибського моря в Нікарагуа»; К. Гарді (Шотландія) «Матеріальна культура та використання розколотого каменю аборигенами вола на Папуа-Новій Гвінеї»; М. Гюрова (Болгарія) «Типологія, функціологія, трасологія у контексті: чи можливе загальне бачення?».

22 квітня останнє сесійне засідання конгресу, що відбулося в університеті Верони, було присвячено можливостям застосування трасологічного аналізу для дослідження давніх поховальних комп-

лексів. Заслухали такі доповіді: С. Боннардин (Франція) «Прикраси живих та мертвих. Функції та використання поховальних прикрас у ранньому неоліті Західної Європи»; Дж.Ф. Габайя, Г. Пліссон, А. Паломо, Х. Клоп, Х. Террадес, К. Брессі (Іспанія, Франція) «Трасологічний аналіз довгих пластин. Поховальний контекст у неоліті та енеоліті північного сходу Піренейського півострова»; Н.Ю. Кунгурова (Росія) «Ознаки використання та навмисних пошкоджень на речах у неолітичних похованнях Алтаю»; Б. Маркес, Дж.Ф. Габайя, Дж. Гонсалес, Дж. Ібанез, А. Раломо (Іспанія) «Наконечники стріл як причини насильницької смерті в могильниках IV—III тисячоліть до н. е. (калібр.) на північному сході Піренейського півострова»; А. Сайнерова, Д. Свобода (Чехія) «Жертовні кам'яні ножі Абусіра»; С. Красна (Чехія) «Ритуальні леза ранньої бронзи: дані трасологічного аналізу з Чехії».

У другій половині дня було проведено засідання круглого столу: «Зі Сходу на Захід: функціональний аналіз та інші подібні напрямки. Відображення у науковій практиці». скоординоване Гуго Пліссон і Наталі Скакун. Найбільш цікаві доповіді виголосили: А.К. Філіппов (Росія) «Людина, яка ніколи себе не зрадила. До 40-річчя виходу книги С.А. Семенова «Первісна техніка» англійською мовою»; Н.Н. Скакун, Н.А. Алексашенко (Росія) «Археологія та етнографія: порівняльна трасологія»; С.А. Васильєв (Росія) «Сергій Семенов та його відкриття: від ігнорування до тріумфу». Крім російських колег та учнів С.А. Семенова, на засіданні виступили П. Андерсон, Г. Пліссон (Франція), Р. Ріш (Іспанія) та ін.

Ще понад 40 доповідей було представлено у вигляді постерів. Із країн СНД надійшли роботи: Р. Аразової (Азербайджан), Г. Сініциної, Л. Яковлевої, М. Жиліна (Росія), Г. Сапожникової та І. Сапожнікова (Україна) та ін.

У цілому, прекрасно організований конгрес у Вероні як результат надзвичайно плідного міжнародного наукового співробітництва став ще однією сходинкою на шляху розвитку перспективного наукового напрямку, започаткованого свого часу С.А. Семеновим, який сьогодні є надбанням учених усього світу. Конгрес наочно показав, що інтерес до експериментально-трасологічних досліджень постійно зростає та поширюється. Наведений нами перелік тем доповідей засвідчує, що трасологічні дослідження охоплюють нині значну частину території світу і практично не мають хронологічних обмежень. Можна впевнено констатувати, що не тільки в Росії, а й США, Франції, Іспанії та Італії існують і плідно працюють власні наукові експериментально-трасологічні школи, а в багатьох інших країнах вони перебувають на стадії становлення та формування. Зауважимо, що у краї-

нах колишнього СРСР вчені на основі експериментальних досліджень частіше виходять на рівень теоретичних узагальнень та історичних інтерпретацій, а більшість дослідників Західної та Центральної Європи ще перебувають на шляху до цього, надаючи перевагу визначенням функцій окремих знарядь та їх груп, а також розробці методичних питань. Водночас маємо відзначити значно кращу забезпеченість наших західних колег сучасними технічними засобами.

Також зазначимо, що напередодні проведення конгресу його організатори провели дуже значну за обсягом наукову та видавничу роботу. Так, особливо важливим для поширення трасологічних знань на Заході стало видання англійською мовою збірки оригінальних праць С.А. Семенова (у ній наведено список опублікованих праць ученого², випуск електронного варіанта (CD) другого англійського видання його книги «Доісторична технологія»³, а також публікація солідної книги тез доповідей, заслуханих та репрезентованих на конгресі⁴. Крім цього, заплановано видання окремої збірки статей, до якої увійдуть найцікавіші повідомлення.

Конгрес у Вероні проходив у надзвичайно приємній та комфортній атмосфері: всіх учасників добре зустріли і так само провели. Крім наукової частини програми, у якій було чітко розписано усі робочі моменти, організатори потурбувалися, щоб учасники форуму познайомилися з Італією, відчули справжню гостинність цієї чарівної південної землі. Незабутніми стали екскурсії на кілька археологічних пам'яток та до музеїв італійських Альп. Мерія Верони влаштувала для учасників конгресу в одній з найкращих зал міста урочистий прийом, а місцеві винороби — розкішну вечерю в казематах старовинного форту Ріволі, розташованого високо в горах. Представники різних країн світу мали змогу помилуватися архітектурними шедеврами Венеції та придбати на згадку сувеніри на площі Святого Марка. Відомий в усьому світі

² The Roots of Use-Analysis: Selected Papers of S.A. Semenov / Editors — L. Longo and N. Skakun. — Vero-na, 2005. До збірки включено 18 статей С.А. Семенова у високопрофесійному перекладі Л.Б. Вишняцького, вперше опубліковані в СРСР у 1940—1970 рр. Англійські назви статей подано за виданням: Lewitt J. A Review of Experimental Traceological Research in the USSR // Lithic Use-Wear Analysis. — New York: Academic Press, 1979. — P. 27—38.

³ Semenov S.A. Prehistoric Technology: An experimental study of the oldest tools and artefacts from traces of manufacture and wear / Translated by M.W. Thompson. — Bath: Adams and Dart, 1970 // Exclusively reproduced on the occasion of the International Congress / Editing — L. Longo and A. Mauolo. — Verona, 2005.

⁴ «Prehistoric Technology» 40 Years Later: Functional Studies and Russian Legacy. Book of Abstracts of the International Congress. — Verona, 2005.

виробник оптичної техніки — фірма «Olimpus» організувала для фахівців-трасологів виставку своїх найкращих технічних досягнень. Бажаючи мали змогу на місці придбати необхідні для роботи мікроскопи та інші прилади.

На конгресі дуже важливими були не лише дискусії під час наукових сесій, а й безпосереднє спілкування з колегами, обмін досвідом та здобутками, планування подальшої співпраці. Вчені багатьох країн світу, особливо

Південної Європи, яка, починаючи з кам'яної доби, має з Україною багато спільних рис, виявляють великий інтерес до наших матеріалів і зацікавлені у подальшій співпраці. Очевидно, що Україна також гідна мати свою трасологічну школу, в якій знайдеться місце для дослідників різних археологічних епох, оскільки відповідних матеріалів на цей час здобуто більш ніж достатньо.

Одержано 23.08.2005

В.М. Зінько

ШОСТІ БОСПОРСЬКІ ЧИТАННЯ

З 20 до 24 травня 2004 р. в Криму в м. Керч проходила чергова щорічна міжнародна археологічна конференція «Шості Боспорські читання» на тему «Боспор Кіммерійський і варварський світ у період античності й середньовіччя. Періоди дестабілізації, катастроф». Традиційно, цей науковий форум організували Кримське відділення інституту сходознавства НАН України (керівник д. і. н. О.І. Айбабін) і Керченський Центр археологічних досліджень фонду «Деметра» (директор к. і. н. В.М. Зінько) за участю Керченського державного історико-культурного заповідника і фонду «Кіммеріда» (Москва).

Оргкомітет конференції отримав понад 90 тез доповідей, однак не всі вони відповідали тематиці і тому зібратися в санаторії, біля стін давнього міста Німфея, змогли не всі бажаючі. У роботі форуму взяли участь понад 70 спеціалістів, які представляли академічні центри, музеї, вищі навчальні заклади Сімферополя, Керчі, Севастополя, Донецька, Києва, Одеси, Москви, Санкт-Петербурга, Темрюка, Тули, Нижнього Новгорода, Ростова-на-Дону, а також вчені з Польщі, Франції та США. Найчисленнішою була делегація Інституту археології НАН України на чолі з член-кор. НАН України д. і. н. С.Д. Крижицьким і д. і. н. Г.Ю. Івакіним, а також Кримського відділення Інституту Сходознавства НАН України. Серед гостей конференції особливо слід відзначити Т.В. Блаватську, яка, після сорокарічної перерви, знову побувала на Боспорі.

© В.М. ЗІНЬКО, 2006

Організатори форуму запропонували учасникам роботу в кілька пленарних засідань та посертих сесій, що значно збільшило можливість обговорити найбільш цікаві доповіді й провести розширені дискусії з ключових тем конференції.

На першому пленарному засіданні під головуванням С.Д. Крижицького було розглянуто доповіді з ранньої історії Боспору. **Є.О. Молев** (Нижній Новгород) у доповіді «Греко-скіфський конфлікт наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. і процес формування державної системи Боспору» проаналізував основні гіпотези з цієї проблеми і зазначив, що основні суперечки точаться з приводу визнання чи заперечення міри впливу внутрішніх і зовнішніх причин на історію формування боспорської держави. На сьогодні панівним є погляд щодо переважаючих зовнішніх факторів. Залишаючись прибічником концепції про панування внутрішніх закономірностей розвитку грецьких полісів на Боспорі в процесі формування державності, Євген Олександрович зауважив, що концепцію пріоритету скіфського впливу на характер утворення боспорської держави в цілому побудовано на недооцінюванні можливостей еллінського етносу до самостійного розвитку.

Аналізу сучасного стану археологічних джерел з тієї самої проблеми було присвячено доповідь **О.О. Завойкіна** (Москва) «Криза «першої половини» V ст. до н. е. на Боспорі (стан проблеми 20 років потому)». Розглянувши дані археології, на основі яких В.П. Толстіков у свій час охарактеризував процес утворення боспорської

держави, доповідач дійшла висновку, що уточнена картина виглядає менш яскраво, ніж початкова. Разом з тим нові відкриття дають змогу розширити хронологічні рамки «конфліктної ситуації» до третьої чверті VI ст. до н. е. Кризові ситуації завжди створювали сприятливе середовище для становлення тиранії, яка відіграла роль «зародка» територіальної держави на Боспорі.

Питання адаптації грецьких колоністів до місцевих умов північного узбережжя Понту розглянув **О.В. Одрін** (Київ) у доповіді «Деякі питання екологічної адаптації господарства грецьких колоністів до умов Північного Причорномор'я». Дослідник вважає, що значні відмінності природних умов Північного Причорномор'я від звичних для греків середземноморських ускладнили ведення господарства, що можна було подолати лише докорінною зміною форми господарювання.

Після завершення першої частини ранкового пленарного засідання було заслухано доповідь **М.І. Сударєва** (Москва) «До питання про етнічну приналежність поховань зі зброєю із боспорських некрополів VI—III ст. до н. е.». Проаналізувавши близько 200 поховань, М.І. Сударєв дійшов висновку, що питання про етнічну приналежність поховань зі зброєю у некрополях Боспору на сьогодні не можна розглядати окремо від етнічної приналежності власне некрополів: якщо некрополі грецькі, то і поховання зі зброєю — теж еллінські.

Після нетривалої перерви засідання продовжила **М.Ю. Вахтіна** (Санкт-Петербург) доповіддю «Античний Порфмій: основні етапи існування».

Доповідачка на значному матеріалі власних археологічних досліджень продемонструвала, як на функціонуванні Порфмія відбивалися всі моменти порушення стабільності в районі традиційних переправ через Боспор Кімерійський.

Доповідь «Сліди руйнувань і пожеж у Мірмекії IV ст. до н. е.: часи Клеофона?» **Д.Є. Чистова** (Санкт-Петербург) продовжила дискусію, розпочату доповіддю О.О. Завойкіна на П'ятих Боспорських читаннях. Розглянувши мірмекійські комплекси IV ст. до н. е., доповідачка зауважила, що на сьогодні немає можливості достовірно вибудувати хоча б відносну хронологію цих уявлень, а відповідно, і встановити їх зв'язок із реальними історичними подіями.

Стан вивченості пам'яток полісної хори європейської частини Боспору дало змогу **В.М. Зіньку** (Керч) у доповіді «Криза хори міст західного узбережжя Боспору Кімерійського останньої третини IV ст. до н. е.» детально проаналізувати події зазначеного періоду і ту різницю відмінності між їх наслідками, що мали місце на хорі Німфея і Пантікапея в останній чверті IV — початку III ст. до н. е.

Учасники конференції у Центрі археологічних досліджень фонду «Деметра»

О.В. Власова (Санкт-Петербург) у доповіді «Куль-Оба. Про характер поховання» розглянула цей курган як родинну усипальницю, поховання в якій здійснювали послідовно одне за одним протягом певного проміжку часу.

У своїй доповіді **Л.Г. Шенко** (Донецьк) «Північне Приазов'я і проблема кризи III ст. до н. е.» констатувала відсутність чітко визначених змін у грецьких полісах Північного Причорномор'я кінця Степової Скіфії внаслідок просування на захід сарматських племен.

Після завершення ранкового засідання відбулася гостра дискусія з питань виникнення і становлення Боспорської держави, а також періодів дестабілізації у IV ст. до н. е., під час якої доповідачі і їх опоненти відчайдушно захищали свої погляди. Утім усі учасники конференції погодилися, що предметний комплексний аналіз усіх видів джерел окремих визначених хронологічних етапів дав змогу більш предметно розглядати події боспорської історії.

Денне засідання відкрив **С.Д. Крижицький** (Київ) доповіддю «До теорії реконструкції планування античних житлових будинків Північного Причорномор'я», у якій виклав методику складання основи для реконструкції планування житлової будівлі, зробленої під час досліджень ольвійських житлових кварталів елліністичного часу. Насамкінець Сергій Дмитрович зауважив, що архітектурна реконструкція, по суті, принципово нічим не відрізняється від будь-яких інших історичних і історико-культурних побудов, а достовірність запропонованих рішень завжди цілком залежить від надійності аргументації.

Докладний аналіз забудови північної частини Нижнього міста Ольвії подала **Н.О. Лейпунська** (Київ) у доповіді «Функціональні відмінності будинків у житлових кварталах Нижнього міста Ольвії». Серед 15 відкритих будинків із замкнутим плануванням дослідниця

Т.В. Блаватська знайомиться з новою збіркою

виділила дві неординарні будівлі, господарі одної з яких, судячи з планування, були пов'язані із виконанням культових обрядів, а друга споруда мала торгове значення.

Н.О. Гаврилюк і В.В. Кранівіна (Київ) у доповіді «Нижняодніпровські городища (до проблеми виникнення і розвитку)» на основі узагальнення нових і вже відомих матеріалів дійшли висновку про створення в одній із контактних зон своєрідного локального варіанта культури із превалюючим грецьким впливом. З огляду на це, зазначену групу археологічних пам'яток запропоновано називати не пізньоскіфськими, а постскіфськими городищами Нижнього Дніпра.

Далі було заслухано доповідь **Т.М. Смекалової, С.Л. Смекалова, І.І. Попова** (Санкт-Петербург) «Спроба реконструкції системи клерів міст Європейського Боспору за даними аерофото-зйомки, картографії і наземних розвідок». Виходячи з постулату, що системи розмежування земель тією чи іншою мірою повинні відбитись на існуючих реаліях, дослідники основну увагу в цьому питанні приділили аерофотозйомці, за допомогою якої на великих площах реконструйовано однакові ділянки, що належать різним боспорським містам. На думку доповідачів, це свідчить про набуття громадянами міст однакових прав їх громадян на землю, втілені у життя боспорським правителем Левконом I. Виступ спричинив жваву дискусію, учасники якої наголошували на необхідності розважливих рішень під час інтерпретації археологічного матеріалу.

Після перерви відбулася постерна сесія, в ході якої було розглянуто і обговорено стендові доповіді **В.М. Зубаря** (Київ) «Про інтерпретації антропоморфних надгробків Херсонеса»; **О.В. Куликова, О.О. Іваніної** (Керч) «До питання про зміни в техніці монетної чеканки Боспору в епоху грошової кризи III ст. до н. е.»; **О.М. Мельникова** (Миколаїв) «Кізікін у грошових системах

Боспору і Афін IV ст. до н. е.»; **Т.М. Смекалової** (Санкт-Петербург) «Міжнародна торгівля зерном і поява перших монет на Боспорі»; **М.І. Су-дарєва** (Москва) і **О.М. Шамрая** (Темрюк) «Результати археологічних розвідок під водою біля поселення «Береговий-4» на Таманському півострові (2002—2004 рр.)»; **В.П. Толс-тікова, Д.В. Журавльова** (Москва) «До питання про організації західної межі акрополя Пантікапея» і **Г.О. Ломтадзе, К.Б. Фірсова** (Москва) «Комплекс ранньоскіфського часу із розкопок С.А. Мазаракі».

Наступного дня учасники конференції відвідали археологічні пам'ятки Керчі, археологічний музей і лапідарій. У квітні 2005 р. фонд «Деметра» завершив 4-річну програму з реконструкції і облаштування трьох будівель Керченського історико-археологічного музею, повністю її профінансувавши і залучивши близько 4 млн грн благодійних коштів. Майже напередодні конференції було відкрито Золоту скарбницю музею, де археологи, які працювали на Боспорі, змогли побачити низку своїх знахідок. На думку учасників конференції, ця виставка одна з небагатьох експозицій археологічного золота в Україні, створена з дотриманням усіх необхідних вимог. Проте, незважаючи на день екскурсій, керівники боспорських експедицій, які отримують гранти від фондів «Деметра» (Керч) і «Кімеріда» (Москва), провели в новому приміщенні Центру археологічних досліджень фонду «Деметра» семінар, на якому було заслухано повідомлення про результати минулого польового сезону і завершення нового.

Ранкове пленарне засідання останнього дня конференції відкрив **Крістіан Піле** (Нормандія, Франція) доповіддю «Etrangers, datation Ar-cheologique, duree Culturelle», присвяченою пересуванню варварів у IV—VI ст. н. е. в одному із регіонів Західної Європи. **М.І. Винокуров** (Москва) у своїй доповіді «Загибель ранньої «цитаделі» городища Артезіан» представив археологічні комплекси, пов'язані з воєнною катастрофою середини I ст. н. е. на цій пам'ятці.

Решту доповідей було присвячено пізньоантичній історії Боспору. Так, **Н.В. Завойкіна** (Москва) у доповіді «Про один із наслідків готського руйнування в середині III ст.» докладно розглядала «нові» варварські імена жителів Танаїсу і Горгіпії, що перекочували в ономастикон Пантікапея другої половини III ст. н. е. На думку дослідниці, отримані результати засвідчують посилення процесу міксації боспорської еліти, що після готських погромів проживала в Пантікапеї. Про події III ст. н. е. йшлося і в доповіді **О.М. Бутягіна** (Санкт-Петербург) «Останні жителі античного Мірмекія (Садиба III ст. н. е. на Карантинному місі)».

У доповіді «До питання про періоди дестабілізації на Боспорі в другій половині III—V ст. н. е.» **В.Г. Зубарєв** (Тула) на основі детального аналізу досить упевнено виділив в історії Боспору два періоди дестабілізації, перший з яких датується 50—80-х рр. III ст., а другий пов'язаний з черговим рухом варварських племен Меотиди, початок якому поклали події 322—323 рр. Окрім того, на межі IV—V ст. н. е. з'явився гунський фактор, що призвів до суттєвого зменшення території Боспору.

Долю германських племен, що прийшли в Причорномор'я розглядав **М.Е. Левада** (Київ) у своїй доповіді ««Неготські» елементи в східногерманських старожитностях пізнього римського часу північнопричорноморської зони». Доповідь **С.О. Шестакова** (Керч) «Фінал еволюції боспорського надгробного рельєфу» було присвячено аналізу причин зникнення надгробного рельєфу, основними серед яких доповідач назвав зміну етнічного складу та розвиток християнства.

На постерній сесії було розглянуто й обговорено стендові доповіді **І.М. Храпунова**, **С.О. Мульда** (Сімферополь) «Перші висновки дослідження могильника Опушки»; **О.В. Зінько** (Керч) «Криза рибальського промислу в боспорському місті Тірітака в другій половині III ст. н. е.»; **Ю.В. Горлова**, **О.В. Поротова**, **О.В. Столярської** (Москва) «Формування системи оборони європейського Кіммерика в контексті палеогеографічного розвитку узбережжя Керченського пів-острова в пізньому голоцені»; **Д.О. Костромічева** (Севастополь) «Деталі римських поясів із Херсонеса»; **А.А. Васильєва** (Одеса) «Про деякі особливості хронології предметів озброєння германців у Північному Причорномор'ї (етапи B2 і C1)»; **О.В. Зінько** (Керч) «Нові дослідження Пантікапейського некрополя»; **Д.В. Бейліна** (Керч) «Могильники римського часу в районі сс. Октябрське і Михайлівка»; **Т.А. Матковської** (Керч) «Утилітарні предмети на рельєфах європейського Боспору (за матеріалами Керченського лапідарія)»; **В.П. Власова** (Сімферополь); **В.Ю. Радочина** (Сімферополь) «Порівняльна характеристика антропологічного матеріалу із склепів і ґрунтових могил (розкопки на некрополі Ескі-Кермен 2003 р.)».

Денне засідання було присвячено найпізнішому періоду, розглянутому на конференції. Так, у

довіді «Анти в Північно-Східному Причорномор'ї: міф чи історична реальність?» **О.Б. Бубенок** (Київ) висвітлив різні версії появи сюжетів про анти на Боспорі і Кавказі. **В.А. Хрещановський** (Санкт-Петербург) у доповіді «Некрополь без акрополя (некрополь Ілурата в IV—XIII ст.)» розглянув поховально-поминальні споруди, які носії різноманітних культурних традицій після загибелі укріплення вторинно використовували протягом майже тисячі років.

М.О. Алексєнко (Севастополь) у доповіді «Боспор у сфері інтересів візантійської адміністрації Таврики в другій половині X ст.» на основі знахідок візантійських моливдулів чітко окреслює коло інтересів Візантії у Тавриці, ймовірно, що останньої чверті IX ст. Боспор знову повністю належав Візантії. Нові відкриття давньоруських старожитностей розглянув у своїй доповіді «Скарб 1997 р. з Михайлівського Золотоверхого монастиря» **Г.Ю. Івакін** (Київ).

На останній постерній сесії відбулися стендові доповіді **В.М. Холодкова**, **О.О. Іваніної**, **Л.Ю. Пономарьова** «Ранньосередньовічний могильник у с. Новомиколаївка»; **В.А. Сидоренко** (Сімферополь) «Нові знахідки візантійських монет у Керчі і околицях»; **М.О. Нікіфорова** (Сімферополь) «Костянтин Багрянородний і питання про Херсонеські привілеї в IX—X ст.»; **В.Є. Науменко** (Сімферополь) «До питання про титули «топарх» і «Кир» в історії Таврики кінця VIII — початку IX ст.»; **Н.В. Жилиної** (Москва) «Зернь і філігрань у слов'ян в VIII—IX ст. (запозичення і оригінальність)»; **І.В. Ачкіназі** (Сімферополь) «Від кризи до етноконфесійної консолідації іудеїв Кафи на початку XVI ст.»; **О.С. Мавриної** (Київ) «Генуезько-татарські стосунки початку XV ст. (до історіографії питання)».

У заключній дискусії було обговорено основні підсумки Шостих Боспорських читань і питання подальших археологічних конференцій на Боспорі. З нагоди конференції було видано 8-й і 9-й томи «Боспорських досліджень», а також збірку наукових матеріалів міжнародної археологічної конференції «VI Боспорські читання. Боспор Кіммерійський і варварський світ в період античності і середньовіччя. Періоди дестабілізації, катастроф» / ред.-упоряд. В.М. Зінько. — Керч. — 2005. — 383 с.

Одержано 15.10.2005

МАГІСТЕРСЬКІЙ ПРОГРАМІ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ» 5 років

Круглий стіл під такою назвою відбувся в Національному Університеті «Києво-Могилянська Академія» 26 січня 2006 р. у межах щорічної університетської конференції «Дні науки в НаУКМА». Метою круглого столу було ознайомити зацікавлених із підсумками роботи Магістерської програми «Археологія. Давня історія України», її досягненнями, здобутками та планами на майбутнє, а також обговорити актуальні питання археології. У роботі круглого столу взяли участь провідні археологи України, які працюють в Інституті археології НАН України, у НаУКМА та Київському університеті ім. Т. Шевченка, керівництво університету, журналісти.

Засідання відкрили декан факультету гуманітарних наук проф. НаУКМА **В.О. Щербак**, заступники директора Інституту археології НАН України д.і.н. **Г.Ю. Івакін** та д.і.н. **Д.Н. Козак**.

Після привітань усі гості мали змогу заслухати докладний звіт про діяльність магістерської програми за перші п'ять років від її керівника д.і.н., проф. НаУКМА **Л.Л. Залізняка** «Магістерська програма «Археологія та давня історія України» — 5 років успіхів та розчарувань». То з чим же прийшла програма до свого першого помітного ювілею? Чи виконується її мета — готувати сучасні кадри в археології? У НаУКМА працює 15 магістерських програм, археологія — одна з наймолодших серед них, але їй є чим пишатися.

З 2000 р. у Національному Університеті «Києво-Могилянська Академія» проводиться унікальний освітньо-науковий експеримент, який полягає у поєднанні новітніх освітніх технологій з академічною наукою. Уперше в історії української вищої освіти майбутніх археологів готують не університетські викладачі, а провідні науковці Інституту археології НАН України з високими науковими ступенями, величезним досвідом роботи на пам'ятках, бажанням поділитися знаннями з молоддю. Співпраця з Інститутом археології є надзвичайно важливою для магістерської програми: студенти можуть безпосередньо долучитись до наукового процесу, розвитку сучасної археології. Основу книжкового фонду програми становлять книги, подаровані бібліотекою Інституту.

Надзвичайно багата на археологічні пам'ятки Україна потребує багато фахових археологів,

яких у нас у 10-20 разів менше, ніж у розвинених країнах Європи — Польщі, Німеччині, Франції, Великій Британії. Як наслідок, нестача професійних археологів почала компенсуватися когортами «чорних» археологів-грабіжників, які нищать історичну спадщину України. У наш час побутує стара радянська традиція, коли археологія фінансувалася за залишковим принципом і була відірвана від університету. відокремленість науки від університетської освіти шкодить їм обом. Утворюється замкнене коло, коли академічна наука катастрофічно старіє через брак у дослідницьких інститутах талановитої молоді, яка, в свою чергу, позбавлена можливості отримувати знання безпосередньо від їх творців.

Як відомо, перший університет Східної Європи — Києво-Могилянська Академія — був заснований майже чотири століття тому на зразок відомих західноєвропейських університетів. Відданість історичній традиції, а саме — узгодження університетських навчальних програм із сучасними нормами і тенденціями європейської освіти, зокрема і в галузі археології, створило сприятливі умови для ефективної підготовки кваліфікованих археологів нового покоління. Демо-кратичні засади організації освіти в НаУКМА дали змогу залучити потужний науковий потенціал Інституту археології НАН України для викладання в університеті.

Отже, 5 років тому в Національному Університеті «Києво-Могилянська Академія» відкрилася перша і донедавна єдина в історії української освіти дворічна магістерська програма «Археологія та давня історія України», зорієнтована на поглиблене і всебічне вивчення найдавнішого минулого України. Завдяки спільним зусиллям Києво-Могилянської Академії та Інституту археології НАН України майбутні фахівці з давньої історії нашої держави мають унікальну можливість прослухати понад 30 авторських курсів лекцій провідних археологів України.

Унікальність нової програми магістерської підготовки археологів у НаУКМА полягає у тому, що всі дисципліни читають провідні фахівці України з даної проблематики, що є нормою для кращих університетів Європи. Потужний науковий потенціал Інституту археології дає змогу залучити для читання лекцій безпрецедентну

Учасники конференції

кількість фахівців вищої кваліфікації: 6 докторів і 10 кандидатів історичних наук.

Безпосереднє поєднання академічної науки з вищою освітою гарантувало високий рівень знань майбутніх фахівців з археології та давньої історії і відкрило нові перспективи для пошуку та залучення здібної молоді до старіючої академічної науки. Зокрема, програмою випущено 42 магістри, 30 з яких вступили до аспірантури за спеціальністю або працюють в Інституті археології, тобто стали професійними археологами.

Надзвичайно високий коефіцієнт корисної дії магістерської програми у справі підготовки молодих українських археологів (близько 70 % випуску) пояснюється не лише її потужним науково-педагогічним потенціалом, але й численними додатковими заходами, які здійснюються з метою поліпшення навчального процесу.

Зокрема, програма шукає здібних до археології студентів не лише в стінах власного університету, а й по всій Україні.

Підготовка фахівців здійснюється в тісній співпраці з провідною археологічною установою Інститутом археології НАН України.

Створено спеціальну археологічну експедицію НаУКМА, в якій студенти знайомляться з археологією на практиці.

Регулярно видаються збірки статей «Археологічні студії» у серії «Магістеріум» та проводяться наукові конференції.

Плідну співпрацю налагоджено з американськими колегами з Техаського університету, які започаткували щорічні стипендії для кращих студентів-археологів, забезпечують програму новітньою оргтехнікою, фінансують спільні ук-

раїнсько-американські видання, зокрема збірку «Археологія у Києво-Могилянській Академії». Кращі студенти проходять практику у міжнародній експедиції у Херсонесі під керівництвом проф. Д. Картера.

Відкрито аспірантуру зі спеціальності «археологія», де вже працюють над кандидатськими дисертаціями 10 випускників програми.

Провідними викладачами програми підготовлено і видано підручник нового покоління для вищої школи «Археологія України», за яким, сподіваємося, навчатиметься ще не один випуск молодих археологів Києво-Могилянської Академії та багатьох інших університетів України.

Одночасно з підведенням підсумків п'ятирічної діяльності магістерської програми з архео-

Д.і.н., проф. Л.Л. Залізняка та д.і.н. Г.Ю. Івакін

логії відбулося обговорення актуальних питань археології України:

- Підготовка археологів у НаУКМА – сучасний стан і перспективи.
- Археологія і молодь – любов без взаємності.
- Археологічні видання НаУКМА.
- Новий підручник «Археологія України».
- Археологія в сучасній Україні: білі консерватори і чорні патріоти.
- Українська археологія і спонсорство.
- Перспективи археології у незалежній Україні.

Докладніше про залучення коштів для розвитку археології у НаУКМА присутні змогли дізнатися від одного з викладачів програми д. і. н., проф. НаУКМА **В.М. Зубаря**. Про створення нового підручника детально розповів д. і. н. проф. НаУКМА **В.В. Отрощенко**. Наболілу тему охорони пам'яток та «чорної археології», відому як знаним археологам, так і студентам, піднято у доповіді к. і. н. **Я.П. Гершковича**, обговорювали багато присутніх. Не менш цікавими були й виступи к. і. н. **О.Г. Корвін-Піотровського**,

к. і. н. **М.Ю. Відейка**, головного редактора журналу «Час UA», який, зокрема, зазначив, що для розв'язання проблеми охорони національної спадщини важливими є виступи та заяви археологів у ЗМІ; професорів Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка **Р.В. Терпиловського** та **М.І. Гладких**.

Археологія України – це державна справа. Опікуватися нею повинні не лише фахові археологи Інституту археології НАН України, окремі університети та іноземні спонсори. Вона має стати предметом постійної уваги української держави, вітчизняних масмедіа та спонсорів, які поки що, на відміну від іноземців, не поспішають підтримати українську археологію.

Продуктивна підготовка кваліфікованих молодих археологів та активна наукова діяльність археологів НаУКМА за останні роки зробили Києво-Могилянську Академію одним із центрів археології в Україні.

Одержано 12.03.2006

НАШІ АВТОРИ

БАБЕНКО Леонід Іванович — старший науковий співробітник відділу археології, завідувач сектору Харківського історичного музею.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

ВИНОКУР Йов Срулевич — професор, доктор історичних наук, академік АН Вищої школи України, завідувач кафедри країнознавства Київського Славистичного університету.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГУРБА Ян — доцент Інституту археології Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склядовської (Польща).

ГОШКО Тетяна Юріївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту сходознавства НАН України ім. А. Кримського.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

КАРТЕР Джозеф Коулмен — професор, доктор Інституту класичної археології Техаського університету (м. Остін, США).

КРАСОВСЬКИЙ Ігор Святославович — кандидат архітектури, завідувач сектору Центрального музею давньоруської культури та мистецтва ім. Андрія Рубльова (Москва).

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу ранньослов'янської археології.

МОГАРИЧЕВ Юрій Миронович — доктор історичних наук, професор Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету.

НЕРОДА Віра Василівна — старший науковий співробітник Археологічної інспекції Управління культури Черкаської обласної державної адміністрації.

ПЕТРОВ Микола Борисович — кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету, докторант.

ПОЛТАВЕЦЬ Василь Іванович — Генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

САПОЖНИКОВА Галина Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України (Одеса).

СКАКУН Наталія Миколаївна — старший науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург).

СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СОХАЦЬКИЙ Михайло Петрович — здобувач Інституту археології НАН України, директор Борщівського краєзнавчого музею.

СТАНІЩИНА Галина Олександрівна — молодший науковий співробітник, завідувач наукового архіву Інституту археології НАН України.

ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна — науковий редактор редакційно-видавничого відділу ІА НАН України.

ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГСП	— Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984.
АП	— Соколов Г.И. Античное Причерноморье. — Л., 1973.
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АСХ	— Античная скульптура Херсонеса. — К., 1976.
АХБ	— Античная художественная бронза. Каталог выставки. — Л., 1973.
ВДИ	— Вестник древней истории
ВОКК	— Вісник Одеської комісії краєзнавства
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ГЗ	— Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. Ювелирное искусство клас-
си	ческой эпохи. — СПб., 1995.
ДБК	— Древности Боспора Киммерийского. СПб., — 1854.
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ИРАИМК	— Известия Российской Академии истории материальной культуры
КБН	— Корпус боспорских надписей. — М.; Л., 1965.
КС ОАО	— Краткие сообщения Одесского археологического общества
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МУДТО	— Міжнародне управління досліджень та обміну
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НТШ	— Наукове товариство ім. Т. Шевченка
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ОАК	— Отчеты императорской Археологической комиссии
ОАМ	— Одеський археологічний музей
ПАВ	— Петербургский археологический вестник
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
ПССАСП	— Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
ARV	— Beazley J.D. Attic Red-figure Vase-painters. — Oxford, 1963.
МААЕ	— Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne
UKV	— Schefold K. Untersuchungen zu den Kertschen Vasen // Archaische Mit-
	teilungen aus russischen Sammlungen. Berlin- Leipzig, 1934. Bd. 4.
WA	— Wiadomości archeologiczne
ZWAK	— Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej.
LIMC	— Lexicon iconographicum mythologiae classicae. Bd. 1-8. Munchen, 1981—1997.